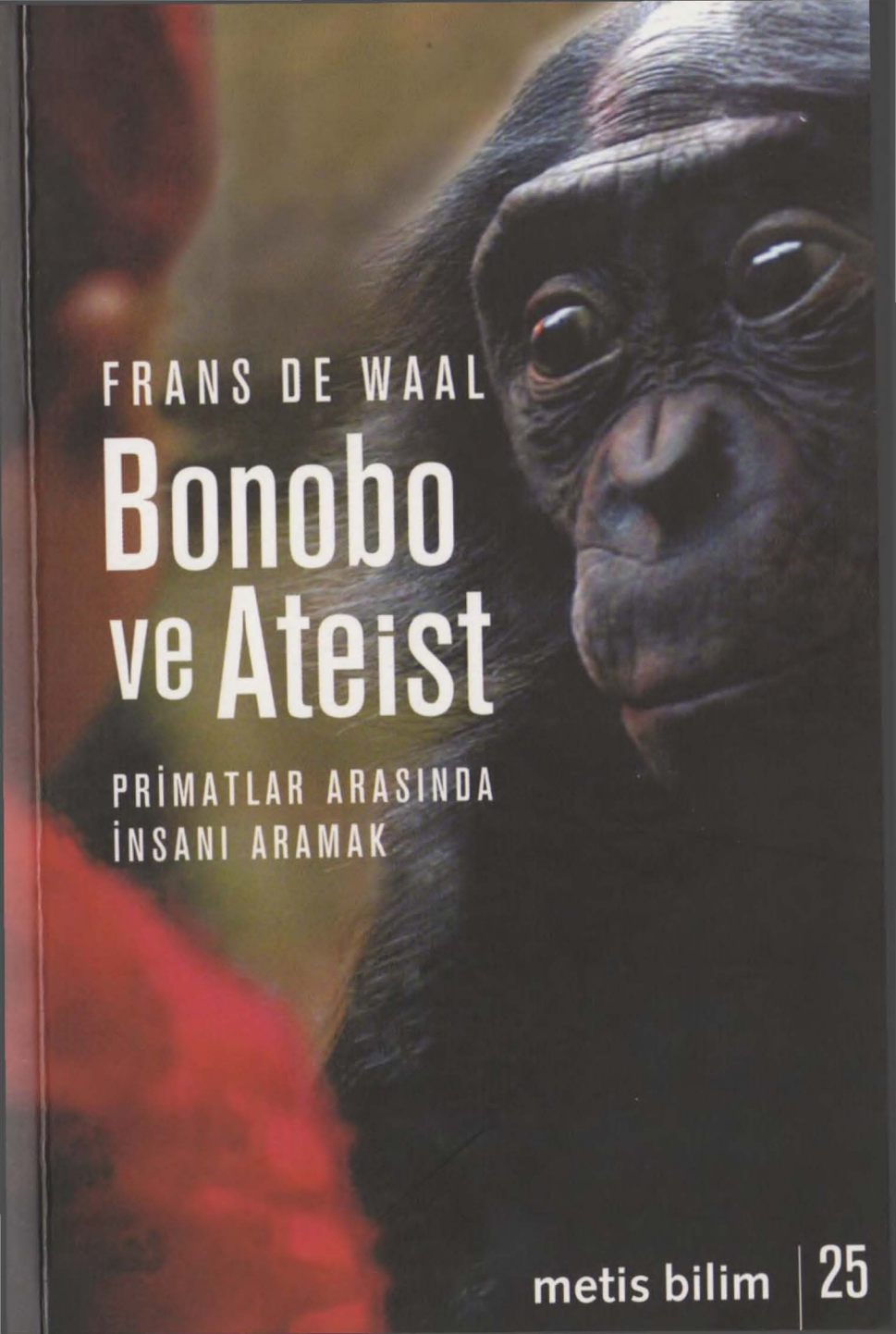

FRANS DE WAAL
Bonobo ve Ateist
PRİMATLAR ARASINDA İNSANI ARAMAK
metis bilim
25

FRANS DE WAAL

Bonobo ve Ateist

1948 doğumlu Hollandalı psikolog, primatolog, etolog. 1975'te Arnhem Hayvanat Bahçesi'nde dünyanın en büyük şempanze kolonisi üzerine altı yıllık bir proje başlattı; bu proje pek çok bilimsel makale ve *Chimpanzee Politics* (Şempanze Siyaseti) adlı bir kitapla sonuçlandı. 1981'de Wisconsin Ulusal Primat Araştırma Merkezi'nin davetini kabul ederek ABD'ye taşındı; burada maymunların uzlaşmacı davranışları üzerine deneysel ve gözlemsel araştırmalar yürüttü. 1989 tarihli *Peacemaking Among Primates* (Primatlarda Arabuluculuk) adlı kitabıyla *Los Angeles Times* kitap ödülünü aldı. 1980'lerin ortalarında Yerkes Ulusal Primat Araştırma Merkezi'ndeki şempanzeler ve San Diego Hayvanat Bahçesi'ndeki bonobolarla çalışmaya başladı. Araştırmalarında primatlarda yemek paylaşımı, toplumsal ilişkiler ve sorun çözme yöntemlerinin yanı sıra insan toplumunda ahlak ve adaletin kökenleri gibi konulara odaklanan de Waal, 1991'den beri çalışmalarını Atlanta'daki Emory Üniversitesi'nin psikoloji bölümünde ve Yerkes Araştırma Merkezi'nde sürdürüyor. Ayrıca, yazarın Türkçedeki diğer kitabı *İçimizdeki Maymun*'u da (2008) yine Aslı Biçen'in çevirisiyle ve Metis'ten okuyabilirsiniz.

Metis Yayınları
İpek Sokak 5, 34433 Beyoğlu, İstanbul
Tel: 212 2454696 Faks: 212 2454519
e-posta: info@metiskitap.com
www.metiskitap.com
Yayınevi Sertifika No: 10726

Bonobo ve Ateist
Primatlar Arasında İnsanı Aramak
Frans de Waal

İngilizce Basımı:
The Bonobo and the Atheist
W. W. Norton and Company, 2013

© Frans de Waal, 2013
Türkçe Yayım Hakları © Metis Yayınları, 2013

Kayı Telif ve Lisans Hakları Ajansı aracılığıyla
Tessler Literary Agency ile yapılan lisans sözleşmesi
temelinde yayımlanmıştır.

İlk Basım: Eylül 2013
İkinci Basım: Haziran 2014

Yayıma Hazırlayan: Özge Çelik

Kapak Fotoğrafı: Marian Brickner
Kapak Tasarımı: Emine Bora

Dizgi ve Baskı Öncesi Hazırlık: Metis Yayıncılık Ltd.
Baskı ve Cilt: Yaylacık Matbaacılık Ltd.
Fatih Sanayi Sitesi No. 12/197-203
Topkapı, İstanbul Tel: 212 5678003
Matbaa Sertifika No: 11931

ISBN-13: 978-975-342-106-5

FRANS DE WAAL

Bonobo ve Ateist

PRİMATLAR ARASINDA İNSANI ARAMAK

Çeviren: Aslı Biçen

metis

En sevdiğim primat Catherine'e

İçindekiler

1	Dünyevi Zevkler	9
2	İyiliğin Açıklaması	32
3	Soyağacındaki Bonobolar	61
4	Tanrı Öldü mü, Yoksa Komaya mı Girdi?	88
5	İyi Maymun Meseli	116
6	On Emir Fazla	150
7	Tanrı Boşluğu	188
8	Aşağıdan Yukarı Ahlak	220
	Teşekkür	237
	Kaynakça	239
	Dizin	251

1

Dünyevi Zevkler

İnsan dediğin Tanrı'nın bir gafı mı sadece?
Yoksa Tanrı mı insanın gafı?

FRIEDRICH NIETZSCHE[1]

DEN BOSCH'TA dünyaya geldim, Hieronymus Bosch'un adını aldığı Hollanda şehrinde.[2] Sırf orada doğmuş olmak beni Bosch uzmanı yapmaz ama meydandaki heykelini göre göre büyüdüğümden, gerçeküstü imge dünyasını, simgeciliğini, Tanrı'nın azalan etkisi altında insanlığın evrendeki yeriyle kurduğu ilişkiyi daima sevdim.

Etrafta neşeyle dolaşan çıplak figürlerle dolu, üç kanatlı meşhur tablosu —*Dünyevi Zevkler Bahçesi*— cennetteki masumiyete atfen yapılmıştır (bkz. s. 80). Ortadaki tablo, püriten uzmanların geliştirdiği ahlaksızlık ve günah yorumlarına uymayacak kadar mutlu ve rahattır. İnsanlığın cennetten kovulmadan önceki halini ya da belki hiç kovulmamış gibi suçluluk ve utançtan azade halini gösterir. Benim gibi bir primatolog için çıplaklık, cinselliğe ve üretkenliğe yapılan göndermeler, bol miktarda kuş ve meyve ve gruplar halinde hareket etmek tümüyle tanıdık şeylerdir ve dini ya da ahlaki bir yorum gerektirmez. Bosch bizi doğal halimizle resmetmiş gibidir, ahlakçı bakışınıysa sağ taraftaki panele saklar ve orada, orta panelde zevküse-

1. Friedrich Nietzsche (1889), s. 5.

2. S'Hertogenbosch diye de bilinen şehir 12. yüzyılda Güney Hollanda'nın eyalet başkentiydi. Bosch'un hayatta olduğu zamanlarda (1450-1516) Utrecht'ten sonra ülkenin en büyük şehriydi.

faya dalmış insanları değil, rahipleri, rahibeleri, oburları, kumarbazları, savaşçıları ve sarhoşları cezalandırır. Bosch din adamlarından ve hırslarından pek hazzetmezdi, bu da resmin küçük bir ayrıntısını, Dominiken bir rahibe gibi örtünmüş bir domuza bütün servetini vermeyi reddeden adamı açıklar. Bu zavallı figürün ressamın kendisi olduğu söylenir.

Beş asır sonra hâlâ dinin toplumdaki yeri konusunda kavgaya tutuşmaya devam ediyoruz. Bosch'un zamanında olduğu gibi şimdi de ana tema ahlak. Tanrısız bir dünya canlandırabilir miyiz gözümüzde? Böylesi bir dünya iyi olur mu? Sanmayın ki köktenci Hıristiyanlar ve biyoloji arasındaki savaş bilgiler üzerinden yürütülüyor. İnsanın evrimden şüphe etmesi için kanıtlara karşı epey bağışıklık sahibi olması lazım, bu yüzden de şüphecileri ikna etmeye yönelik kitaplar ve belgeseller boşa zahmet. Dinlemeye açık olanlar için çok yararlı olsalar da hedef kitlelerine ulaşamıyorlar. Çatışma hakikatle değil, hakikatin ne yapılacağıyla ilgili. Ahlakın doğrudan yaratıcı Tanrı'dan geldiğine inanan birisi için evrimi kabul etmek manevi bir uçurum demektir. Son zamanlarda ateistlerin en ateşli sözcüsü olan Christopher Hitchens'la, Rahip Al Sharpton arasındaki tartışmaya kulak verelim: "Dünyanın bir düzeni yoksa, bu düzeni belirlemiş bir varlık, bir güç yoksa, neyin doğru neyin yanlış olduğunu kim belirliyor? Her şeyden sorumlu bir şey yoksa, gayri ahlaki bir şey de yok demektir."[3] Dostoyevski'nin Ivan Karamazov'unun "Tanrı yoksa komşuma tecavüz etmekte özgürüm!" haykırışım tekrarlayan çok insanlar gördüm.

Belki sadece ben böyle düşünüyorumdur ama menfur bir davranışta bulunmasını engelleyen tek şey inanç sistemi olan insandan korkarım. Yaşanabilir bir toplum için gerekli özdenetim de dahil, bütün insanlığımızın yapımızda olduğunu neden düşünmeyelim? Atalarımızın henüz din sahibi olmadıkları zamanlarda sosyal normlarının olmadığına hakikaten inanan var mı? Yardıma ihtiyacı olan birine yardım etmez, haksızlıkla karşılaşınca şikâyet etmezler miydi? İnsanlar, topu topu bir iki bin yıl önce çıkan mevcut dinlerden

3. 2007'de Al Sharpton ve Christopher Hitchens, New York Halk Kütüphanesi'nde (NYPL) din üzerine bir tartışma yaptılar; bkz. www.fora.tv

Bahçe'nin sağ alt köşesinde, Bosch onu öpücüklerle kandırmaya çalışan, rahibe gibi giyinmiş bir domuza direnirken resmetmiştir kendisini. Rahibe ona, malı mülkü karşılığında kurtuluş vaat etmektedir (kalem, mürekkep ve resmi görünüşlü kâğıdın sebebi hikmeti budur). *Bahçe* 1504'te, Martin Luther bu tür kilise uygulamalarını protesto etmeye başlamadan on yıl kadar önce resmedilmiştir.

çok önce, toplumlarının nasıl işlediğine kafa yormuş olmalı. Biyologlar bu kadar kısa süreleri hiç ciddiye almaz.

Dalai Lama'nın Kaplumbağası

New York Times'ın sitesindeki "Tanrısız Ahlak Olur mu?" bloğunda ahlakın dinden önce geldiğini ve bizim de dahil olduğumuz primat ailesini inceleyerek ahlakın kökeni hakkında pek çok şey öğrenilebileceğini yazmıştım.[4] Her ne kadar, doğayı kana bulanmış bir yer gibi görme alışkanlığında olsak da, hayvanlar bizim de ahlaken

onayladığımız eğilimlerden yoksun değillerdir, bu yüzden de ahlakın bizim sandığımız gibi insanlığın getirdiği bir yenilik olduğu söylenemez bence.

Şu anda okuduğunuz kitabın konusu bu olduğundan, izninizle yazımın blogda yayımlanmasını takip eden bir haftayı ve o sırada yaptığım Avrupa yolculuğunu anlatarak, anabaşlıkların üzerinden geçeyim. Ancak hemen öncesinde Atlanta'da, çalıştığım Emory Üniversitesi'nde, bilim ve din buluşmasına katıldım. Dalai Lama, en sevdiği konu olan şefkat üzerine bir konuşma yapıyordu. Şefkatli olmak bana hayat için mükemmel bir tavsiye gibi geldiğinden, saygıdeğer konuğumuzun mesajım canıgönülden kabul ettim. İlk tartışmacı olarak, kırmızı ve sarı kasımpatılar denizi içinde yanına oturdum. Ona hitap ederken ve ondan bahsederken "hazretleri" dememi tembih etmişlerdi ama ben her türlü hitaptan uzak durmaya çalıştım. Gezegenin en takdir edilen adamlarından biri ayakkabılarını çıkarıp sandalyesinin üzerinde bağdaş kuruyordu, başına turuncu harmanisiyle aynı renkte kocaman bir beyzbol şapkası takmıştı ve üç bini aşkın seyirci ağzının içine düşecek gibi onu dinliyordu. Sunumumdan önce, organizasyonu yapanlar, lisanı münasiple, kimsenin *beni* dinlemeye gelmediğini ve orada bulunan herkesin *onun* bilgeliğinin incileri için geldiğini hatırlattılar bana.

Konuşmamda hayvanlardaki özgecilik üzerine son verileri sıraladım. Mesela, maymunlar kendi yiyeceklerinin bir kısmını kaybetseler bile, bir arkadaşlarının yiyeceğe ulaşması için bir kapıyı gönüllü olarak açıyorlardı. Kapuçin şebekleri de, farklı renklerde markalarla alışveriş yaptığımız bir deneyde yan yana konulduklarında başkaları için ödül almaya istekliydi. Markalardan biri sadece kapuçinin kendisine ödül getiriyordu, bir diğeri ikisine birden. Çok geçmeden kapuçinler "toplumdan yana" markayı tercih etmeye başladılar. Bunun nedeni korku değildi, çünkü korkacak fazla bir şeyi olmayan egemen kapuçinler aslında en cömert olanlardı.

Kendiliklerinden iyilik yaptıkları da oluyordu. İhtiyar bir dişi olan Peony, Yerkes Primat Merkezi arazi istasyonunda, günlerini dı-

4. Yazı "The Stone"da yayımlandı, 17 Ekim 2010, opinionator.blogs.nytimes.com/2010/10/17/morals_without_god/..

şarıda diğer şempanzelerle geçirirdi. Hava kötü olduğunda, arteriti azdığı için yürümekte ve tırmanmakta zorluk çekerdi ama diğer dişiler onun dışarı çıkmasına yardım ederlerdi. Peony oflaya puflaya çok sayıda maymunun birbirlerini tımar etmek için toplandığı tırmanma iskelesine çıkmaya çalışırdı. Sonra onunla akrabalığı olmayan genç bir dişi arkasına geçer, Peony ötekilerin yanma çıkana kadar iki eliyle birden tombul kıçından zar zor iterdi.

Peony'nin kalkıp ağır ağır epey uzak mesafedeki çeşmeye doğru yürüdüğünü de görmüştük. Genç dişiler bazen ondan önce koşar, biraz su alır ve geri gelip Peony'ye verirlerdi. İlk başta ne olduğunu anlamamıştık çünkü tek gördüğümüz dişilerden birinin ağzım Peony' nin ağzına yaklaştırmasıydı ama bir süre sonra şablon netleşti: Peony ağzını iyice açıyor, genç dişi de suyu içeri püskürtüyordu.

Böylesi gözlemler yeni gelişmekte olan ve sadece primatlar değil köpekler, filler, hatta kemirgenler üzerinde araştırma yapan hayvan empatisi alanını destekliyor. Bunun tipik bir örneği, üzgün arkadaşlarını sarılıp öperek teselli eden şempanzelerdir ve buna öyle sık rastlanır ki kayıtlara geçmiş binlerce vaka vardır. Memeliler birbirlerinin duygularına karşı duyarlıdır ve muhtaç durumda olanlara yardım ederler. İnsanların evlerini, mesela iguanalar ve kaplumbağalarla değil de tüylü etoburlarla doldurmasının nedeni, memelilerin bir sürüngenin asla sunamayacağı bir şey sunmasıdır. Şefkat verirler, şefkat isterler ve biz nasıl onların duygularına tepki veriyorsak onlar da bizim duygularımıza tepki verirler.

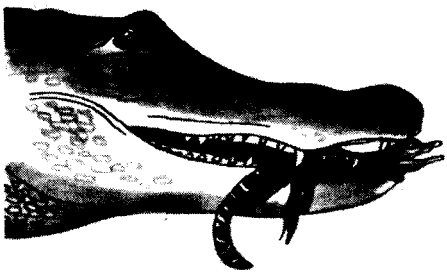
Dalai Lama bu noktaya kadar dikkatle dinlemişti ama tam o sırada şapkasını kaldırarak sözümü kesti. Kaplumbağalar konusunda daha fazla bilgi edinmek istiyordu. En sevdiği hayvan kaplumbağaydı, kim bilir belki dünyayı sırtlarında taşıdıkları düşünüldüğü için. Budist lider, kaplumbağaların da empatiden nasibini alıp almadığını merak ediyordu. Dişi deniz kaplumbağasının yumurta bırakacak en iyi yeri bulmak için nasıl karaya çıktığını, böylece müstakbel yavrularına duyduğu sevgiyi gösterdiğini anlattı. Yavrularıyla karşılaşacak olsa anne nasıl davranırdı acaba, diye merak ediyordu. Benim için bu örnek empatiye delalet etmiyor. Sadece kaplumbağaların yumurtlayacak en iyi ortamı bulacak şekilde önceden programlandığını gösteriyor. Kaplumbağa gelgit çizgisinin üzerinde ku-

ma bir çukur kazar, yumurtalarını içine bıraktıktan sonra çukuru örter, arka ayaklarıyla kumu iyice sıkıştırdıktan sonra da yuvayı bırakıp gider. Yavrular kuluçkadan birkaç ay sonra çıkar ve ayışığı altında okyanusa koşarlar. Annelerini hiç tanımazlar.

Empati için başkalarının farkında olmak, onların ihtiyaçlarına duyarlı olmak gerekir. Muhtemelen memelilerde, annelerin yavrulara bakmasıyla başlamıştır ama kuşlarda olduğuna dair kanıtlar da vardır. Bir keresinde Avusturya'nın Grünau şehrindeki Konrad Lorenz Araştırma İstasyonu'nu ziyaret etmiştim. Burada büyük kafesler içinde kuzgunlar vardı. Gerçekten çok etkileyici kuşlar, özellikle de güçlü, kara gagaları suratınızın dibinde, omzunuza tünedikleri zaman! Bana öğrenciyken baktığım evcil cücekargaları hatırlattı. Grünau'da biliminsanları, kuzgunlar arasında aniden patlak veren kavgaları izlemişler ve kenardan seyredenlerin gerginliğe nasıl tepki verdiklerini görmüşlerdi. Kaybedenlerin arkadaşları ya onlara sokuluyor ya da gagalarıyla gagalarına dokunarak teselli ediyordu. Aynı istasyonda, Lorenz'in kaz sürüsünün torunlarına, kalp atışlarını ölçen aletler takılmıştı. Her yetişkin kazın bir eşi olduğundan, bu ölçümler empati konusunda bir fikir veriyor. Kuşlardan biri başka bir kuşla kavgaya tutuştuğunda eşinin kalp atışları hızlanıyordu. Hatta eşi kavgaya karışmasa bile kalp atışları kavgadan endişe duyduğunu gösteriyordu. Kuşlar da birbirlerinin acılarını hissediyorlar.

Hem kuşlarda hem de memelilerde bir nebze olsun empati varsa, bu kapasite sürüngen atalarına kadar uzanıyor olsa gerek. Ama bütün sürüngenler değil çünkü çoğu yavrularına bakmaz. Limbik sisteme duyguların beşiği diyen Amerikalı sinirbilimci Paul MacLean'e göre, bakım davranışının en önemli işareti yavruların "kayboldum" çağrısıdır. Küçük maymunlar bunu daima yapar: Anneleri onları geride bıraktığında, dönene kadar bağırırlar. Tek başına bir ağaç dalında otururken sefil bir halleri vardır, belli birine yönelmeyen "kuu" sesleri çıkarırlar uzattıkları dudaklarıyla. MacLean yılan, kertenkele, kaplumbağa gibi çoğu sürüngende "kayboldum" seslenmesinin olmadığını tespit etmiştir.

Ancak birkaç sürüngen, yavru sıkıntıda ya da tehlike altında olduğunda seslenerek anneyi yardıma çağırır. Hiç elinize bebek timsah aldınız mı? Aman dikkat çünkü epey keskin dişleri vardır ama aynı

Az sayıda sürüngen yavrusuna bakar, timsah ailesi de bunlardan biridir. Dişi bir timsah yavrularından birini emniyetle taşıyor.

zamanda gırtlaklarından gelen bir çığlık atarlar ve bu sesi duyan anne timsah sudan uçarak çıkar. Böylece sürüngen duygularından şüphe etmek neymiş öğrenirsiniz!

Bunu Dalai Lama'ya da anlattım ve sadece bağ kurabilen hayvanlarda empati bulunmasını beklediğimizi ve az sayıda sürüngenin bu niteliğe sahip olduğunu söyledim. Bu onu tatmin etti mi bilmiyorum, çünkü o, timsah ailesinin o vahşi dişli canavarlarını değil, çok daha sevimli görünen kaplumbağaları sormuştu bana. Ancak görünüş aldatıcı olabilir. Timsah ailesinin bazı üyeleri yavrularını büyük ağızlarında ya da sırtlarında hassasiyetle taşır ve tehlikelere karşı korurlar. Hatta bazen ağızlarındaki eti kapmalarına ses çıkarmazlar. Dinozorlar da yavrularına bakarlardı ve devasa deniz sürüngenleri olan plesiosaurlar muhtemelen doğum yapıyorlar, şimdiki balinalar gibi suda tek bir canlı yavru dünyaya getiriyorlardı. Bütün bildiklerimiz şunu gösteriyor ki bir hayvan ne kadar az sayıda yavru dünyaya getirirse onlara o kadar iyi bakar, bu yüzden de plesiosaurların çok özenli anneler olduğu düşünülür. Tıpkı, bilimin tüylü dinozor kabul ettiği kuşlar gibi.

Beni daha da fazla sıkıştıran Dalai Lama birden kelebeklere atlayıp onlardaki empatiyi sordu, ben de kendimi espri yapmaktan alıkoyamadım: "Onların empati gösterecek zamanı yok çünkü sadece bir gün yaşarlar!" Kelebeklerin kısa hayatı aslında bir şehir efsanesidir ama bu böcekler birbirlerine karşı her ne hissediyorsa, o şeyin empati olduğunu zannetmiyorum. Dalai Lama'nın sorusunun ardındaki büyük çıkarımı, bütün hayvanların kendileri ve yavruları için ellerinden gelenin en iyisini yaptığı fikrini küçümsemek için söyle-

miyorum bunu. Bu açıdan bakıldığında bütün hayat özenden ibarettir, bilinçli bir özen olmasa da bir tür özendir bu. Dalai Lama, hayatın kökeninde şefkatin yattığı fikrine ulaşmaya çalışıyordu.

Anneyi Selamlamak

Bu bahsin ardından forum başka konulara doğru ilerledi, mesela hayatları boyunca şefkat üzerine yoğunlaşan Budist rahiplerin beynindeki şefkati ölçme konusuna. Wisconsin Üniversitesi'nden Richard Davidson, Tibetli rahiplerin onun sinirbilime katkıda bulunma çağrısına gülüp geçtiğini anlattı, şefkat beyinle değil kalple ilgili bir şeydi! Herkes buna bayıldı, hatta seyirciler arasındaki rahipler kahkahadan kırıldı. Ama Tibetli rahipler o kadar da haksız sayılmazdı. Davidson son zamanlarda zihinle kalp arasında bir bağlantı keşfetmişti: Şefkat meditasyonu, acı çeken insanların sesi duyulduğunda, daha hızlı bir kalp atışına sebep oluyordu.

Aklıma kazlar geldi. Ama hayırlara vesile olan bu zihinler buluşmasına biraz da hayret ettim. 2005'te bizzat Dalai Lama bilimle dini bütünleştirme gereğinden bahsetmiş, Sinirbilim Derneği'nin Washington'daki yıllık toplantısına katılan binlerce biliminsanma, toplumun onların çığır açan araştırmalarını takip etmekte ne kadar zorlandığım anlatmıştı: "Bizim ahlaki düşünme tarzımızın, bilgi ve güç kazanımındaki bu hızlı ilerlemeye ayak uyduramadığı çok açık."[5] Dinle bilim arasındaki uçurumu derinleştirme gayretlerinden sonra insanı ferahlatan bir yaklaşım!

Avrupa'ya gitmeye hazırlanırken kafamda bu konu vardı. Daha yeni kutsanmış, boynuma "khata" (beyaz, uzun, ipek eşarp) takmış, Dalai Lama'yı ağır silahlı korumalarıyla birlikte limuzinine kadar uğurlamıştım ki Belçika'nın Flaman bölgesindeki eski, güzel bir şehir olan Ghent'e doğru yola çıktım. Bu bölge kültürel olarak Hollanda'nın kuzeyine nazaran, benim de memleketim olan güney kısmına daha fazla yakındır. Hepimiz aynı dili konuşuruz ama Hollanda'nın kuzeyi Kalvinisttir, halbuki güneydeki bölgeler 16. yüzyıldaki İs-

5. Marc Kaufman, "Dalai Lama gives talk on science", *Washington Post* (13 Kasım 2005).

panyol egemenliği, Alva Dükü ve Engizisyon yüzünden Katolik olarak kalmışlardır. Monty Phyton'un "İspanyol Engizisyonunu kimse beklemez!" esprisi değil, Meryem'in bekâretinden bile şüphe etsen parmaklarının cendereye sokulduğu bir dönem. Kan akıtılmasına izin olmadığından, *strappado* tercih ederlerdi, yani kurban elleri arkadan bağlanarak asılır, ayaklarına da ağırlık takılırdı. Bu muamele o kadar acı vericiydi ki insanlar kısa sürede seks ve hamilelik arasındaki bağa dair önyargılarından kurtulurdu. Son zamanlarda Vatikan engizisyonun imajını kurtarmak için bir kampanya yürütüyor —bütün zındıkları öldürmemişler, Standart Operasyon Prosedürlerine uymuşlar— ama bu işlerden sorumlu olan Cizvitlere biraz şefkat eğitimi verseler iyi olurmuş doğrusu.

Bu arada bu tarihi bilgiler, aşağıdaki bölgelerde neden Bosch'un resimlerinin bulunmadığını da açıklar. Tabloların çoğu Madrid'de Prado Müzesi'ndedir. Demir Dük 1568'de Orange Prensini kanundışı ilan edip bütün mülküne el koyduğunda, *Bahçe*'yi de ele geçirdiği düşünülmektedir. Dük daha sonra bu başyapıtı oğluna bırakmıştır, ondan da İspanyol devletine geçmiştir. İspanyollar "El Bosco" dedikleri ressama hayrandılar, imge dünyası Joan Miró ve Salvador Dalí'yi de etkilemişti. Prado'ya ilk gittiğimde Bosch'un eserinin keyfine varamadım çünkü tek düşünebildiğim "sömürge yağmacılığı"ydı! Neyse ki müze şimdi bu popüler tabloyu inanılmaz yüksek çözünürlükle dijital ortama aktardı, böylece artık herkes Google Earth üzerinden ona "sahip" olabiliyor.

Ghent'teki konuşmamın ardından, meslektaşlarım beni hayvanat bahçelerinin bonobo koleksiyonlarının en eskisine götürdüler, şu anda Plackendael hayvan parkının içinde yer alan Antwerp Hayvanat Bahçesi'nde başlanmıştı bu koleksiyona. Bonoboların anavatanının Belçika'nın eski kolonilerinden birisi olduğu düşünülürse buradaki varlıkları pek şaşırtıcı değil. Afrika'dan ölü ya da diri hayvan örnekleri getirmek başka bir tür sömürge yağmacılığıydı ama bu olmasa bu nadide maymundan hiç haberdar olmayabilirdik. Keşif 1929'da, buradan fazla uzak olmayan bir müzede, genç şempanze diye etiketlenmiş bir kafatasının tozunu alan Alman anatomistin, bunun olağanüstü küçük kafası olan bir yetişkin olduğunu anlamasıyla vuku buldu. Çabucak yeni bir alttür bulduğunu ilan etti. Ancak

çok geçmeden, anatomisi insana şaşırtıcı ölçüde benzeyen yeni bir tür bulduğunu duyuran Amerikalı bir anatomistin ani çıkışıyla bu keşif gölgelendi. Bonobolar daha ince yapılıdır ve mevcut bütün maymunlardan daha uzun bacakları vardır. Bu tür, şempanzeyle aynı cinse, *Pan* cinsine dahil edildi. Uzun hayatlarının geri kalan bölümünde bu iki biliminsanı da bu tarihi keşfi kimin yaptığı konusunda asla fikir birliğine varmayarak akademik rekabetin gücünü gösterdi. Amerikalı biliminsanı, bonobolar hakkındaki bir sempozyumun tam ortasında ayağa kalkıp, küskünlükten titreyen bir sesle, yarım yüzyıl önce keşfinin "apartıldığım" söyledi.

Alman biliminsanı Almanca, Amerikalı biliminsanıysa İngilizce yazmıştı; sizce hangisinin hikâyesi daha fazla alıntılanmıştır? Çoğu dil İngilizcenin yükselişinin sancısını hissediyor ama ben mutlu mutlu, senelerce yurtdışmda yaşamama rağmen hâlâ dudaklarımdan bir salise daha erken çıkan ana dilimde sohbet ediyordum. Genç bir bonobo görüş alanımıza bir girip bir çıkarak ipte sallanıyor, önümüzden her geçişinde dikkatimizi çekmek için cama vuruyordu; biz de yüz ifadesinin nasıl da insan gülüşüne benzediği üzerine konuşuyorduk. Özellikle korkmuş gibi camın önünden geri çekildiğimizde çok eğleniyordu. İki *Pan* türünün bir zamanlar tek olduğunu tahayyül etmekte zorlanıyorduk. Amerikalı uzman Robert Yerkes'in meşhur bir fotoğrafı vardır, kucağında şempanze sandığı iki küçük maymunla. Bonobonun bilinmediği zamanlarda çekilmiş bir fotoğraf. Yerkes bu iki maymundan birinin, bildiği bütün maymunlardan daha duyarlı ve empatik, hatta zeki olduğunu söylemişti. Ona "insansı dâhi" adını takmış, *Almost Human* (Neredeyse İnsan) kitabında bol bol bu "şempanzeden" bahsetmişti, Batıya ulaşmış ilk canlı bonobolardan biriyle karşı karşıya olduğunu bilmeden.

Planckendael kolonisi şempanzelerle aralarındaki farkı hemen ortaya seriyor çünkü liderleri dişi. Biyolog Jeroen Stevens, uzun yıllar burada alfa dişi olan demir leydinin başka bir hayvanat bahçesine gönderilmesiyle grup içindeki atmosferin nasıl rahatladığını anlattı bana. Diğer bonoboların çoğuna, özellikle de erkeklere dehşet salmış. Yeni alfanın daha yumuşak bir karakteri var. Hayvanat bahçeleri arasında dişilerin değiş tokuş edilmesi doğal bonobo şablonuna uyan, yeni ve tavsiye edilen bir eğilim. Doğada erkek yavrular

İnsan evrimi sırasında, iki ayak üzerinde yürümek, daha uzun bacakların gelişmesine yol açmıştır. Bütün maymunlar arasında, atamız *Ardipithecus*'un kol-bacak oranına en çok benzeyen bonobodur. (Çizim şimdiki oranlara uygun değildir; modern insan diğerlerinden daha uzundur.)

anneleriyle birlikte kalırken, kızlar başka yerlere göç eder. Senelerce hayvanat bahçeleri erkekleri başka yerlere gönderdi ve bu yüzden annelerinin yokluğunda sürekli tacize uğrayan erkekler büyük felaketler yaşadı. Bu zavallı erkekler genelde hayatlarını kurtarabilmek için hayvanat bahçelerinin misafirlere açık olmayan yerlerine çekilip yapayalnız bir hayat sürdüler. Erkekleri annelerinin yanında tutarak ve bağlarına saygı duyarak pek çok sorunun önü alınıyor.

Bu da bonoboların barış meleği olmadıklarını gösteriyor. Ama aynı zamanda erkeklerin nasıl "ana kuzusu" olduklarını da gösteriyor; herkesin pek hoşuna gitmeyecek bir şey. Bazı erkekler "mızmız" erkekli anaerkil maymunlardan rahatsız oluyor. Almanya'da verdiğim bir konferanstan sonra dinleyicilerim arasında yer alan meşhur, yaşlı bir profesör: "Bu erkeklerin nesi var!" diye haykırmıştı. Antropolog ve biyologların barışçı bir primat akrabayla ilgilenmediği, şiddeti ve savaşı vurgulamakla meşgul olduğu bir dönemde bilim sahnesine çıkan bonobonun kaderidir bu. Kimse onlarla ne yapacağını bilemediğinden bonobolar hızla insan evrim edebiyatının kara koyununa dönüştü. Amerikalı bir antropolog, zaten soyları

tükenmeye yüz tuttuğu için onları yok saymayı tavsiye edecek kadar ileri gitti.[6]

Bir türün yakın zamanda yok olacak olmasını aleyhine delil olarak kullanmak tuhaf bir şey. Bonobolarda bir acayiplik mi var? İyi uyum sağlayamamışlar mı? Gerçi bir türün yok olması, ilk başta iyi uyum sağlayamadığı anlamına gelmez. Denizciler Mauritius'a inip de uçamayan kuşlar olan dodoların (biraz iğrenç olsa da) kolay bir av olduğunu keşfedene kadar hayvanların keyfi yerindeydi. Benzer şekilde atalarımızın hiçbiri şu anda mevcut olmasa da, belli bir zaman diliminde ortama iyi uyum sağlamışlardı muhtemelen. Şimdi onlarla da ilgilenmeyelim mi? İlgileniyoruz ama. Geçmişimizden minicik bir iz ortaya çıkarıldığında medya deliye dönüyor, "Lucy" ve "Ardi" gibi isimler takılarak şahsileştirilmiş fosiller de bu tepkiyi destekliyor.

Benim bonobolardan hoşlanmamın en önemli sebebi, şempanzelerle oluşturdukları tezatm insan evrimine dair görüşümüzü zenginleştirmesi. Soyumuzun sadece erkek egemenliği ve yabancı düşmanlığıyla damgalanmadığını, huzur sevgisi ve başkalarına karşı duyarlılığın da mevcut olduğunu gösteriyorlar. Evrim hem erkek, hem dişi üzerinden yürüdüğü için, insan ilerlemesini sadece erkeklerimizin diğer homininler karşısında kazandığı zaferlerle ölçmek akıl kârı değil.[7] Hikâyenin dişi tarafıyla ilgilenmek de seksle ilgilenmek de zarar vermez. Tek bildiğimiz, diğer grupları fethetmek yerine, savaşarak değil sevişerek onlara baskın çıktığımız. Modern insanda Neanderthal DNA'sı vardır, başka hominin genleri taşıdığımızı öğrenseydim şaşırmazdım. Bu açıdan bakıldığında bonobo tarzı fazla yabancı görünmüyor.

Bu iyi huylu maymunlardan ayrıldıktan sonra diğer *Pan* türleri üzerine kariyerime başladığım, Hollanda'daki Arnhem Hayvanat Bahçesi'ne gittim. Alman profesör şempanzeleri çok severdi çünkü erkekler tek hâkimdir ve sürekli mevki peşinde koşarlar, öyle ki onların

6. Melvin Konner, bonobolardan ziyade şempanzelerle ilgilenmek gerektiğini savunarak şunları yazmıştır (2002), s. 199: "Zaten şempanzeler, yok olmanın eşiğindeki bonobolara nazaran çok daha başarılı olmuşlardır."

7. Eskiden "hominid" denen insan ve iki ayaklı ataları için artık "hominin" deniyor.

hile ve desiseleri üzerine koca bir kitap yazdım: *Chimpanzee Politics* (Şempanze Siyaseti). Öğrenciyken, biyoloji ders kitaplarının bana kazandıramayacağı içgörüler kazanmak için Niccolo Machiavelli'yi okumaya başlamıştım. Kırk yıl önceki o çalkantılı dönemin önde gelen erkek karakterlerinden biri ben hâlâ oradayken öldürülmüştü. Hâlâ zaman zaman üzüntüyle hatırladığım bir vaka bu, özellikle de saldırganların amansızca testislerini koparışı. Diğer erkeklerin hepsi zaman içinde öldü ama kolonide hâlâ yetişkin erkek çocukları var, hem sinir bozucu ölçüde babalarına benziyorlar hem de bağırırken sesleri bile aynı. Şempanzelerin kendilerine has sesleri vardır: Eskiden sadece seslerinden yirmi beşini de tanırdım. Bu primatların yanında kendimi çok rahat hissederim ve onları hakikaten büyüleyici bulurum ama çoğu insana öyle görünseler de asla "şirin" olduklarını düşünmem. Güç oyunlarını fazlasıyla ciddiye alırlar ve bu uğurda düşmanlarını öldürmeye bile hazırdırlar. ABD'de ev hayvanı olarak beslenen bazı şempanzelerin yaptığı gibi insanları öldürdükleri ya da yüzlerini ısırdıkları görülmüştür. Vahşi bir hayvanı, cinsel kıskançlığının ve hâkimiyet dürtüsünün, bizim zayıf türümüz tarafından tahrik edilebileceği bir ortamda tutunca böyle bir risk daima vardır. Tek bir yetişkin erkek şempanzenin (kamavari köpek dişleri ve dört "eli" bir yana) öyle muazzam bir kas gücü vardır ki irikıyım beş adam onu zaptedemez. İnsanların yakınında büyümüş şempanzeler bunu gayet iyi bilir.

Arnhem'deyken tanıdığım dişiler hâlâ hayattaydı, özellikle koloninin Mama adındaki dişi lideri. Bütün koloniyi yöneten bir bonobo dişi lideri gibi değildi ama ben onu bildim bileli dişiler arasında alfa olmuştu. En şaşaalı zamanlarında Mama da erkek iktidar mücadelelerinde etkin bir rol oynardı. Erkeklerden biri için bütün dişilerin desteğini toplar, onu zirveye yerleştirmeyi başarırsa erkek ona borçlu kalırdı. Bu erkek onunla bozuşmasa iyi ederdi çünkü Mama ona cephe alacak olursa kariyeri sona ererdi. Mama, onun onaylamadığı erkeklerin tarafını tutmaya cüret eden dişileri cezalandıracak kadar ileri götürürdü işi. Şempanze erkekleri fiziksel açıdan dişilere üstündür ama bu, dişilerin siyasetten anlamadığı ya da dışında kaldığı anlamına gelmez. Doğadaki topluluklarda dişiler genelde siyasetten uzak durur ama Arnhem'deki adada böyle bir seçenek yok-

tur. Bunun sonucunda cinsiyetler arasındaki güç uçurumu biraz kapanmıştır. Bütün dişilerin sürekli birlikte olduğu ve etkin olarak birbirlerini destekledikleri bir ortamda, herhangi bir erkeğin dişi iktidar bloğu etrafından dolanması imkânsızdır.

Beni her gördüğünde saygı ve sevgiyle selamlayan Mama'ya yakın hissetmişimdir kendimi hep. Tıpkı seneler önce yaptığı gibi şimdi de yüzümü bir seyirci kalabalığı arasında gördüğünde beni selamlar. İki üç senede bir hayvanat bahçesine uğrarım, hatta bazen dostane bir biçimde birbirimizi tımar ederiz ama bu sefer yanımda, hayvanat bahçesindeki bir sempozyuma katılmış olan, neredeyse yüz kişiyle birlikte gelmiştim. Şempanze adasına doğru yürürken hem Mama hem de onun gibi yaşlı bir başka dişi olan Jimmy hızlı hızlı beni karşılamaya geldiler: Pes homurtular çıkardılar ve Mama uzaktan elini bana doğru uzattı. Dişiler hareket etmek üzere olduklarında ve yavrularının sırtına binmesini istediklerinde bu "gel buraya" hareketini kullanırlar sık sık. Ben de ona aynı hareketi yaptım, sonra da bakıcının şempanzeleri beslemesine yardım ettim. Su hendeğinin üzerinden meyveleri atarken, yavaş yürüyen ve portakalları havada kapma konusunda beceri sergileyemeyen Mama'nın yeterince meyve alması için elimden geleni yaptım.

Hemen oracıkta kıskançlık kendini gösterdi çünkü Mama'nın yetişkin kızı Moniek, yirmi metre kadar uzaktan bize kocaman bir taş attı. Gözümü üzerinden ayırmış olsam Moniek'in bombeli atışı tam kafama isabet edebilirdi. Taşı havada yakaladım. Hayvanat bahçesinde çalıştığım zamanlarda doğan Moniek'in, annesinin bana gösterdiği ilgiden ne kadar nefret ettiğini defalarca görmüştüm. Muhtemelen beni hatırlamıyordu, bu yüzden de Mama'nın bir yabancıyı neden eski bir dost gibi karşıladığını anlamamıştı. Anlamayınca da taşı fırlatıvermişti! Belli bir hedefe nişan alarak bir şey fırlatmak, bazı akademisyenler tarafından, dil evrimiyle ilintili bir insan uzmanlığı olarak görüldüğü için bu teoriyi savunanları, şempanzelerin becerilerini bizzat görsünler diye davet etmiştim ama davetimi kabul eden olmamıştı. Belki taşların yerini, kötü kokulu vücut ürünlerinin alabileceğini fark ettikleri içindir.

Mama'yla benim kavuşmamızdan duygulanan sempozyum katılımcıları şempanzelerin bizi ve bizim onları ne kadar iyi hatırlayabil-

diğimizi merak ediyorlardı. Benim için maymun yüzleri de insan yüzleri gibi belirgindir, gerçi iki türün de kendi cinslerine bir yatkınlığı vardır. Sadece insanların yüz tanımakta iyi olduğu düşünülen zamanlarda bu yatkınlık görmezden gelinirdi. Maymunlar, aym uyaranlarla insanlara da uygulanan sınavlarda, yani *insan* yüzleri üzerinde sınandıklarında başarılı olamamışlardı. Ben buna maymun araştırmalarında "insan merkezli önyargı" diyorum ki çoğu hatalı bilginin sorumlusu da budur. Atlanta'daki iş arkadaşlarımdan Lisa Parr, şempanzeleri *kendi* türlerinin portreleri üzerinden sınamak istediğinde benim Arnhem'de çektiğim yüzlerce fotoğrafı kullandı ve şempanzeler büyük başarı kaydetti. Portreleri bilgisayar ekranında gördüklerinde hangi yavruların, hangi dişilere ait olduğunu bile anladılar. Biz de aynı şekilde, bir fotoğraf albümünü karıştırdığımızda, sırf yüzlere bakarak hangi insanların aynı aileden olduklarını anlayabiliriz.

Maymunlarla akrabalığımızın gittikçe daha fazla kabul gördüğü bir devirde yaşıyoruz. Doğrudur, insanlık kendini daha farklı bir konuma oturtan iddialardan yana hiç sıkıntı çekmiyor ama on seneden fazla dayanan bir eşsizlik iddiası çıkmadı henüz. Son birkaç binyıldaki teknik ilerlemelerin gözümüzü kör etmesine izin vermeden türümüze bakarsak etten kemikten bir mahluk görüyoruz ve beyni bir şempanzeninkinden üç kat daha büyük olsa da yeni bir bölüm içermiyor. Hatta pek övülen alın korteksimiz bile diğer primatlarla kıyaslandığında normal bir büyüklükte. Kimse zekâmızın üstünlüğünden şüphe etmiyor ama yakın akrabalarımızda da mevcut olmayan hiçbir temel isteğimiz ya da ihtiyacımız yok. Tıpkı bizim gibi maymunlar ve şebekler de iktidar peşinde koşar, cinsellikten zevk alır, emniyet ve şefkat ister, toprak için öldürür, güven ve işbirliğine değer verir. Evet, bizim bilgisayarlarımız ve uçaklarımız var ama psikolojik yapımız sosyal primatlarınkiyle aynı.

İşte bu yüzden sağlık alanında çalışanların ve sosyal bilimcilerin primatolojiden neler öğrenebileceğini anlatan bir sempozyum düzenlemiştik. Primatolog bendim kuşkusuz ama sahne dışında yapılan bir tartışmada ben de bir şeyler öğrendim. Ahlakın haklılığını nereden aldığını konuşuyorduk. Ardındaki ağırlık yukarıdan gelmiyorsa, kim ya da ne tarafından temin ediliyordu? Meslektaşlarımdan

biri Hollandalıların son yıllarda fazlasıyla seküler olmasıyla beraber, manevi otorite konusundaki sorunun büyüdüğünü söyledi. Artık kimse kimseyi ortalık yerde ikaz etmiyordu ve bunun sonucunda insanlar daha fazla kabalaşıyordu. Masanın etrafında herkesin başını salladığını gördüm. Genç nesilden şikâyet etme fırsatını hiç kaçırmayan ihtiyar neslin hüsran dolu şikâyetlerinden miydi bu? Yoksa bir şablon var mıydı? Avrupa'da sekülerleşme her yerde ama ahlaki içerimleri pek iyi anlaşılmıyor. Alman siyaset bilimci Jürgen Habermas bile —azılı bir ateist ve Marksist olarak— "Günahın yerini suç aldığında bir şeyler kayboldu," sözünden de anlaşılacağı gibi, dinin kayboluşunu çok da faydalı bir şey gibi görmemeye başlamıştı.[8]

Ateist Açmazı

Gerçi ben ahlakın ağırlığını yukarıdan alması gerektiğine inanmıyorum. İçeriden gelemez mi? Bu kuşkusuz şefkat için de adalet duygusu için de geçerlidir. Birkaç yıl önce primatların kendilerine verilen bir ödevi, salatalık dilimleri karşılığında seve seve yaptığını ama başkasına tadı çok daha iyi olan üzümlerin verildiğini gördüğünde yapmayı bıraktığını tespit etmiştik. Salatalık yiyenler sinirleniyor, ellerindeki sebzeleri yere atıyor ve grev yapıyorlardı. Gayet güzel bir yiyecek, bir arkadaşlarının daha iyisini aldığını görmeleri sonucu yenemeyecek bir şeye dönüşüyordu. Buna *eşitsizlik nefreti* adını taktık ve köpekler de dahil başka hayvanlar üzerinde bu konuda incelemeler yapıldı. Köpekler bir numarayı hiçbir ödül almadan tekrar tekrar sergileyebiliyordu ama başka bir köpeğin aynı numara karşılığında sosis kazandığını görünce hemen bırakıyordu.

Bu tür bulguların insan ahlakı açısından da bazı içerimleri var. Çoğu filozofa göre ahlaki hakikatlere ulaşmak için akıl yürütürüz. Burada Tanrı'yı zikretmeseler bile, yukarıdan aşağı işleyen bir süreçle ilkelerin formüle edildiğini, sonra da insan davranışına dayatıldığını anlatırlar. Peki ahlaki mülahazalar gerçekten bu kadar yük-

8. Jürgen Habermas'ın (2001) Alman Kitapçılar Birliği'nin Barış Ödülünü alırken yaptığı kabul konuşmasından. Almanca metinde "Schuld" kelimesi geçiyor, bu kelime hem hatalı hem suçlu manasına geliyor: "*Als sich Sünde in Schuld verwandelte, ging etwas verloren.*"

sek bir düzlemde mi meydana gelir? Kim ve ne olduğumuzda değil midir temelleri? Başkalarına karşı düşünceli davranmaya doğal bir eğilimimiz olmasa, insanları böyle davranmaya zorlamak gerçekçi olur muydu mesela? Adalet ve hakkaniyetin yokluğunda insanlar büyük tepki göstermese, adalet ve hakkaniyet talep etmek manalı olur muydu? Bütün kararlarımızı başkasından ödünç aldığımız mantıkla sınamamız gerekseydi altında kalacağımız bilişsel yükü bir düşünün. Aklın tutkuların kölesi olduğunu söyleyen Hume'un konumundan yanayım kesinlikle. Ahlaki hisler ve içgüdülerle çıktık yola, diğer primatlarla sürekliliğimizi de burada bulmak mümkün. Ahlakı akılcı düşüncelerle sıfırdan inşa etmekten ziyade, sosyal hayvan geçmişimizden büyük bir destek aldık.

Yine de şempanzeye "ahlaki bir varlık" demek istemem. Çünkü hisler yeterli değildir. Mantıken tutarlı bir sistem peşinde koşarız ve hayatın kutsallığı argümanlarına idam cezası konusunun nasıl oturduğunu tartışırız ya da seçilmemiş bir cinsel yönelimin ahlaken yanlış olup olamayacağını. Bu tartışmalar sadece insana hastır. Diğer hayvanların doğrudan kendilerini ilgilendirmeyen olayların doğruluğunu yargıladığına dair elimizde pek kanıt yok. Ahlak araştırmalarının büyük öncüsü, Fin antropolog Edward Westermarck, ahlaki hislerin kişinin içinde bulunduğu dolaysız durumla bağlantılı olmadığını söylemiştir. Daha soyut, çıkarsız bir seviyede ele alırlar iyiyi ve kötüyü. İnsan ahlakını diğerlerinden ayıran budur: karmaşık bir gerekçelendirme, gözetim ve ceza sistemiyle birlikte evrensel standartlara doğru bir yönelim.

Bu noktada din devreye girer. Şefkate hikâyelerle verilen desteği düşünün, mesela İyi Samiriyeli Meseli ya da o meşhur "Sonuncular birinci, birinciler sonuncu olacak," kapanışıyla Bağ İşçileri Meseli. Buna neredeyse Skinnercı bir ödül ve ceza merakım ekleyin — cennete gidecek bakirelerden, günahkârları bekleyen cehennem ateşine kadar — ve Adam Smith'in deyimiyle "övgüye layık" olma arzumuzdan nasıl faydalanıldığını düşünün. İnsanlar elâlemin ne düşündüğüne o kadar önem verir ki davranışlarımızı düzeltmemiz için bir duvara yapıştırılmış bir çift göz resmi yeter. Din bunu çok uzun zaman önce anlamıştır ve kadiri mutlak Tanrı'yı sembolize etmek için her şeyi gören göz imgesini kullanır.

Ama dine böyle mütevazı bir rol biçmek bile bazılarının aforoz edilmesine yetmiştir. Son yıllarda Tanrı'nın büyük olmadığını (Christopher Hitchens) ya da bir yanılsama olduğunu (Richard Dawkins) savunan saldırgan bir ateizme alıştık. Neo-ateistler kendilerine "akıllılar" diyor, böylece inananların o kadar akıllı olmadığım ima ediyorlar. Aziz Paulus'un inanmayanlar karanlıklar içinde yaşar sözünü tepetaklak ediyorlar: Sadece inanmayanlar ışığı görmüştür. Herkesi bilime güvenmeye davet ediyor ve etiği doğalcı dünya görüşü üzerine temellendiriyorlar. Din kurumları ve bu kurumların "primatları" —papalar, piskoposlar, mega-vaizler, ayetullahlar ve hahamlar— konusundaki şüphelerini ben de paylaşıyorum ama dini değerli bulan pek çok insanı aşağılamaktan nasıl bir fayda gelebilir? Asıl önemlisi, bilimin sunabileceği başka bir seçenek var mı? Bilim, hayatın anlamını açıklama ya da bize hayatımızı nasıl yaşayacağımızı söyleme gibi işlere bakmaz. İngiliz felsefeci John Gray'e göre, "bilim büyücülük değildir. Bilginin artması, insanın muktedirliğini de artırır. İnsanın neyse o olmasını öteleyemez".[9] Biz, biliminsanları, bazı şeylerin neden böyle olduklarını, nasıl işlediklerini bulma konusunda iyiyizdir. Ben biyolojinin, maneviyatın neden şu anki halinde olduğunu anlamamıza yardım ettiğine inanıyorum ama buradan çıkıp da manevi tavsiyelerde bulunmak bana haddini aşmak gibi geliyor.

Batı toplumunda yetişmiş en katı ateistler bile Hıristiyanlığın temel öğretilerini içselleştirmekten kendini kurtaramaz. Kültürlerini birinci elden tanıdığım, gittikçe sekülerleşen Kuzey Avrupalılar, kendilerini büyük ölçüde Hıristiyan olarak tanımlar. Dünyanın her yerinde insanların, mimariden müziğe, sanattan bilime bütün kazanımları dinle kol kola gelişmiştir, ayrı değil. Bu yüzden de din olmadığında maneviyatın neye benzeyeceğini tahmin etmek imkânsızdır. Bunun için asla dindar olmamış, şimdi de olmayan bir insan kültürünü ziyaret etmek gerekir. Böyle bir kültürün var olmaması bizi bir duraklatmalıdır.

Bosch da aynı meseleyle uğraşmıştı, ama ateist olmayla değil — çünkü öyle bir seçenek yoktu— bilimin toplumdaki yeri meselesiy-

9. John Gray (2011), s. 235.

Bosch'un tabloları, kimyanın mistik öncüsü olan simyaya göndermelerle doludur. *Bahçe*'nin en akılda kalan figürü, "yumurta adam" ya da "ağaç adam", başının üzerinde atlıkarınca gibi bir şey taşır. Dumanı tüten bir gaydaya benzeyen bu alet eskiden yaygın olarak simya kabı olarak kullanılırdı.

le. Başlarında huniler olan küçük figürler ya da damıtma tüpleri veya fırınları şeklindeki arka plan binaları kimya aletlerine gönderme yapar. Şu anda bilimi belki başka türlü görüyoruz ama ilk çıkışında pek de akılcı bir teşebbüs olmadığını unutmamak gerek. Bosch'un zamanında simya gelişiyordu ama gizemli şeylerle, şarlatan ve sahtekârlarla doluydu, zaten ressam da bunları gafil izleyicileri önünde tiye alarak resmetmişti. Simya ancak kendini bu etkilerden kurtardıktan sonra ampirik bilime dönüştü ve kendi kendini düzeltme yöntemleri geliştirdi. Ama bilimin ahlaklı bir topluma nasıl katkıda bulunabileceği belirsiz kaldı.

Başka primatların böyle dertleri yok kuşkusuz ama onlar bile belli bir tür toplumu sürdürmek için gayret gösteriyor. Onların davranışlarında da bizim itibar ettiğimiz değerleri görüyoruz. Mesela dişi şempanzelerin, birbiriyle kavga etmiş erkek şempanzelerin ellerinden silahlarını alıp, onları barıştırmak için zorla birbirinin yanına çekiştirdiği görülmüştür. Dahası yüksek mevkideki erkekler, topluluktaki anlaşmazlıkları çözmek için sık sık tarafsız arabulucular gibi davranır. Bu *topluluğu koruma kaygısı* ipuçlarını, ahlakın yapıtaşlarının insanlıktan daha eski olduğu ve şu anda bulunduğumuz yere nasıl geldiğimizi açıklamak için Tanrı fikrine ihtiyaç duymadığımız şeklinde yorumluyorum. Öte taraftan dini toplumdan çıkartsak neler olurdu? Bilimin ve doğalcı dünya görüşünün geriye kalacak olan boşluğu nasıl dolduracağını ve insanlara iyi olmaları için nasıl ilham vereceğini ben pek gözümde canlandıramıyorum.

Bir haftalık transatlantik gezimden sonra, "Tanrısız Maneviyat Olur mu?" yazıma verilen 700 kadar cevabın neredeyse hepsini okuyacak zaman buldum uçakta. Yorumların çoğu yapıcı ve destekleyici nitelikteydi, ahlakın kökeni konusunda grinin farklı tonlarına inandıklarım ifade ediyorlardı. Ama ateistler, benim maksadımı tümüyle görmezden gelerek dine daha fazla saldırmak için yazımı fırsat bilmişlerdi. Benim için dine duyulan ihtiyacı anlamak, onu yerle bir etmekten daha önemli bir hedef. Ateizmin temel önermesi, Tanrı'nın var olmayışı, bana hiç ilginç gelmiyor. Kimsenin varlığını ya da yokluğunu kanıtlayamayacağı bir şeyin varlığı konusunda didişmekle ne kazanacağız? 2012'de Allain de Botton'ın *Ateistler için Din*'in hemen başındaki şu sözleriyle ipler iyice gerildi: "Herhangi bir din hakkında sorup sorulabilecek en sıkıcı, en kısır soru, borazan sesleriyle cennetten indirilmesi bakımından o dinin *hakiki* olup olmadığıdır."[10] Yine de kimilerinin hakkında konuşabildiği tek mesele bu hâlâ. Bu dar kafalılığa, münazara kulübündeymişiz gibi kazanmak ya da kaybetmekten başka seçeneğin olmadığı bu noktaya nasıl geldik?

Bilim her şeyin cevabı değil. Öğrenciyken "doğalcı safsata"mn ne olduğunu öğrenmiştim ve biliminsanlarının çalışmalarıyla neyin

10. Allain de Botton (2012), s. 11.

doğru neyin yanlış olduğunu gösterebileceklerini düşünmesinin kibrin doruğu olduğunu. Kendi kendini yönlendiren evrim denen bilimsel bir teoriyle gerekçelendirilen muazzam bir kötülüğü bize getirmiş olan II. Dünya Savaşı'ndan kısa bir süre sonraydı bu sözünü ettiğim dönem. Biliminsanları soykırım mekanizmasına fazlasıyla dahil olmuş, inanılmaz deneyler yapmışlardı. Çocuklar yapışık ikiz yaratmak için birbirine dikilmiş, bayıltılmamış insanlar üzerinde ameliyat yapılmış, insanların vücutlarına kol, bacak ve göz takılmıştı. Alman aksanıyla konuşan her biliminsanının şüpheyle karşılandığı bu savaş sonrası dönemi asla unutmadım. Amerikalı ve İngiliz biliminsanları da masum değillerdi gerçi, çünkü yüzyıl başında bize soy arıtımını getiren onlardı. Irkçı tehcir yasalarını, suçlular ve azınlıkların yanı sıra sağır, kör, akıl hastası ve engellilerin zorla kısırlaştırılmasını onlar savunmuşlardı. Başka sebeplerle hastaneye gelen kurbanlar üzerinde bu tür cerrahi müdahaleler yapılmıştı. Bu kirli tarihin hesabını bilimden sormak istemeyip de sözdebilimden dem vuranların, soy arıtımının çoğu üniversitede ciddi bir akademik disiplin olduğunu göz önünde bulundurmaları iyi olur. 1930'a gelindiğinde bu alana adanmış enstitüler İngiltere, İsveç, İsviçre, Rusya, Amerika, Almanya ve Norveç'te mevcuttu. Soy arıtımı teorileri Amerikan başkanları dahil, nüfuzlu kişiler tarafından destekleniyordu. Kurucusu İngiliz antropolog ve hezarfen Sör Francis Galton, Royal Society'ye üye olmuş ve insan ırkını geliştirme fikirlerini ortaya attıktan çok sonra şövalye nişanına layık görülmüştü. Galton sıradan vatandaşın "modern uygarlığın gündelik işleyişi için fazla basit" kaldığını düşünüyordu.[11]

Bu fikirlerin ahlaken iflas etmesi için Adolf Hitler ve şürekâsının ortaya çıkması gerekti. 1970'lerde biyologlara hâlâ faşist gözüyle bakılıyor, mesela "sosyobiyolojiye" karşı ateşli protestolar düzenleniyordu. Bir biyolog olarak o acı günlerin geride kalmasına seviniyorum ama aynı zamanda insanların nasıl bu geçmişi unutup da bilimi ahlaki kurtarıcımız olarak görebildiğini anlamakta zorluk çekiyorum. Derin bir güvensizlikten, naif bir iyimserliğe nasıl geçtik? Ahlak bilimini hoş karşılasam da — benim işim de onun bir parçası

11. Karl Pearson (1914), s. 91.

— insani değerleri *belirlemek* için bilime çağrıda bulunulmasını anlayamıyorum (Sam Harris'in *The Moral Landscape* / Ahlaki Coğrafya kitabının altbaşlığında olduğu gibi).[12] Sözdebilim geçmişte kalmış bir şey mi? Modern biliminsanlarının ahlaki önyargılara karşı bağışıklığı mı var? Daha 1970'lere kadar süren Tuskegee frengi deneyini düşünün veya bugün Guantánamo'da tutulan mahkûmlara yapılan işkencelere doktorların da müdahil olmasını.[13] Bu konuda şüphelerim var ve bilimin rolünün asla ahlakın nedimesi olmaktan öteye gitmemesi gerektiğini düşünüyorum.

İyi bir toplum için ihtiyacımız olan tek şeyin daha fazla bilgi olduğu yanılsamasından kaynaklanıyor bu karışıklık. Ahlakın merkezi algoritmasını çözebilirsek, her şeyi güvenle bilimin ellerine bırakabileceğimizi zannediyoruz. Bilim en iyi tercihi yapmamızı garantileyecek. Bu biraz da, ünlü bir sanat eleştirmeninin çok büyük bir ressam, yemek eleştirmenininse harika bir aşçı olmasını beklemeye benziyor. Ne de olsa eleştirmenler belli ürünler üzerine derinlemesine görüşler ortaya atar. Yeterli bilgileri olduğuna göre neden işi onların yapmasını beklemiyoruz? Bir eleştirmenin uzmanlığı yaratıcılık değil, yaratım sonrası değerlendirme yapmaktır. Yaratım, sezgi, beceri ve görme gücü gerektirir. Ahlakın nasıl işlediğini anlamamıza yardımcı olsa bile bilimden ahlakı yönlendirmesini beklemek, yumurtanın tadını bilen birinden yumurtlamasını beklemek gibi olur.

Ahlakı bir grup değişmez ilke ya da kanun olarak görmek dinden kaynaklanır. Bu kanunları bizim için formüle edenin Tanrı mı, insan mantığı mı yoksa bilim mi olduğu o kadar önemli değildir. Bütün bu yaklaşımların ortak noktası yukarıdan aşağı yönelmesi, temel önermeleriyse insanın nasıl davranacağını bilmediği, bunu ona birinin öğretmesinin gerekli olduğudur. Peki ya ahlak günlük sosyal etkileşimle ortaya çıkıyor, soyut bir zihinsel seviyede yaratılmıyorsa? Ya ahlak, bilimin çok sevdiği düzenli sınıflandırmaların ıskaladığı duygulardan temelleniyorsa? Kitabımın asıl maksadı aşağıdan yukarı

12. Sam Harris'in kitabının (2010) altbaşlığı *Bilim İnsani Değerleri Nasıl Belirleyebilir*'dir.

13. PLoS Medicine Editors (2011).

bir yaklaşımı savunmak olduğundan bu konuya tekrar döneceğim. Düşüncelerimi, insan zihninin işleyişine, içgüdüsel tepkilerin uslamlamadan önce gelmesine ve evrimin davranış üretmesine dayandırıyorum. Sosyal hayvan geçmişimizi tanımak ve bu geçmişin birbirimize karşı davranışlarımızda bizde ne gibi eğilimler yarattığını bilmek iyi bir başlangıç noktası olacaktır. En militan ateistlerin bile kendilerini yarı-dini ahlaktan koparamadığı, siyah cüppeli papazlığın yerini beyaz ceketli papazlık alsa dünyanın daha iyi bir yer olacağım düşündüğü bir dönemde bu görüş ilgiyi hak ediyor.

2

İyiliğin Açıklaması

> Toplumsal içgüdüler bir hayvanın türdeşlerinin yanında kendini mutlu hissetmesini, onlara karşı belli bir sempati duymasını ve onlar için çeşitli hizmetlerde bulunmasını sağlar.
>
> CHARLES DARWIN[1]

AMOS tanıdığım en yakışıklı erkeklerden biriydi, ağzına iki bütün elma tıkıp da bana şempanzelerin bizim yapamayacağımız şeyler yapabildiğini bir kere daha öğrettiği güne kadar. Dost canlısı, simetrik yüzünde kocaman gözleri, gür, parlak, siyah tüyleri, kollarında ve bacaklarında iyi gelişmiş kasları vardı. Bazı erkekler gibi aşırı saldırgan değildi ama en parlak zamanlarında kendine güveni tamdı. Amos çok sevilirdi. Öldüğünde bazılarımız ağladı, dostları da günlerce tuhaf bir sessizliğe büründü. İştahları kesildi.

O sırada hastalığının ne olduğunu bilmiyorduk ama öldükten sonra karaciğerinin neredeyse bütün karnını kaplayacak kadar büyüdüğünü ve kanserli pek çok tümörü olduğunu anladık. Bir sene öncesine göre %15 kilo kaybetmişti ama hastalığı muhtemelen senelerdir sürdüğü halde vücudu artık daha fazlasını kaldıramaz hale gelene kadar normal davranışlarını sürdürmüştü. Amos kendini aylardır çok kötü hissediyor olmalıydı ama en ufak bir zaaf işareti mevkiini kaybetmesi anlamına gelecekti. Şempanzeler bunun farkındadır. Doğada topallayan bir erkek haftalarca inzivaya çekilip

1. Charles Darwin (1871), s. 72.

yaralarım iyileştirmeye çalışır ama zaman zaman topluluğunun orta yerine dalıp gücünü ve gazabını sergilemekten geri durmaz, sonra tekrar köşesine çekilir. Böylece başkalarının hakkında olumsuz şeyler düşünmesini engeller.

Amos da durumunu ölmeden bir gün önce açığa vurmuştu; onu bulduğumuzda gece kafeslerinden birinde bir çuvalın üzerine oturmuş, dakikada altmış kere nefes alıyor, yüzünden terler döküyordu, diğer şempanzelerse güneşe çıkmıştı. Amos dışarı çıkmayı reddettiği için veteriner muayene edene kadar onu diğerlerinden ayrı tuttuk. Diğer şempanzeler onu yoklamak için içeri gelip durduğundan, teması engellemek için Amos'un arkasında oturduğu kapıyı kilitledik. Amos kapıdaki açıklığın yanına yerleşti ve Daisy adındaki dişi usulca başını elleri arasına alıp, kulağının arkasındaki yumuşak yeri tımar etmeye başladı. Sonra açıklıktan içeri bol bol talaş attı. Şempanzeler bu talaşlarla yuva yapmayı severler. Etraflarına bolca talaş toplayıp üzerinde uyurlar. Daisy, Amos'a talaşları verdikten sonra başka bir erkek de içeri talaş attı. Amos sırtını duvara dayamış talaşla bir şey yapmadan oturduğu için Daisy defalarca içeri uzanıp talaşı duvarla Amos'un sırtı arasına doldurdu.

Bu dikkat çekiciydi. Daisy'nin, Amos'un rahatsız olduğunu ve tıpkı bizim hastanedeki bir hastanın arkasına yastık koymamız gibi, yumuşak bir şeye yaslanırsa kendini daha iyi hissedeceğini bildiğini göstermiyor muydu? Daisy muhtemelen kendisinin talaşa yaslandığında nasıl hissettiğini düşünerek böyle bir çıkarımda bulunmuştu; hatta aramızda ona "talaş manyağı" derdik (talaşı paylaşmak yerine genelde hepsini kendine almaya çalışırdı). Maymunların, özellikle arkadaşlarının başı dertte olduğunda, kendilerini başkalarının yerine koyabildiğine inanıyorum. Böylesi yeteneklerin laboratuvar testleriyle her zaman doğrulanmadığını biliyorum, ama bu tür çalışmalar, yapay bir ortamda maymunlardan *insanları* anlamalarını talep etmekten ibaret. Bilimimizdeki insanmerkezli önyargıdan bahsetmiştim. Maymun-maymuna kendini başkasının yerine koyma testlerinde şempanzeler çok daha fazla başarılı oldular, doğada da başkalarının neyi bilip bilmediğini hesaba kattıkları gözlemlendi.[2] Bu yüzden de Daisy'nin, Amos'un durumunu anlar gözükmesine şaşmamamız gerekirdi.

Ertesi gün Amos uyutuldu. Hayatta kalma umudu yoktu, daha fazla acı çekeceği kesindi. Bu olay primat sosyal hayatının birbiriyle zıt iki yönünü ortaya koymuştu. Birincisi, içinde yaşadıkları acımasız bir dünyaydı ve bu dünya bir erkeği, zevahiri kurtarmak için fiziksel zaaflarını olabildiğince saklamaya zorluyordu. İkincisi, birbirine bağlı bir topluluğun parçası olmalarıydı ve bu topluluk içinde akrabaları olmayanlar da dahil, başkalarından şefkat ve yardım göreceklerine güvenebilirlerdi. Bu tür ikilikleri idrak etmek biraz zor. Popüler yazarlar, şempanzelerin hayatını ya Hobbesçu terimlerle, vahşi ve saldırgan taraflarını ya da dostane taraflarını vurgulayarak anlatırlar ama bu ikisinden biri asla ön plana çıkmaz. İkisi daima bir aradadır. Şempanzelerin zaman zaman birbirlerini öldürdüğünü bilen insanlar onların nasıl empatik addedildiğini sorduklarında, aynı ölçülerle değerlendirirsek insan empatisi mefhumunu da tümüyle rafa kaldırmak gerekmez mi diye cevap veririm.

Bu ikilik çok önemlidir. Hepimiz çok iyi olsak ahlak gereksiz olurdu. Bütün insanlar sürekli birbirine hoşgörüyle yaklaşsa, kimse asla hırsızlık yapmasa, kimseyi sırtından bıçaklamasa, başkasının karısını baştan çıkarmasa tasalanacak ne kalırdı? Böyle olmadığımız çok açık ve bu da ahlaki kurallara neden ihtiyaç duyduğumuzu açıklıyor. Öte taraftan başkalarına karşı saygı ve özeni teşvik eden zilyon tane kural koysak, o yöne doğru doğal bir meylimiz olmasa hiçbir işe yaramazdı. Cam bir tabağın içine atılmış tohumlar gibi olurlardı: Hiçbiri köklenmezdi. Doğruyla yanlışı ayırmamızı sağlayan şey hem iyi hem kötü olabilme becerimizdir.

Daisy'nin Amos'a yardımı düpedüz "özgeciliktir", yani başka birine faydası dokunurken size (risk almak ya da enerji harcamak gibi) bir şeylere mal olan davranış. Özgecilikle ilgili çoğu biyoloji tartışmasında genelde buna sebep olan güdülerle ilgilenilmez, sadece bu davranışların başkalarını nasıl etkilediği ve evrimin bunu neden üretmiş olabileceği üzerinde durulur. Bu tartışma 150 küsur yıllık bir geçmişe sahip olsa da, ancak son yirmi otuz yıldır merkezi bir konum kazanmıştır.

2. Catherine Crockford vd. (2012).

Genetik Açıdan

"Başkasına yardım etmeden önce kendi oksijen maskenizi takınız!" diye bir tembihle karşılaşırız her uçuştan önce. Özgecilik önce kendimize dikkat etmemizi gerektirir; İsrailli bilim tarihçisi Oren Harman'ın *The Price of Altruism* (Özgeciliğin Bedeli) isimli etkileyici kitabında, bu alandaki belli başlı kuramcılardan birinin nasıl trajik bir şekilde bunu yapmayı başaramadığı anlatılır.

George Price Amerikalı eksantrik bir kimyacıydı. 1967'de Londra'ya yerleşmiş, özgecilik muammasını parlak matematik formülleriyle çözmeye çalışan bir popülasyon genetikçisi olmuştu. Ancak kendi sorunlarını çözmekte zorluk çekiyordu. Hayatı boyunca başkalarına karşı pek duyarlılık göstermemişti (karısıyla kızlarını terk etmiş, yaşlanan annesiyle hiç ilgilenmemişti) ancak şimdi sarkaç tersine dönüyordu. Katı bir şüpheci ve ateistken, hayatını şehrin serserilerine adamış, dini bütün bir Hıristiyana dönüşmüştü. Bütün malını mülkünü dağıtmış, kendini ihmal etmeye başlamıştı. Elli yaşına geldiğinde ihtiyar bir adam gibi sıska ve buruş buruştu, dişleri çürümüş, sesi çatallanmıştı. 1975'te Price bir makasla kendi hayatına son verdi.

Eski bir geleneği takip eden Price özgecilikle bencilliği yarıştırmayı severdi. Tezatın en keskin olduğu yerde, özgeciliğin nereden geldiği muamması daha da karmaşıklaşırdı. Kuşkusuz dünyada muammadan bol bir şey yok. Kovanlarını koruyan bal arıları, işgalcileri soktuktan kısa süre sonra ölürler. Şempanzeler birbirlerini leopar saldırılarından kurtarırlar. Sincaplar arkadaşlarını tehlikeye karşı uyaran alarm çığlıkları atar. Filler düşen yoldaşlarını kaldırmaya çalışır. İyi de bir hayvan neden bir başkası için bir şey yapsın? Bu doğanın kanunlarına aykırı değil mi?

Biliminsanları, bu alanın dışında olanlara ezoterik gelen ama davranışsal biyoloji ve evrimsel psikolojideki yeni gelişmelerin merkezinde yer alan kuramsal bir sorun üzerinde heyecanla çalışmış, tartışmış ve çekişmişlerdir. Price'ın yaşamı ve ölümündeki dram bir yana, çarpıcı olaylar ve kişisel karşılaşmalar hiç eksik olmamıştır. Mesela ünlü İngiliz evrim biyoloğu John Maynard-Smith, kendisin-

den daha da ünlü olan J. B. S. Haldane'e, ölüm döşeğindeyken, kuşların aşırı nüfus artışını engellemek için kendi üremelerini kısıtladığını iddia eden bir kitap hediye etmiştir. Bir biyolog için bu özgecilik sayılır çünkü başkalarının üremesi için kendisinden feragat etmek anlamına gelir. İlerleyen senelerde bu fikirle epey dalga geçilmiştir çünkü hayvanların topluluğun refahını kendilerininkinden öne koyabileceklerine kimse inanmamıştır. Haldane sorunu derhal görmüş ve misafirlerine hınzır bir gülüşle şöyle demiştir:

> Orman horozlarının erkekleri etrafta çalım satıp duruyorlar, yanlarına bir dişi geldiğinde de içlerinden birisi onunla çiftleşiyor. Kenarda da bir çubuk duruyor ve bir dişiyle her çiftleştiklerinde çubuğun üzerine bir çentik atıyorlar. On iki çentik tamamlandığında başka bir dişi gelirse "Ee hanımlar, bu kadar yeter artık!" diyorlar.[3]

Popüler açıklamalarda bulunanlar genelde belli özelliklerin, türün ya da grubun hayatta kalmasına nasıl yardımcı olduğunu vurgular, ancak çoğu biyolog —ben dahil— grup seviyesini vurgulayan evrim senaryolarından kaçınır. Bunun sebebi çoğu grubun genetik birimler gibi davranmamasıdır. Mesela primatlarda, belli bir cinsiyetin (şebeklerde erkeklerin, maymunlarda dişilerin) bütün üyeleri ergenlik çağında kendi gruplarından ayrılıp komşu gruplara katılır, tıpkı insanların sık sık başka kabilelerden insanlarla evlenmesi gibi. Bu durum akrabalık sınırlarını fazlasıyla bulandırır. Primat grupları doğal seçilimin üzerlerinde fazla etkili olamayacağı kadar "delik deşiktir". Bu işe uygun yegâne birimler, geniş aileler gibi paylaşılan genler üzerine kurulu gruplardır. Haldane evrimi "genin gözünden" yorumlamanın başlıca mimarlarındandır. Genlerin bakış açısından, özgecilik özel bir anlam kazanır. Birisi bir akrabasını kurtarmak için kendi hayatını kaybetse bile, onunla ortak genleri yaşamaya devam edecektir. Bu yüzden de akrabaya yardım etmek kendine yardım etmektir. Haldane'in bir keresinde, birasının üzerine kaykılmış, dili dolana dolana "İki ağabey ve sekiz kuzen için kendimi nehre atarım" dediği rivayet edilir, böylece Charles Darwin'den sonra gelmiş en zeki ve en zarif biyologlardan biri olan William Hamilton'ın ortaya attığı akraba seçilimi kuramının habercisi olmuştur.

3. J. B. S. Haldane, aktaran Oren Harman (2009), s. 158.

Kenya ovalarında fil özgeciliği. Grace (sağda) dişleriyle, yere düşmüş üç tonluk Eleanor'u ayağa kaldırmış, sonra da arkasından iterek yürütmeye çalışmıştır. Ama Eleanor tekrar düşmüş ve bir süre sonra ölmüştür. Bunun üzerine Grace şakaklarındaki bezlerden sıvı salgılayarak bağırmıştır — bu büyük üzüntü göstergesidir. Farklı sürülerin liderleri olan bu iki dişi arasında muhtemelen bir akrabalık yoktu.

Hamilton'ın "zarafetini" vurguluyorum, çünkü "akraba seçilimi" terimini ortaya atan makalesinde Hamilton'ın adını hiç anmadan onun fikrini kullanan bilimadamıyla arasındaki farkı göstermek istiyorum. Bu bilimadamı yukarıda adı geçen Maynard-Smith'in ta kendisidir ve Hamilton'ın fikrini duyar duymaz "Tabii ya, ben bunu neden daha önce düşünmedim ki!" diye bağırdığı söylenmektedir.[4] Hamilton, çığır açan makalesinin yayımlanmasını geciktiren isimsiz editörün kim olduğunu öğrendikten sonra, bütün özürlerine rağmen Maynard-Smith'e karşı büyük bir garez hissetmiştir. Maynard-Smith kısıtlı dövüş konusundaki ("Neden zehirli yılanlar ölümcül dişlerini birbirleri üzerinde kullanmaz?") fikirleri için ona teşekkür etmek istediğinde Price'm da aynı akıbete uğramasına ramak kalmıştır ama neyse ki o ortak-yazar olmayı başarmıştır.

İlk başlarda, arılar ve termitler gibi yakın akrabalarıyla birlikte koloniler halinde yaşayan sosyal böceklere odaklanıldığı için, akra-

4. John Maynard-Smith, aktaran Harman (2009), s.167.

ba seçilimi bütün özgecilik tartışmalarına damgasını vurmuştur. Ama ikinci bir açıklama da zamanla ağırlık kazanmıştır. Amerikalı bir evrim biyoloğu olan Robert Trivers, akraba olmayanlar arasındaki işbirliğinin genelde karşılıklı özgecilikle mümkün olduğunu ileri sürmüştür: Kısa vadede maliyetli olan yardım davranışları, karşılık bulması halinde uzun vadede kârlı olur. Boğulmak üzere olan bir arkadaşımı kurtarırsam o da benzer durumda beni kurtarırsa ikimiz de tek başımıza olduğumuzdan daha kârlı çıkarız. Karşılıklı özgecilik, işbirliği ağlarının akrabalık ilişkileri dışına taşmasını mümkün kılar.

Bekleneceği üzre, bu uzun arayıştaki aktörlerin çoğunun siyasi önyargıları vardı. Mesela İngiliz istatistikçi ve biyolog Ronald Fisher, insan ırkının genlerinin iyileştirilmesinin iyi olacağına inanan, ateşli bir soy arıtımcıydı. Macar-Amerikalı bir oyun kuramcısı olan John von Neumann'ın kendi ölçümlerinden öyle başı dönmüştü ki 1955'te "Bombayı neden yarın atmayalım derseniz, ben de neden bugün olmasın derim," diyerek ABD senatosunu Sovyetler'e atom bombası atmaya davet etmişti.[5] Aralarında tescilli komünistler de vardı, mesela Rusların anarşist prensi Pyotr Kropotkin bunların ilk temsilcilerindendi. Muhaliflerinin, evrim biyolojisine bir sağcı tezgâhı olduğunu söyleyerek saldırmasına rağmen, özgecilik tartışması ideolojik yelpazenin sağından çok solunda yer almıştır. Trivers ve merhum Hamilton zaman zaman California'da, benim de uzun yıllardır üyesi bulunduğum Gruter Hukuk ve Davranış Araştırmaları Enstitüsü'nde buluştukları için bu konuya vakıfım. Bir keresinde Bob'la bir söyleşi yapmış ve ona kuramının içerimlerini sormuştum. İşte cevaplarından biri:

FdW: Satır aralarını okuduğumda, makalenizde Kropotkin'in kendi fikirlerini oluşturmasını sağlayan toplumsal duyarlılığın aynısını görüyorum...

Trivers: Siyasi tercihlerim konusunda haklısınız. Matematik bölümünden ayrılıp üniversitede hangi bölüme girsem diye düşünmeye başladığımda, kendi kendime (biraz da gösterişle): "Avukat olacağım ve vatandaşlık haklarını savunup, fakirliğe karşı savaşacağım!" dedim. Birileri ABD tarihi

5. Ronald Fisher ve John von Neumann, bkz. Harman (2009), s. 110.

konusunda uzmanlaşmamı tavsiye etti ama malum 1960'ların başında bütün kitaplar aferin-bize kıvamındaydı. Ben de sonunda biyolojiyi seçtim.

Liberal olduğum için duygusal açıdan, bu gör beni - göreyim seni argümanının adalet ve hakkaniyet için hızla bir sebep oluşturduğunu görmek çok tatminkârdı çünkü biyolojideki o berbat, en güçlü en haklıdır geleneğinin karşı tarafındaydı.[6]

Hamilton, Price'ın cenazesine katıldıktan sonra, bilinadammm çalışmalarını kurtarmak için gecekondusuna gitmiş ve hayatının sonunda Tanrı'yla konuşmaya başlayan bu adama karşı büyük bir yakınlık hissettiğini açıklamıştı ("Her konuda Tanrı'nın kölesi olmaya gayret ediyor, büyük küçük her türlü konuda karar verirken O'ndan feyzalıyorum").[7] Price'ın zamansız ölümüne getirilen açıklamalardan biri, kendi ölçümlerinin nahoş içerimlerinden fazlasıyla rahatsız olmasıydı; mesela dış grupta işkence, tecavüz ve cinayet gelişmezse, iç grupta sadakat gelişmeyeceği fikrinden. Özgeciliğin, olumsuz zıddı olmadan ortaya çıkmadığı düşüncesi onu perişan ediyordu. Ama Price şahsi çıkarın hakiki özgeciliğe gölge düşürdüğüne inanırdı. Kendi fedakârlık kapasitesini sınayarak insan doğasının sınırlarını keşfetmeye çalışırken, bu büyük yanlış anlama belki de hayatına mal olmuştu. İnsanlarda özgecilik çoğunlukla böyle meydana gelmez. Muhtaç durumda olanlara karşı duyulan empatiden çıkar ve empati insanın kendisiyle öteki arasındaki sınırın belirsizleşmesidir. Bu da bencil olan ve olmayan güdüler arasındaki farkı bulanıklaştırır.

İnsan özgeciliğine dair her türlü kuramda empatinin de yeri olması gerektiğini fark eden Trivers bu kavramı Hamilton üzerinde denemişti: "Uzun zaman önce Bill'le bu konuda konuştum. 'Peki ya empati ne olacak Bill?' dedim. 'Empati de neymiş?' dedi bana. Sanki böyle bir şey hiç yokmuş gibi."[8] Çok yazık, diye eklemede bulunacağım, çünkü özgeciliğin nasıl işlediğine dikkat edilse, genlerin nelere kadir olduğuna dair anlaşmazlık ve karmaşa da epey azalabilirdi. Genlerle davranış arasındaki yol pek öyle dümdüz sayılmaz ve

6. Frans de Waal, *Good Natured* (1996), s. 25.

7. George Price'ın 1971'de Henry Morris'e, modern yaratışçılığın babasına yazdığı mektuptan (aktaran Harman, 2009, s. 248).

8. Robert Trivers'ın Carole Jahme'yle söyleşisi, *The Guardian* (7 Ekim 2011).

özgeciliği üreten psikoloji de en az genler kadar ilgiyi hak ediyor. Erken kuramlaştırınanın hatası bu karışık durumları atlamaktı.

Empati daha ziyade memelilere ait bir özelliktir, bu yüzden de büyük düşünürlerin her türlü özgeciliği bir sayması hatayı derinleştirmiştir. Arılar kovanları için ölürler, milyonlarca balçık küfü hücresi, aralarından sadece birkaçının üremesine izin veren, sümüklü böcek gibi dev bir organizma inşa eder. Bu tür fedakârlıklar, bir insanın yabancı birini kurtarmak için buz gibi bir nehre atlamasıyla ya da bir şempanzenin ağlayan bir öksüzle yemeğini paylaşmasıyla aynı seviyede görülmüştür. Evrim açısından bakıldığında bu iki türlü yardım birbiriyle kıyaslanabilir ama psikolojik açıdan çok büyük farkları vardır. Balçık küflerinin bizim gibi güdüleri var mı ki? Ya arılar bir işgalciyi soktuklarında, özgeciliğe yakıştırdığımız iyicil güdülerle değil de saldırganlıkla harekete geçmiyorlar mı? Memelilerde benim "özgeci itki" dediğim bir itki vardır ve bu sayede başkalarının sıkıntısına tepki verir, onların durumunu iyileştirme ihtiyacı duyarlar. Başkalarının ihtiyaçlarım fark etmek ve buna gerektiği gibi tepki vermek, gerçekten de kendini genetik uğruna feda etme yönünde önceden programlanmış bir eğilimle aynı şey değildir.

Genin bakış açısının gittikçe daha fazla rağbet görmesiyle bu ayrımlar gözardı edilmekte, insan ve hayvan doğasına karşı sinik bir yaklaşım geliştirilmektedir. Özgeci itki önemsenmemiş, hatta tiye alınmış, ahlaksa hiç hesaba katılmamıştır. Sosyal böceklerden hallice olduğumuz düşünülmüştür. İnsan iyiliği göstermelik bir şey, ahlak sevimsiz eğilimlerle dolu bir kazanın üzerindeki ince cila gibi görülmüştür. *Cila Kuramı* dediğim bu yaklaşımın izi, "Darwin'in Buldoğu" diye de bilinen Thomas Henry Huxley'e kadar sürülebilir.

Buldoğun Çıkmaz Sokağı

Darwin'in Huxley tarafından savunulması biraz Albert Einstein'm benim tarafımdan savunulmasına benzer. Ne kadar uğraşırsam uğraşayım Görelilik Kuramını idrak edemiyorum. Hızla giden tren örneğini ve salaklar için uydurulan diğer basit örnekleri takip edebilsem de matematiğe bu teoriyi anlayacak kadar meyilli değilim. Olsa olsa Isaac Newton'ın mekanistik kavramlarım aşan harika bir

Thomas Henry Huxley, Darwin'in savaşçı savunucusu, "agnostik" olduğunu söylerdi. Ancak güçlü dini temayülleri, ahlaki evrim konusunda Darwin'e katılmasına engeldi (Carlo Pellegrini'nin, 28 Ocak 1871 sayılı *Vanity Fair* dergisindeki karikatürü).

fikir bulduğu gibi gayet bariz bir görüş bildirebilirim. Bunun da Einstein'a pek faydası olmaz, tıpkı Huxley, Darwin'in davasına kendini adadığında olanlar gibi. Huxley formel eğitim görmemişti ama büyük ağırlığı olan, alaylı bir karşılaştırmalı anatomi uzmanıydı. Ancak doğal seçilimin, evrimin ana motoru olduğunu kabul etme konusunda gönülsüzlüğü herkesçe bilinirdi, aşamacılıkla da pek bağdaşamazdı. Bunlar pek küçük ayrıntılar değil, bu yüzden de geçtiğimiz yüzyılın önde gelen biyologlarından Ernst Mayr'ın, Huxley'in "hakiki Darwinci düşünceyi uzaktan yakından temsil etmediği" sonucuna varmasına şaşmamak lazım.[9]

Huxley, 1860'ta halka açık bir tartışmada Piskopos "Sabun Sam" Wilberforce'u paspas gibi çiğnemesiyle ünlenmişti. Piskopos alaycı

9. Ernst Mayr (1997), s. 250: "Ereksel nedenlere inanan Huxley doğal seçilimi reddederdi ve Darwin düşüncesini kesinlikle temsil etmezdi... Huxley'in kafasının ne kadar karışık olduğunu düşündüğümüzde [etik üzerine] denemesinin günümüzde bile otorite kabul edilmesi büyük talihsizlik."

bir ifadeyle Huxley'e, baba tarafından mı yoksa anne tarafından mı maymun olduğunu sormuştu. Huxley buna karşılık olarak, maymun soyundan gelmekten utanmayacağını ama hitabet yeteneğini hakikati örtbas etmek için kullanan biriyle akraba çıksa utanacağını söylemişti.

Yine de bu meşhur hikâyeye biraz şüpheyle yaklaşmakta yarar var. Hikâyenin bu olaydan onlarca yıl sonra anlatılmaya başlaması bir yana, Huxley'in sesi kalabalık bir dinleyici topluluğuna hâkim olamayacak kadar cılızdı. Mikrofonların olmadığı günlerde önemli bir hususta bu. Toplantıda bulunan biliminsanlarından bir başkası, Huxley'in böyle büyük bir kitleye sesini duyuramadığım, asıl kendisinin, yani Joseph Hooker'm piskoposu benzettiğini anlatmıştı: "Alkışlar arasında sağlı sollu giriştim. Çirkin ağzından daha on kelime çıkmamıştı ki adamı ilk atışta küt diye yere serdim." Öte taraftan piskopos da karşısındakileri epey bir hırpaladığını düşünüyordu.[10]

Herkesin kazandığı ender tartışmalardan biriydi herhalde! Ancak dine karşı bilimi savunan kişi olarak tarihe Huxley geçti. Çok daha içe kapanık bir insan olan Darwin'in, tartışmalı fikirlerini yayacak bir askere ihtiyacı vardı. Huxley savaşmaya bayılırdı ve dişini geçirecek bir dava arıyordu. *Türlerin Kökeni*'ni okuduktan sonra hevesle Darwin'in emrine amade olmuştu: "Pençelerimi ve gagamı keskinleştiriyorum."[11]

Huxley'in din düşmanı şöhretine, kendi uydurduğu "agnostik" kelimesi de katkıda bulunuyordu, bu kelimeyle Tanrı'nın varlığından emin olmadığını anlatmaya çalışıyordu. Ancak agnostiklik onun için bir inanış değil bir yöntemdi. Daha yüksek bir otoriteye değil sadece verilere dayanan bilimsel argümanları savunurdu; şimdilerde "rasyonalist" denen konum. Huxley doğru yöne atılmış bu önemli adım için takdiri hak ediyor ama işin ironik yanı şu ki içten içe hep dini bütün birisi olarak kalmış ve yaklaşımlarını bunun belirlemesine izin vermişti. Kendini "bilimsel Kalvinist" diye tanımlardı ve düşüncesi büyük ölçüde, ilk günah doktrininin kasvetli akidelerini takip ederdi. Dünyada acı kaçınılmaz olduğuna göre, derdi,

10. Joseph Hooker'dan yapılan alıntı ve Wilberforce-Huxley münazarasının ayrıntıları için bkz. Ronald Numbers (2009), s. 155.

11. T.H. Huxley'in Charles Darwin'e mektubu, 23 Kasım 1859.

dişlerimizi sıkıp ona tahammül etmekten fazlasını bekleyemeyiz — "sırıtarak katlan" felsefesi buydu.[12] Doğa herhangi bir iyilik üretmeye muktedir değildi ya da Huxley'in kendi kelimeleriyle:

> Kaderin önceden belirlendiği, ilk günah, insanın doğuştan günahkâr olduğu, insan ırkının büyük bir kısmının kötü bir kaderi olduğu, bu dünyada şeytanın hâkim olduğu, maddenin değersizliği, kendini yenilerde ifşa etmiş iyicil bir Kadir-i Mutlak'a tabi olan kötücül bir Demiurgos bulunduğu doktrinleri, hatalı olsalar bile, bana bütün bebeklerin iyi doğduğu şeklindeki "liberal" yaygın yanılsamalardan daha doğru görünüyor.[13]

Şeytanın hâkimiyeti? Bu kulağa agnostik gibi geliyor mu? *Lay Sermons* (Dini Olmayan Vaazlar) kitabı Huxley'e kürsüden verilen vaazlarla rekabet etme imkânı tanımıştı. Öyle bariz vaaz veriyordu ki eleştirmenler onu aşırı ahlakçı ve püriten buluyorlardı. Huxley'in nesnel hakikat arzusu altına saklanmış dini tavırları, Cila Kuramını neden geliştirdiğini ve insan doğasını neden bu kadar karanlık gördüğünü açıklar. İnsan ahlakını doğa karşısında bir zafer gibi görürdü, tıpkı bakımlı bir bahçe gibi. Bahçıvan, bahçesinin yabani otlarla dolmasını engellemek için her gün mücadele verir. Huxley'in deyimiyle, zirai faaliyetle kozmik faaliyet birbirine karşıttır. Doğa, bahçeyi istenmeyen otlarla işgal ederek bahçıvanın emeklerini boşa çıkarmaya çalışır, sümüklü böcekler ve başka zararlılarla onun yetiştirmeye çalıştığı egzotik bitkileri boğar.

Bu metafor gayet aşikârdır: Ahlak, başa çıkılmaz, kötü bir evrim sürecine, sadece insanın verdiği cevaptır. Oxford'da 1893'te bu konuda, büyük bir kitle önünde verdiği meşhur konferansta Huxley konumunu şöyle özetlemişti:

> Ahlaki açıdan en iyi olanın icrası —iyilik ya da erdem dediğimiz şey— kozmik varoluş mücadelesinde başarı sağlayan davranış tarzının tam aksi yönünde davranmayı gerektirir.[14]

Anatomist, maalesef, insanlığın kendi doğasını yenecek iradeyi ve gücü nereden bulduğuna dair bir ipucu vermemiştir. Gerçekten

12. T. H. Huxley'in Frederick Dyster'a mektubu, 10 Ekim 1854, Leonard Huxley (1901), s. 122.
13. Leonard Huxley'den (1916), s. 322.
14. T. H. Huxley'den (1894), s. 81.

de doğal iyilikten yoksunsak, nasıl ve neden örnek yurttaşlar olmaya karar verdik? Peki bunu yapmak bizim yararımızaysa doğa bize yardımcı olmayı neden reddetti? Gayri ahlaki itkilerimizi bastırmak için neden sürekli bahçede ter dökmemiz gereksin? Buna kuram denebilirse, hakikaten tuhaf bir kuram, öyle ki buna göre ahlak aslında günahkâr olduğumuzu zar zor gizleyebilen, evrimin ilerleyen süreçlerinde ortaya çıkmış bir uydurmaca sadece. Bu karanlık düşüncenin sadece Huxley'e ait olduğunu unutmamak lazım. Darwin'in düşünceleriyle hiç alakası olmadığı konusunda Mayr'a katılıyorum. Huxley'in biyografisini yazanlardan biri şöyle diyor: "Kendi ahlak Gemisini, onu bu noktaya kadar getiren Darwin akıntısına karşı zorla ilerletmeye çalışıyordu."[15]

Sonunda Darwin, onu savunucusuna karşı savunacak birine ihtiyaç duyar hale gelmişti. Birinci sınıf bir doğa bilimci olan Kropotkin imdadına yetişti. Huxley, şehir çocuğu olduğundan kadavra haline gelmemiş hayvanlarla fazla tecrübesi olmamıştı, halbuki Kropotkin bütün Sibirya'yı dolaşmış ve hayvanlar arasındaki kavgaların, onları "sürekli serbest dövüş" şeklinde tahayyül eden Huxley'in kafasındaki gladyatör tarzına hiç mi hiç uymadığını görmüştü. Kropotkin aynı türün üyeleri arasında sık sık işbirliği yapıldığını fark etmişti. Soğukta birbirlerine sokulmak ya da —yaban atlarının kurtlara karşı yaptıkları gibi— vahşi hayvanlara karşı birlikte direnmek hayatta kalmak için çok önemliydi. Kropotkin 1902'de yazdığı *Yardımlaşma* kitabında bu temaları vurgulamış ve Darwin'i yanlış yorumlayan Huxley gibi "zındıkları" açıkça hedef almıştı. Doğrudur, Kropotkin aksi istikamette biraz aşırıya kaçmış, siyasi görüşlerini desteklemek için hayvan dayanışması örneklerini cımbızla çekip ayırmıştı, yine de Huxley'in gerçeklikten uzak doğa tasvirine karşı çıkmakta haklıydı.

Benim için en büyük mesele, Huxleyci çıkmaz sokaktan nasıl çıkılacağını bulmak. Tanrı'dan konuşmamıza izin yoksa ve evrim de bir açıklama sunmuyorsa, insan ahlakını ne açıklayabilir? Hem din hem de biyoloji işin dışında kaldığında, benim tek görebildiğim kocaman bir kara delik. İşin en sinir bozucu tarafı, biyologlar yüzyıl

15. Adrian Desmond (1994), s. 599.

sonra, kötü şoförler gibi bizi yine aynı çıkmaz sokağa getirip bıraktılar.

Bir Tuvalet Kurbağası Olarak Hayatım

Avustralya'da tuvaletin içinde kocaman bir kurbağa bulmak görülmedik şey değildir. Onu dışarıya çıkartmaya uğraşsanız da kurbağa mutlu mutlu tuvalete geri girer ve vantuzlu parmaklarıyla sıkı sıkı tutunarak, insanların yarattığı tsunamilere karşı direnir. Bu kurbağalar tuvaletten akıp giden insan dışkısını umursamaz gibidir.

Ama ben umursuyorum! Geçtiğimiz yüzyılın son otuz yılında kendimi bir tuvalet kurbağası gibi hissettim hep. İster biyolog, ister antropolog, ister bilim yazarı olsun, ne zaman insanlık durumuna dair yeni bir kitap çıksa sıkı sıkı tutunmam gerekti çünkü çoğunluğu benim türümüz hakkındaki düşüncelerimin tam aksini savunuyordu. İnsanları, esasen iyi ama kötülüğe muktedir görmek de, esasen kötü ama iyiliğe muktedir görmek de mümkün. Ben birinci gruptanım ama literatür sadece olumsuz tarafı vurguluyordu. Hatta olumlu eğilimlere bile sanki sorunluymuşlar gibi isim takılıyordu. Hayvanlar ve insanlar ailelerini mi seviyor? Hadi buna "kayırma" diyelim. Şempanzeler kendi elleriyle arkadaşlarına yemek mi yediriyor? Hadi buna "araklama" ve "otlakçılık" diyelim. Hâkim yaklaşım iyiliğe karşı şüphe doluydu. Bu literatürde tekrar tekrar alıntılanmış bir cümle şudur:

> Duygusallığı bir kenara bırakınca, topluma bakışımızı düzeltecek, hakiki bir cömertlik örneğiyle karşılaşmadığımızı görürüz. İşbirliği denen şeyin fırsatçılık ve sömürü karışımı olduğu anlaşılır... Sadece kendi çıkarları doğrultusunda hareket etmesine fırsat tanınmış [bir insanı] kardeşine, eşine, ana babasına ya da çocuğuna şiddet uygulamaktan, onları yaralamaktan, öldürmekten alıkoyabilecek tek şey kendi menfaatidir. Bir "özgeciyi" çizdin mi, "riyakâr" kanı akar.[16]

Deniz salyangozu üzerine yaptığı çalışmalar sebebiyle, salyangozun kendini korumak için kullandığı kimyevi maddelerden birine (*ghiselinin*) ismini veren, Amerikalı ünlü biyolog Michael Ghiselin için özgeciler sadece riyakârdır. Ama yukarıdaki ifade salyangozla-

16. Michael Ghiselin (1974), s. 247.

rı değil insanları hedef almaktadır. Peşinden gelen pek çok çalışmanın da yaklaşımını belirlemiştir. Yirmi yıl kadar sonra *The Moral Animal* (Ahlaklı Hayvan) kitabını yazan, gazeteci Robert Wright da onu yankılamıştır: "... kendini düşünmeme iddiası da, yokluğu kadar insan doğasının bir parçasıdır."[17] Sonra mesela, en aşırı uçta konumlanan Amerikalı evrim biyoloğu George Williams var. Doğanın ne kadar "aşağılık" olduğuna dair karanlık bir değerlendirme yaptıktan sonra, Huxley'in yaptığı gibi doğaya "gayri ahlaki" ya da "ahlaken kayıtsız" demenin yeterli olmayacağım buyurmuştu. Doğayı "büyük ahlaksızlık"la suçlamış, böylece evrim sürecine ahlaki faillik yakıştıran ilk ve inşallah tek biyolog olmuştu.[18]

Burada şöyle bir akıl yürütme vardı: 1) doğal seçilim bencil, nahoş bir süreçtir, 2) bu süreç otomatik olarak bencil ve nahoş bireyler üretir, ve 3) sadece saçlarına çiçekler takan romantikler bunun aksini düşünür. Elbette Darwin'in de doğanın alanından ahlakı dışlayanlarla hemfikir olduğu söyleniyordu, sanki Darwin'in kendisi olsa Huxley'in çıkmaz sokağına girmeye razı olurmuş gibi. Aşağıda anlatacağım gibi Darwin bunu yapmayacak kadar zekiydi, bu yüzden de Richard Dawkins 1997'de yaptığı bir söyleşide "siyasi ve toplumsal hayatımızda Darwinciliği bir kenara bırakmalıyız" diyerek açıktan açığa Darwin'i reddettiğinde saçmalığın doruğuna ulaşıldı.[19]

Kötü kokular saçan bu ifadeleri daha fazla alıntılamayacağım. Tümüyle karşı olsam da, gerçekten mantıklı bir sonuca varan yegâne biliminsanı, Amerika'nın en büyük federal araştırma kuruluşunun, Milli Sağlık Enstitüsü'nün başkanı Francis Collins'ti. Ahlakın evriminden şüphe eden bütün o kitapları okuduktan ve yine de insanlığın bir nebze olsun ahlak sahibi olduğu sonucuna vardıktan sonra, doğaüstü bir gücü devre dışı bırakmanın yolunu bulamamıştı: "Ahlak Yasası bana Tanrı'nın en güçlü işareti gibi geliyor."[20]

17. Robert Wright (1994), s. 344.

18. Kendi değerlendirmesini savunan George Williams (1988, s.180): "Ahlaki kayıtsızlığın fiziksel evreni gayet iyi karakterize ettiği sonucuna varacağım. Biyolojik dünya için daha güçlü bir terim lazım."

19. Frans Roes, Richard Dawkins'le söyleşi (1997): "T. H. Huxley ve daha pek çoklarıyla birlikte savunduğum şudur: Siyasi ve sosyal hayatımızda Darwinciliği üzerimizden atmamız, Darwinci bir dünyada yaşamak istemediğimizi söylememiz lazım."

Doğal olarak, bu saygın genetikçi, yeni filizlenen ateist hareketin alay mevzuu oldu. Kimileri bilimi inançla kirlettiğini iddia etti, Dawkins her zamanki yumuşaklığıyla onun "pek zeki bir adam olmadığını" söyledi.[21] Asıl mesele, yani biyologların ciddi ciddi ahlak sorununu kurcalarken kapıyı alternatif cevaplara açık bırakmaları kimin umurunda. Collins, temelini Darwin'in *İnsanın Türeyişi* eserinden alan, daha düşünceli bir evrim literatürüyle karşılaşsaydı bütün bu olup bitenin önüne geçilebilirdi. İnsan bu kitabı okuduğunda, ihtiyarı otobüsün altına atmaya hiç gerek olmadığım anlıyor. Darwin ahlakı evrim süreciyle ilişkilendirmekte ve insanın iyilik eğilimini teslim etmekte hiç zorlanmamıştı. Benim için en ilginç olanı, başka hayvanlarla insan arasında duygusal bir devamlılık görmüş olmasıydı. Huxley için hayvanlar akılsız otomatlardı ama Darwin hayvanların duygularına, sempati duyma becerilerine dair koca bir kitap yazmıştı. Hiç unutamadığım bir örnek şuydu: Bir köpek, arkadaşı olan bir kedinin sepetinin yanından her geçişinde mutlaka durup onu bir iki kere yalıyordu. Darwin bunu şefkat işareti olarak algılamıştı. Ölümünden hemen önce Huxley'e yazdığı son notta, Darwin arkadaşının kartezyen eğilimiyle inceden dalga geçmekten kendini alamamış, hayvanlar makineyse insanların da öyle olması gerektiğini söylemişti: "Keşke dünyada senin gibi daha fazla otomat olsa."[22]

Darwin'in yazıları Cila Kuramına taban tabana zıttır. Mesela ahlakın doğrudan doğruya hayvanların sosyal içgüdülerinden türediği tahmininde bulunmuştur, ona göre "bu içgüdülerin bencillikten kaynaklandığını söylemek saçma olur."[23] Darwin, en azından psikolojik seviyede, hakiki bir özgecilik potansiyeli görmüştü. Çoğu biyolog gibi, hiçbir hoşluğu olmayan doğal seçilim *süreciyle*, onun geniş bir eğilimler yelpazesini içeren çok sayıda *ürünü* arasına sınır çekmişti. Nahoş bir sürecin illaki nahoş sonuçlar doğuracağı fikrine karşı çıkmıştı. Bunun aksini düşünmeye ben "Beethoven hatası" diyorum çünkü Ludwig van Beethoven'in müziğini, nerede ve nasıl

20. Francis Collins (2006), s. 218.

21. Richard Dawkins, *Real Time with Bill Maher*'den (11 Nisan 2008).

22. Charles Darwin'in T. H. Huxley'e mektubundan (27 Mart 1882), Desmond (1994) içinde, s. 519.

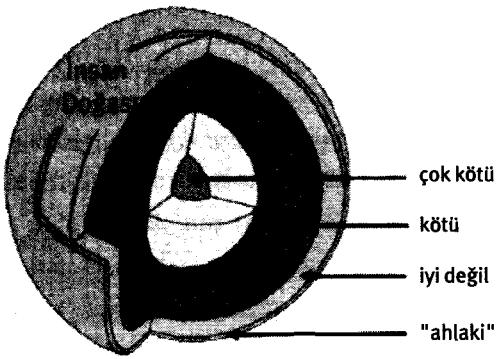
23. Charles Darwin (1871), s. 98.

bestelendiğine bakarak değerlendirmeye benziyor. Maestronun Viyana'daki evi çöp ve boşaltılmamış oturaklarla dolu, dağınık, leş gibi gibi kokan bir domuz ahırıydı. Tabii ki kimse Beethoven'in müziğini bu bilgiye göre değerlendirmiyor. Aynı şekilde genetik evrim, ölüm ve yıkım üzerinden ilerlese de, bu durum, yarattığı harikaların üzerine leke düşürmez.

Bu söylemeye bile gerek duyulmayacak kadar aşikâr ama 1996' da yayımlanan *Good Natured* (İyi Huylu) kitabında uzun uzadıya Cila Kuramıyla kavga ettikten sonra ben de bıkıp usandım. Otuz yıl boyunca bu kuram, kuşkusuz basitliği sayesinde, herkes anladığı, herkes sevdiği için, akıldışı bir coşkuyla karşılanmıştı. Bu kadar açık bir şeye nasıl karşı çıkabilirdim?

Ama sonra tuhaf bir şey oldu: Kuram buharlaşıp uçtu. Ağır ve ateşli bir hastalıktan ölmek yerine, aniden kuvvetli bir kalp krizi geçirdi. Bunun nasıl ve neden olduğunu pek anlayamıyorum. Belki de bilgisayarlardaki Y2K hatası gibi bir şeydi ama geçtiğimiz yüzyılın sonunda Darwin "zındıklarıyla" mücadele etme gereği aniden ortadan kalktı. Yeni veriler önce damla damla, sonra şarıl şarıl birikmeye başladı. Verilerin kuramları gömme niteliği bir harika. 2001'de "Duygusal Köpek ve Akılcı Kuyruğu" başlıklı bir makale okuduğumu hatırlıyorum. Ahlaki kararlara içgüdüsel süreçler üzerinden ulaştığımızı iddia eden Amerikalı psikolog Jonathan Haidt'in kaleminden çıkmıştı. Bu kararları alırken düşünmeyiz bile. Deneklere tuhaf davranış hikâyeleri sunmuştu (bir ağabeyle kardeşin tek gecelik cinsel ilişkisi gibi), denekler bunu hemen ayıplamıştı. Sonra deneklerin ileri sürdüğü bütün gerekçeleri tek tek çürütmüştü, hiç gerekçe kalmayana kadar. Ensestin özürlü çocuklar doğmasına neden olduğunu söylediklerinde Haidt bu iki kardeşin çok etkili bir doğum kontrolü uyguladıklarını söyleyerek karşılık vermişti mesela. Deneklerin çoğu çabucak "ahlaki sersemleme" safhasına gelmişti: İnatla bu davranışın hatalı olduğunu savunuyor ama nedenini söyleyemiyorlardı.

Haidt ahlaki kararların "içimizden" geldiği sonucuna varmıştı. Kararı duygularımız verir, ondan sonra da insan mantığı bu kararı akla uygun bir hale getirmek için elinden geleni yapar. İnsanda mantığın öncelikli olduğu tezinde bu gedik açıldıktan sonra Hume'un ahlaki "duyguları" yeniden dirildi. Antropologlar bütün dünyada in-

Cila Kuramı eskiden insan doğasına dair hâkim biyolojik görüştü. Sahici iyiliğin ya olmadığını ya da evrime atılmış yanlış bir adım olduğunu savunurdu. Ahlak, tümüyle bencillikten ibaret olan hakiki doğamızı zorlukla saklayan ince bir cilaydı. Ancak son on yılda, insanlarda ve hayvanlarda, doğuştan gelen empati, özgecilik ve işbirliği konusundaki veriler karşısında Cila Kuramı çöktü.

sanlar arasındaki hakkaniyet hissini gözler önüne serdi, iktisatçılar insanların, *Homo economicus* görüşünün iddia ettiğinden çok daha işbirlikçi ve özgeci olduğunu söyledi, çocuklar ve primatlar üzerinde yapılan deneylerde, teşvik ya da ödül yokluğunda bile özgecilik tespit edildi, altı aylık bebeklerin "kaka" ve "cici" arasındaki farkı bildiği öne sürüldü ve sinirbilimciler beynimizin başkalarının acısını hissedecek şekilde yapılanmış olduğunu keşfetti. 2011'e gelindiğinde tam tur atmış, insanları resmen "süperişbirlikçi" ilan etmiştik.

Her yeni gelişme Cila Kuramının tabutuna bir çivi çakmış, yaygın görüş 180 derece sapmıştı. Şu anda zihnen ve bedenen, birlikte yaşamak, birbirimizle ilgilenmek üzere tasarlandığımıza ve insanların başkalarını ahlaki terimlerle yargılamaya doğal bir eğilimi olduğuna dair yaygın bir inanış var. Ahlak ince bir cila değil, içeriden gelen bir şey. Başka hayvanlarda bulunan pek çok paralel örnekle de desteklendiği üzre, biyolojimizin bir parçası. Birkaç on yıl içinde, türümüz iyi olmaya yönelik doğal bir eğilime sahip olmadığı için çocuklarımıza iyi olmayı öğretmemiz gerektiği noktasından, doğuştan iyi olduğumuz ve iyi çocuğun daima gönüllerin şampiyonu olduğu konusunda fikir birliği noktasına geldik.

İzleyicilere ne zaman beni kubura iten, kötü şöhretli Ghiselin alıntısını, "bir özgeciyi çizdin mi riyakâr kanı akar" lafını söylesem, genel tavrın nasıl kökten değiştiğini anlıyorum. Onlarca yıldır konferanslarımda bu sinik çizgiyi takip etmeme rağmen ancak 2005'ten beri izleyiciler bu lafı yüksek sesli hayret nidalarıyla karşılamaya başladı; bunu o kadar çirkin, kendilerine bakışlarıyla o kadar alakasız buluyorlar ki bir zamanlar ciddiye alınmış olduğuna inanamıyorlar. Bu yazarın hiç arkadaşı olmamış mı? Onu seven bir karısı? Hadi bilemedin bir köpeği? Ne hazin bir hayat sürmüş olmalı! Hayli yaygınlaşmış olan bu büyük hayret tepkisini görünce acaba izleyiciler yeni verilerin ışığında mı bu kadar değişti diye merak ediyorum. Yoksa tam tersi mi oldu? Yeni bir *Zeitgeist*'a girdik de bilim onu yakalamaya mı çalışıyor?

Her neyse, benim tuvalete gül suyu dökülmüş gibi oldu. Nihayet sıkı sıkı tutunmayı bırakıp bacaklarımı uzatabilir ve istediğim gibi yüzebilirim.

Bir Dolu Hata

Yine de bütün bunlar koskoca bir hata olabilir. İyilik, yanlış yerde, yanlış zamanda meydana gelen uyumsuz bir davranış olabilir. Ölmekte olan Amos'la ilgilenen Daisy'yi düşünün ya da insanların iflah olmaz hastalara nasıl baktığını. Buna ne gerek var? Çoğu insan yaşlanan eşine bakar, babamın son yıllarında annemin de yaptığı gibi. Zar zor yürüyebilen babamdan çok daha ufak tefek olan annemin taşıdığı ne büyük bir yüktü. Ya da Alzheimer hastası eşine bakan birini düşünün; her dakika gözetim gerektiren, emeklerinizi takdir etmeyen, odasına her girdiğinizde şaşıran, onu terk ettiğinizden yakınan bir Alzheimer hastasına. Tek kazancınız gerilim ve yorgunluk olur. Bu vakaların hiçbirinde karşılık bulma ihtimali yoktur, halbuki evrim kuramı, özgeciliğin, ya kan bağı olanlara ya da onlara yapılan iyiliğin karşılığını verebilecek olanlara uygulandığında ısrar eder. Ölmekte olan bir eş bu tanıma uymuyor.

Daisy, annem ve başkalarıyla ilgilenen milyonlarca kişi evrim dogmasından sapar, bu yüzden de kendimiz için iyi olandan çok daha iyi olmamıza neden olan "gen ıskalaması"ndan bahsedilir. Bu

söylemlere kanmamak lazım. Bir genetik kavramı olarak ıskalayan genlerden bahsedilmemesinin nedeni, genlerin hiçbir şey bilmeyen hiçbir maksat gütmeyen küçük DNA parçaları olmasıdır. Yarattıkları etkiyi kafalarında hiçbir hedef olmadan yaratırlar, bu yüzden de hata yapmaları imkânsızdır. Coşkun özgecilik için hayırlı bir kaza demek daha uygun olurdu ama uzmanların pek azı kutlama havasında. Özgeciliğin bencil kökenlerine dair muhteşem bir kuram, adeta hakikatler tarafından mahvedildiği için hep acı mesajlar veriyorlar. "Modern hayattaki hemen hemen her şeyin gen bakış açısından bir hata olduğundan" şikâyet ediyorlar ama bu durumun kuramlarını geçersiz kıldığı gibi bir sonuç çıkarmıyorlar.[24]

Tsunami ya da deprem felaketine uğramış uzak memleketlere para göndermek hata. Tanımadığın insanlara kan bağışlamak hata. Fakirlere yemek dağıtmak hata, yaşlı bir kadının kapısının önündeki karı küremek hata, bütün paranı evlat edindiğin çocuğa akıtmak hata. Bu sonuncusu, kendi genlerini taşımayan çocukların bir kıymeti harbiyesi olmadığı hakikatinden bihaber binlerce ailenin yıllar yılı yaptığı anlaşılmaz bir hata. Aileler, onlara geri ödeme imkânı olmayan evcil hayvanlara olağanüstü bakım sağlayarak aynı hatayı tekrarlıyorlar. Bir yabancıyı tehlikeye karşı uyarmak, lokantada birine paltosunu unuttuğunu göstermek, arabası bozulmuş birini yoldan almak da hata. İnsan hayatı irili ufaklı bir dolu hataya boğulmuş. Aynı şey diğer primatlar için de geçerli.

Amos'un babası Phineas'ı alalım. Gerçi Amos, Phineas'ın babası olduğunu bilmezdi. Şempanze toplumunda erkeklerle dişiler arasında kalıcı bağlar yoktur, bu yüzden de herhangi bir erkek babanız olabilir. Phineas gençliğinde alfaydı ama 40 yaşına basınca biraz geriye çekildi. Yavrularla oynamayı, dişilerle tımarlaşmayı ve polislik yapmayı severdi. Ne zaman bir kavga çıktığını duysa, bütün tüylerini dikeltip muazzam bir güç gösterisiyle kavgayı ayırmaya koşardı. Bağırış çağırış kesilene kadar tarafların arasında dururdu. Bu "denetim rolü" yabani şempanzeler arasında da kayıtlara geçmiştir. Bu rolü üstlenen erkekler taraf tutmaz: Saldırgan en iyi arkadaşları bile olsa zayıfı korurlar. Şempanzelerin diğer bütün davra-

24. Robert Boyd ve Peter Richerson (2005) buna "büyük hata hipotezi" diyor.

nışlarına çok aykırı olan bu tarafsızlıklarına hep şaşmışımdır. Bir taraf olarak şempanzeyi aşan denetim rolü, gerçekten de toplum için en iyiyi hedefler.

Jessica Flack'la birlikte, arabuluculuk yapan erkekleri geçici olarak gruptan uzaklaştırarak, grubun bu davranıştan ne kadar faydalandığını gösterdik. Toplumda saldırganlık artıyor, uzlaşma azalıyor ve her şey dağılma noktasına geliyordu. Erkekleri gruplarına geri koyar koymaz düzen tekrar tesis ediliyordu.[25] Yine de cevapsız bir soru var: Bunu neden yapıyorlar? Kendilerinin bundan ne çıkarı var? Yüksek mevkideki erkekler, ezilenlerin tarafını tutarak, saygı ve sevgi kazanırlar. Ama genç erkekler için bu iyi bir taktik olsa bile Phineas'a uygulamakta zorluk çekiyorum. Hayatının sonlarına doğru bu iyi huylu, ihtiyar delikanlı gerçekten köşesine çekilmişti ve pek fazla hırsı kalmamıştı. Yine de gruptaki anlaşmazlıkları dikkatle takip ederdi. Herkesi iyi geçinmeye zorlaması, belki kendinden başka herkesin yararınaydı. Genmerkezli teorilere göre şempanzeler de olması gerektiğinden daha mı cömert acaba?

Şempanzelerin kendileriyle akrabalığı olmayan bireylere yardım etmesine sıkça rastlanır. Dünyada Amerikan işaret dili öğretilmiş ilk şempanze olan Washoe, pek de tanımadığı bir dişinin bağırarak suya düştüğünü duymuştu. Kurbana ulaşmak için iki elektrikli çiti geçtikten sonra, onu güvenli bir yere çekmişti.[26] Senegal, Fongoli'deki, yavrusu kaçak avcılar tarafından kaçırılan Tia adlı yabani bir şempanzenin başına gelen de bilinen bir diğer örnektir. Neyse ki araştırmacılar bebek maymunu bulup gruba geri döndürmeyi başarmıştı. Tia'yla akrabalığı olmayan ve bebeğin babası olamayacak kadar genç bir erkek şempanze olan Mike'ın, bebeği biliminsanlarınm bıraktığı yerden aldığını ve dosdoğru Tia'ya götürdüğünü anlatıyor Jill Pruetz. Belli ki Mike, bebeğin kime ait olduğunu biliyordu ve Tia'mn kaçak avcıların köpekleri tarafından yaralandığı için hareket etmekte ne kadar zorlandığının farkındaydı. İki gün boyunca, grup bir yerden bir yere giderken, Tia topalladığı için geriden gelmiş, bebeğiyse Mike taşımıştı.[27]

25. Jessica Flack vd. (2005).
26. Roger Fouts ve Stephen Mills (1997).

En maliyetli yatırım olan, akrabalık bağı olmaksızın bir yavruyu evlat edinme vakası da rastlanmadık şey değildir. Hem bekleneceği üzre sadece dişilerde de değil, Fildişi Sahili'nden Christophe Boesch' un kısa süre önce yayımlanan raporunda, geçmiş otuz yıl içinde en az on yabani şempanzenin, annesini kaybetmiş yavruları evlat edindiği anlatılıyor.[28] 2012'de *Disneynature*, topluluğun alfa erkeği Freddy'nin, Oscar'ı kanatları altına almasını anlatan *Şempanze* adlı filmi gösterime soktu. Bu belgesel gerçek olayları naklediyordu. Oscar'ın annesi doğal sebeplerle aniden öldüğünde, kamera ekibi tesadüfen kendini doğru zamanda doğru yerde bulmuştu. Küçük Oscar'ın geleceği pek parlak görünmese de orada kalmışlardı. Freddy, evlat edinen diğer erkekler gibi, yemeğini onunla paylaşmış, geceleyin yuvasında uyumasına izin vermiş, onu tehlikelerden korumuş ve kaybolduğunda dikkatle aramıştı. Bazı erkek şempanzeler yavrulara bir yılı aşkın süre bakıyordu, bir tanesi tam beş yıl bakmıştı (şempanzeler on iki yaşına gelene kadar erişkin olmaz). Bu üvey babalar, emzirmek dışında, annelerin yavruları için aldıkları bütün yükü almış, öksüzlerin hayatta kalma şansını yükseltmişlerdi. DNA örneklerine bakılırsa bu erkeklerin, evlatlıklarıyla ille de kan bağı yoktu. Oscar şanslıydı.

Şempanzelerin de hata yaptığı sonucuna varmak yerine bu normatif dilden ve genlerimize boyun eğmek üzere dünyaya geldiğimiz imasından uzaklaşalım daha iyi. Neden bir özelliğin kökeniyle şimdiki kullanımı arasında bağ olmadığını kabul etmiyoruz? Ağaç kurbağaları yapraklara tutunabilmek için vantuzlu parmaklar geliştirmiştir ama bunları tuvalette hayatta kalmak için de kullanabilirler. Primat elleri, dalları kavrayacak şekilde evrimleşmiştir ama ben onlarla piyano çalarım, bebek maymunlar da annelerine tutunur. Çoğu özellik belli bir amaç için evrimleşmiş ama zamanla başka amaçlara da hizmet etmeye başlamıştır. Bir piyanonun üzerinde kayan parmaklara kimsenin "hata" dediğini duymadım, madem öyle bu dili neden özgecilik için kullanalım? Özgeciliğin bir bedeli olduğu ama aynı şeyin piyano çalmak için geçerli olmadığı, keza böylece "hata"

27. Jill Pruetz (2011).
28. Christophe Boesch vd. (2010).

terminolojisinin meşrulaştırıldığı öne sürülerek karşı çıkılabilir buna. İyi de genelleşmiş empati ve ömür boyu bağlılığın uzun vadede bu bedeli hayli hayli ödemediğinden emin miyiz? Böyle bir davranışın bize zarar verdiğini gösteren herhangi bir kanıtla karşılaşmadım henüz, dahası bunun tam tersinin geçerli olduğunu düşünüyorum. Meşhur "Tanrı öldü" sözünü bize hediye eden Friedrich Nietzsche, ahlakın kökeniyle yakından ilgiliydi ve bir şeyin ortaya çıkışının (ister bir organ, ister hukuki bir kurum, ister dini bir ritüel olsun) sonradan edindiği maksatlarla karıştırılmaması gerektiği konusunda ikazda bulunmuştu: "Bir şekilde ortaya çıkmış, var olan her şey sürekli yeniden yorumlanır, yeniden şekillendirilir, dönüştürülür ve yeni bir maksada yönelir."[29]

Bu düşünce, bize bir şeyin tarihini, olası uygulamalarıyla kıyaslamamayı öğreten, özgürleştirici bir düşüncedir. Bilgisayarlar ilk başta hesap makinesi olarak düşünülmüş olsa da, bu onlarla oyun oynamamıza engel değildir. Cinsellik üreme için evrimleşmiş olsa bile, herkes onu zevk için kullanmakta (bir noktaya kadar) özgürdür. Belli özelliklerin, hangi maksat için gelişmişlerse, her seferinde, mutlaka ona hizmet etmeleri gerektiğini söyleyen bir yasa yoktur. Aynı şey empati ve özgecilik için de geçerlidir, bu yüzden de "hata" kelimesi yerine "potansiyel" kelimesini koymamız gerekir. Karaya vurmuş bir balinayla empati kurmamın ve onu okyanusa geri döndürme çabalarına katılmamın önünde kimse duramaz, halbuki insan empatisi kuşkusuz balinalar için ortaya çıkmamıştır. Benim yaptığım, doğuştan gelen empati kapasitemi bütün potansiyeliyle kullanmaktır sadece.

Nietzsche haklıydı: Bir şeyin tarihinin, şimdi ve burada sınırlı bir geçerliliği vardır. Price, Hamilton, Trivers ve diğerlerinin, özgeciliğin evrimsel geçmişine getirdiği içgörüler karşısında saygıyla dursam da, bu içgörüleri insanların nasıl davranması *gerektiği* konulu bir dogmaya dönüştürmek için bir sebep göremiyorum.

28. Friedrich Nietzsche (1887), s. 51.

İyiliğin Hazzı

Bilim bize, vücutlarımıza oksijen tedarik etmek için nefes aldığımızı söyler. Bu bilgiye sahip olmasam da, benden önceki milyonlarca insan ve milyarlarca hayvan gibi tıpatıp aynı şekilde nefes almaya devam ederdim. O_2'nin farkında olmak yönetmez nefes alıp vermeyi. Keza, biyologlar özgeciliğin sonradan gelecek karşılıklar için evrimleştiği yorumunu yapsalar da, aktörleri bunun farkında olmayabilir. Çoğu hayvan "Şimdi ben ona bunu yaparsam o da yarın bana başka bir kıyak yapar" diye geleceği hesaplayarak düşünmez. Öngörüleri olmadığından sadece iyicil itkilere uyarlar. Aynı şey insan için de geçerlidir. İş ilişkileri ve yabancılarla ilişkiler dışında, özellikle akrabalar ve aile söz konusuysa, insanlar nadiren davranışları için kâr zarar hesabı yapar. Hatta bunun yapılması, aile terapistleri için bir evliliğin karaya oturduğuna işarettir.

Bu yüzden de, herhangi bir art niyet içermediği için hem insan hem de hayvan özgeciliği sahici olabilir. Hatta özgeciliği bastırmakta zorlandığımız için bunun doğruluğuna inanabiliriz. Emory'deki meslektaşım James Rilling, yaptığı beyin taraması deneyleri sonucu "işbirliğine yönelik, ancak zorlu bir bilişsel denetimle üstesinden gelebildiğimiz duygusal eğilimlerimiz" olduğunu ortaya çıkarmıştır. Bir düşünün: Hissettiğimiz ilk itki güvenmek ve yardım etmek, ancak ikincil olarak bunu *yapmama* seçeneğini tartıyoruz, bunun için de sebeplere ihtiyaç duyuyoruz. Bu, ödül beklentisiyle hareket etmenin tam tersi. Sadece tek bir çeşit insan bu doğal itkiden mahrum, bu da Cila Kuramının psikopat kafa yapısını yansıttığı yollu esprimi haklı çıkarıyor. Rilling ayrıca, normal insanlar başkalarına yardım ettiklerinde, beyinlerinde ödülle ilgili bölgelerin etkin olduğunu gösterdi. İyilik yapmak iyi geliyor.

"Sıcak ışıma" etkisi tabir edilen bu olay, rhesus şebekleriyle çalışırken defalarca gördüğüm dokunaklı bir imgeyi getiriyor aklıma. Anlatacağım davranış tam manasıyla özgeci değildi ama bütün memeli bakım davranışının kaynağına çok yakındı. Her bahar, hayvanat bahçesi ordularımız düzinelerce yeni bebek dünyaya getirirdi. Bebekler, genç dişileri mıknatıs gibi çekerdi. Sabırla annelerini tı-

mar ederek küçük ellerini bebeklere değdirmek için beklerlerdi. Bebeğin müstakbel bakıcısına doğru sarsak adımlar atmak üzere serbest bırakılması için annenin etrafında epey pervane olmak gerekirdi. Bakıcı bebeği kucağına alır, taşır, tersyüz edip cinsel organını inceler, yüzünü yalar, iyice tımar eder, nihayet sıkı sıkı sarılıp uyurdu. Bunun ne kadar süreceği üzerine bahse girerdik. Beş dakika mı, on mu? Bakıcıların üzerine çöken rehavet transa geçtikleri izlenimi verirdi ya da bu fırsat için bu kadar uzun süre bekledikten sonra kendilerinden geçtikleri izlenimi. Hazinelerini ellerinde tutarken, beyinlerinde ve dolaşım sistemlerinde, aşk hormonu diye bilinen oksitosin salgısı gözkapaklarını ağırlaştırırdı. Uykuları asla çok uzun sürmez, çok geçmeden bebeği annelerine geri verirlerdi.

Bebek bakımının sevinci, genç dişileri dünyanın en özgeci edimine hazırlar. Memelilerde anne bakımı, doğada bilinen, başka varlıklara yapılmış en maliyetli, en uzun yatırımdır; fetüsün beslenmesiyle başlayıp yıllar sonra sona erer. Ya da çoğu ana babanın dediği gibi: Asla sona ermez. Tuhaftır, anne bakımı, özgecilik tartışmasının çoğunlukla dışında kalmıştır. Bazı biliminsanları bunu özgecilikten saymaya yanaşmaz çünkü yaptıkları fedakârlık vurgusuna uymaz. Özgecilikten bahsetmeyi, ancak yapanı, en azından kısa vadede zarara uğratıyorsa severler. Kimsenin özgeci olmaya heves duymaması, hele hele bundan hiç keyif almaması gerekir. Ben buna *özgecilik acıtır* hipotezi diyorum ki bence gayet yanlıştır. Ne de olsa özgeciliğin tanımında acı vermesinin gerekli olduğundan değil, sadece bir bedeli olduğundan bahsedilir.

Dikkatinizi çekerim, biyologlar dişi bir memelinin neden yavrusuna baktığını açıklamakta hiç zorluk çekmez. Bakmasa nasıl soyunu yürütecek? Kadınların bebek sahibi olmayı ne kadar istediğini de biliriz. İşin vahşi tarafına girmek istemezdim ama bu arzu bazen öyle kuvvetlidir ki, bazı kadınlar bebek sahibi olmak için birini öldürmeyi, karnını açıp bebeği almayı bile göze alır. Ya da bebekleri yuvadan çalarlar. Bunlar hastalıklı vakalar ama bu muazzam arzuyu ve bebek bakımının neden bir fedakârlık olarak görülmediğini gözler önüne seriyorlar. Anne bakımı pek büyük bir muamma olmadığından, bilim daha şaşırtıcı davranışlara odaklanmıştır. Bilim kendine çözülmesi güç meseleler arar. Yine de en azından memeliler söz ko-

nusu olduğunda, anne bakımının, özgeciliğin prototipi olduğu ve geri kalanlar için şablon teşkil ettiği söylenebilir. Bunu görmezden gelmekle kendimiz zararlı çıkıyoruz. Tanıdığım tek bir bilim kadınının bile, özgeciliğin nereden geldiği sorusu karşısında kendini kaybetmemesi manidar. Kadınlar için anne bakımını konunun dışında bırakmak zor olurdu. İnsanlarda işbirliği üzerine yazan iki kadın da bunu gösteriyor. Amerikalı bir antropolog olan Sarah Hardy, "bütün köy lazım" teorisinde, insanlarda takım ruhunun çocukların bakımını sadece annelerin değil, çevredeki bütün yetişkinlerin üstlenmesiyle oluştuğunu ileri sürüyor. Keza sinirbilim alanında büyük birikimi olan Amerikalı filozof Patricia Churchland, insan ahlakının, bakım eğilimlerinden kaynaklandığını söylüyor. Organizmanın kendi beden işlevlerini düzenleyen sinir devresi, yavruların ihtiyaçlarını içerecek biçimde şekillenmiştir ve yavrulara adeta kendi uzvuymuş gibi muamele eder. Çocuklarımız bizim parçamızdır, bu yüzden de onları hiç düşünmeksizin korur ve kollarız, tıpkı kendi vücudumuza yaptığımız gibi. Aynı beyin mekanizması başka bakım ilişkilerinin de temelini oluşturur.

Hayatın ilk döneminde başlayan, açık cinsiyet farklarını da açıklar bu durum. Doğduktan sonra kız bebekler, insanların yüzlerine erkek bebeklere nazaran daha uzun bakar; erkek bebeklerse mekanik oyuncakları tercih eder. Hayatın ilerleyen dönemlerinde kızlar, erkeklere nazaran daha sosyaldir, duygusal ifadeleri daha iyi okurlar, seslere karşı daha duyarlıdırlar, birini kırdıklarında daha fazla pişmanlık duyarlar ve kendilerini başkasının yerine koyma konusunda daha iyidirler. Empatinin, hem kadınlarda hem de erkeklerde burun deliklerine püskürtülen oksitosin tarafından harekete geçirildiğini biliyoruz. Doğum ve bakımla ilişkilendirilen, annelik hormonu oksitosin iki cinsiyeti de kandırır. Yaptığımız çalışmalarda, dişi şempanzelerin, sıkıntıdaki arkadaşlarını erkeklere nazaran daha fazla teselli ettiğini saptadık. Saldırganlık kurbanına yaklaşırlar, kollarını şefkatle omuzlarına atarlar ve bağırması geçene kadar sarılırlar. Dişiler daha anaç cinsiyettir.

Anne bakımı, kuramcıların dikkate almaya tenezzül etmeyeceği kadar aşikâr olsa da aynı zamanda kişiyi en çok ödüllendiren bakım türüdür ki bu da beni *özgecilik-iyi-hissettirir* tezine getiriyor. Doğa

daima, zevkle yapmamız gereken şeyleri bağdaştırır. Yemek zorundayız; bu yüzden yemek kokusu Pavlov'un köpekleri gibi ağzımızı sulandırır ve yiyecek tüketimi en sevdiğimiz faaliyettir. Üremek zorundayız; bu yüzden cinsellik hem bir saplantı hem de bir keyiftir. Çocuklarımızı yetiştirmemizi garantilemek için doğa bize bağlar vermiştir, hiçbiri anneyle çocuk arasındaki bağın üzerine geçemeyen bağlar. Diğer bütün memeliler gibi zihnen ve bedenen tümüyle bunun için programlanmışız. Sonuçta kendi soyumuz için her gün harcadığımız emeğin farkına bile varmayız ve bize maliyeti konusunda olsa olsa şaka yaparız. Uzak akrabalarımız ve tanıdıklarımıza elbette bu kadar çok yardımcı olmayız ama olduğumuzda duyduğumuz memnuniyet hissi aynıdır; Roma İmparatoru Marcus Aurelius'un *Düşünceler* eserinde, daha o zamanlar bu içgörü mevcuttu: "... doğayla uyumlu hareketler, mesela başkalarına yardım etmek, kendi ödülünü içinde taşır."[30] Biz grup hayvanıyız, birbirimize güvenir, ihtiyaç duyar, bu yüzden de yardım etmekten, paylaşmaktan zevk duyarız.

1996 yılında çekilmiş *Marvin'in Odası / Marvin's Room* filminde, Diane Keaton' m oynadığı Bessie, görmüş geçirmiş ablası Meryl Streep tarafından ziyaret edilir. Bessie senelerce babasına bakmış, ablasından hiç yardım almamıştır. Bessie ablasına, bu anne babaya sahip olduğu için, hayatında bu kadar çok sevgi olduğu için kendini çok şanslı hissettiğini söylediğinde ablası kendi bencilliğinden onu yanlış anlar ve "seni çok severlerdi," der. Bessie "Hayır, ben onu kastetmiyorum. Birini bu kadar çok sevebildiğim için şanslı olduğumu anlatmaya çalışıyorum," diyerek onu düzeltir. Özgecilik bizi mutlulukla doldurabilir.

Özgeciliğin insana acı vermesi gerektiği şeklindeki tuhaf düşünce George Price'ın aşırı fedakârlığı denemesine neden olmuştu. İnsan acı çekmiyorsa büyük bir özgeci olamaz, diye düşünmüş, bütün malını mülkünü başkalarına vermiş, kendini sefil düşecek kadar ihmal etmişti. Kendini ihmal etmenin zararlı olduğunun, hayır işlerinde çalışanların çok iyi bildiği bu temanın farkına varmamıştı. Tıpkı

30. İmparator Marcus Aurelius (MS 121-180): "Kimse kendisine yardım edilmesinden bıkmaz ve başkalarına yardım etmek gibi, tabiata uygun hareketler, kendi ödüllerini içinde taşır. İnsan başkasına yardım etmekle kendine yardım ettiğine göre, bundan nasıl bıksın?" (Aurelius 2002).

uçaklardaki oksijen maskeleri gibi, başka birinin bakımını üstlenmek için önce benliğin beslenmesi gerekir. Özgecilik acı verir fikrinin nereden çıkmış olabileceğini hep merak etmişimdir. Mesela başkalarına duyulan şefkatin bizi sevinçle doldurduğunu telkin eden Budizme taban tabana zıt bir fikirdir. Sadece kendini yansıtan yetişkinleri etkilemez bu, yeni yeni yürümeye başlayan çocuklar için de geçerlidir; başkalarına bir şeyler vermek, başkalarından bir şeyler almaktan daha fazla memnun ediyor gibidir onları.[31] Hasta eşlerine ya da ana-babalarına bakan insanlar üzerinde yapılan araştırmalar bunu desteklemiştir. Psikolog Stephanie Brown, başkalarının bakımını üstlenenlerin, bu davranışlarının maliyetini neredeyse hiç fark etmediğini ortaya çıkarmıştır. Bakmakla yükümlü oldukları kişilerle kendilerini bütünleşmiş hissederler ve kendilerine ihtiyaç duyulmasından öyle büyük bir tatmin alırlar ki başkalarına bakması gerekmeyen insanlardan çok daha uzun yaşarlar.

Meme kanseri yüzünden hayatı tehlikede olan eşime bakmaktan kaynaklanan şahsi tecrübeme dayanarak, bu gibi durumlarda kullanılan "fedakârlık" kelimesinin durumu biraz ıskaladığını düşünüyorum. Bizim için sevdiğimiz insanlara bakmaktan daha doğal bir şey olamaz. Churchland, insanın kendi bedenine, kendi çocuklarına ve yakınlarına bakması arasında bir süreklilik görmekte haklıydı. Beynimiz kendiyle öteki arasındaki sınırı bulanıklaştıracak şekilde tasarlanmıştır. Fareden file kadar bütün memelilerde ortak olan kadim bir sinir devresi vardır. Thai doğal koruma alanında, ona refakat eden arkadaşıyla dolaşan kör bir fil görmüştüm. Birbiriyle akrabalığı olmayan bu iki dişi kalçalarından yapışıkmış gibi davranıyordu. Kör olan diğerine muhtaçtı, o da bunun farkında gibiydi. Refakatçi ne zaman uzaklaşsa, ikisinden de pes homurtu sesleri çıkıyor, hatta bazen borazan sesi gibi sesler çıkarıyorlardı, böylece kör fil arkadaşının nerede olduğunu anlıyordu. Tekrar bir araya gelene kadar bu gürültülü gösteri devam ediyordu. Sonra da kulaklarını bol bol sallayıp birbirlerine dokunarak ve koklaşarak, sevinçle selamlaşıyorlardı. Bu yakın arkadaşlık sayesinde kör dişi, olabildiğince normal bir fil hayatı sürdürebiliyordu.

31. Lara Aknin vd. (2012).

İçerdiği ödüller açısından, bazıları aileye ve yakın tanıdıklara gösterilen bakımın en azından duygusal seviyede "bencilce" olduğunu söylerler. Yanlış olmasa bile, bu iddia bencillik ve özgecilik arasındaki ayrımı görmezden gelir. Benim masadaki bütün yemeği yemem, onu aç bir yabancıyla paylaşmamla aynı şeyse, dil hükümsüz kalmış demektir. Tek bir kavram nasıl bu kadar farklı güdüleri çatısı altında toplayabilir? Daha da önemlisi, yabancının yediğini görmekten duyduğum memnuniyet neden benim bencilliğime işaret etsin? Özgecilik neden insana haz veren diğer bütün doğal insan eğilimlerinden biri olmasın? Çoğu insan ailesini ve arkadaşlarını şımartmaktan hoşlanır ve bizim de onlara verebileceğimiz en büyük keyif bizi şımartmalarına izin vermektir.

Perspektifimizin nasıl böyle tümüyle değiştiğine baktığımda — özgeciliğin açıklanması zor bir fedakârlıktan, memelilerdeki içkin ödüllerle donatılmış doyurma eğilimine dayandırılan şimdiki modern kavrama dönüşmesinde — Price'ın Hıristiyanlığa dönüşünden, Huxley'in ilk günah takıntısına, Kropotkin'in anarşizminden, özgeciliğin ya ikiyüzlü ya da yanlış bir şey olduğu yolundaki yaygın görüşe kadar ne çok ideolojik ve dini unsurun devreye girdiğini görmekten hayrete düşüyorum. Bu tartışmanın büyük bölümünde eksik olan şeyse insanların ve diğer memelilerin özgeciliği, mesela sosyal böceklerden daha farklı bir şekilde sergilemesi. Belki de bizi yanıltan, insan özgeciliğini, karıncalar ve arılarınkiyle kıyaslamak oldu. Böceklerde empati yoktur, halbuki bizim beyinlerimiz başkalarıyla bağ kuracak, onların acısını ve mutluluğunu paylaşacak şekilde inşa olmuştur. Bunun sonucunda özgecilik aynı anda hem sahici hem de tatmin edici olabilir. Price, sağlığını ve servetini hiç tanımadığı serseriler uğruna feda ederek bu sınırı aştığı için sonunda kapıldığı umutsuzluk anlaşılabilir. Bizim için önemli insanları hedef alan, özgeciliğin hazcı niteliğini hafife almış ve yabancılara karşı cömertlik yapma kapasitemizi gözünde haddinden fazla büyütmüştü. Halbuki bunlardan ikincisi fazlasıyla sınırlıyken, birincisi neredeyse hiç sınır tanımaz.

3

Soyağacındaki Bonobolar

Bir düşmanı yok etmenin en iyi yolu, onu dost edinmektir.

ABRAHAM LINCOLN[1]

MOSKOVA adli tıp laboratuvarına gittiğimde hilkatin kralının yakın akrabası olmanın pek de saygı uyandırmadığı yolundaki şüphem doğrulandı. Laboratuvar teşhis edilememiş cinayet kurbanlarının kafatasları üzerine yüz yapılandırma türünde adli heykeltıraşlık konusunda uzmanlaşmıştı. Bodrumun bir köşesinde evsahiplerim, bana sargılar altında sakladıkları kabaca yontulmuş bir yüz gösterdiler. Fotoğraf çekmeme bile izin verilmedi. Bir Neanderthal kafatası üzerinde çalışma yapmaya başlamışlardı ama ortaya çıkan büst en güçlü Duma (parlamento) üyelerinden birine o kadar benziyordu ki bir fotoğrafının ortaya çıkması halinde enstitülerini kapatmasından korkuyorlardı.

Yakın akrabalarımız bize pek matah gelmez, hele onlara benzemeyi hiç istemeyiz. Neanderthaller mağaralara girip çıkan, karılarını saçlarından sürükleyen geri zekâlılar olarak resmedilir. Son keşif, Endonezya'daki Flores adasında bulunan küçük "hobbit" mikrose-

1. Abraham Lincoln'ün Güney isyanlarından sempatiyle bahsettikten sonra yaptığı, sık sık aktarılan açıklama. Bunun üzerine bir kadın Lincoln'ün düşmanlarını dost edinmektense yok etmesinin daha iyi olacağını söyleyerek itiraz eder. Lincoln'ün cevabı gecikmez: "İyi de hanımefendi, düşmanlarımı dost edindiğimde yok etmiş olmaz mıyım zaten?"

fal, hatta "kreten" kabul edildi. Biliminsanları bunun iyot eksikliğinin yarattığı tiroit sorunlarından kaynaklandığına hükmetti ama çoğumuz sözlükteki kreten tanımını biliriz: "aptal, kalın kafalı ya da zihinsel özürlü insan". Flores fosilinin yanında karmaşık aletler bulunması da bu hükmü değiştirmemiş.

Antropologlar her zamanki nahoş çekişmeleri arasında Flores verileri üzerine kafa patlatmaya devam ediyor ama Neanderthal meselesi gün geçtikçe netlik kazanıyor. Beyinleri bizimkinden daha büyük olduğundan, onları aptal vahşiler olarak resmeden geleneksel stereotip zaten hiçbir zaman akla yakın gelmemişti. Duma üyesinin benzerliği daha ziyade bize kendi Neanderthal mazimiz hakkında bir şeyler söylüyor. İlk insanlar Afrika'dan çıktıklarında, kuzeyde çeyrek milyon yıldır yaşayan yakın akrabalarıyla karşılaştılar. Bu akrabalar dondurucu soğuklara onlardan çok daha iyi uyum sağlamıştı. Neyse ki kuzeylilere âşık olmuşuz. Erkekler Neanderthal kadınları çekici bulmuş olmalı, kadınlar Neanderthal erkeklere vurulmuş olmalı, zira türümüzün Afrikalı olmayan üyelerinin %4 DNA'sı Neanderthallerden geliyor. Bu çapraz eşleşme muhtemelen bağışıklık sistemimizi fazlasıyla güçlendirdi.

Kuzeyli kardeşlerimiz ölülerini gömerlerdi, alet yapımında ustaydılar, ateş yakar, erken insanlar gibi cılız türlere kol kanat gererlerdi. Fosil kayıtları, cüce, felç ya da çiğneme bozukluğu olan bireylerin erişkin yaşa gelene kadar hayatta kaldığını gösteriyor. Shanidar I, Romito 2, Windoverlı Oğlan, La Chapelle-Aux-Saints'in İhtiyarı gibi tuhaf isimlerle anılan bu bireyler, atalarımızın topluma fazla katkıda bulunmayan bireyleri desteklediğini gösteriyor. Zayıfların, sakatların, zekâ geriliği olanların ve yük gibi görülen başkalarının hayatta kalması, paleontologlar tarafından şefkatin evriminde bir kilometre taşı addediliyor. Bu toplulukçu miras, bu kitabın temasıyla yakından ilintili çünkü ahlakın, mevcut medeniyetlerden ve dinlerden en az yüz bin yıl önce geliştiğini gösteriyor.

Gerçi bu kadar gerilere uzanan tek tarih bu değil. Biranın mayalanmasından, ilk sanat ifadelerine kadar her türlü şeyin, düşünüldüğünden daha önce meydana geldiğini varsaymak hatalı olmaz. Güney Afrika'da, üzerine karmaşık geometrik şekiller oyulmuş, aşı boyalı parçalar, Fransa'nın Lascaux bölgesinde bulunmuş mağara re-

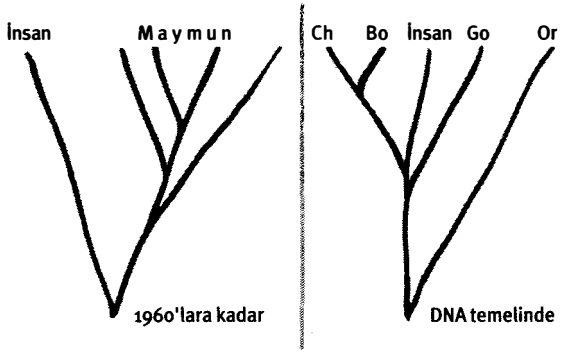
simlerinin iki katı yaşında. İki ayak üzerinde yürümeye başlanması bile sürekli daha eski zamanlara tarihlendiriliyor, daha önce zannedilenin iki katı kadar eski zamandan kalma ayak izleri bulundu ve bu izler tamamen dik yürüyen bir bireye ait.

Yaptığımız ve gurur duyduğumuz bir şeyin hep yeni bir gelişme olması gerektiğini varsayarız. Halbuki Neanderthallerin de aynı şeyi yaptığı ortaya çıktı, belki Australopithecineler de, hatta çok daha gerilere gidersek bunu ilk yapanın maymunlar olduğunu görebiliriz. Taş Devri'nin bizim soyumuzla başladığını kim söyleyebilir mesela? Fildişi Sahili'nde arkeoloji teknikleri kullanılarak 4000 yıldan daha eski bir kabuklu yemiş kırma alanı, çekiçleri ve örs taşlarıyla ortaya çıkarıldı ama bulunan kabuklu yemişlerin türü, aletlerin ebatları (büyük ve ağır) ve ekoloji (yağmur ormanı), bu aletleri kullananın insan değil maymun olduğuna işaret ediyor. Kazı analizi maymunların binlerce yıl boyunca, granit gibi dayanıklı taşları, sert kabuklu yemişleri kırmak için, uzak bölgelerden ormana taşıdığını gösteriyor. Günümüzde Batı Afrika şempanzelerinin aynı alet teknolojisine sahip olduğu bilinmektedir.

Uzun Vedalaşma

Tek bir tarih var ki uzaklaşmak yerine gittikçe daha fazla yakınlaşıyor. Geçtiğimiz yüzyılın ilk yarısında okul kitaplarındaki evrim ağaçları, gururla, insan dalının 25 milyon yıldır kendi başına gelişmekte olduğunu gösteriyordu.

En yakın akrabalarımız dört büyük maymun türüdür (şempanzeler, bonobolar, goriller ve orangutanlar), ayrıca küçük maymunlar tabir edilen, gibonlar ve siamanglar da vardır. Primat sınıfındaki iki yüz maymun ve prosimianla karşılaştırıldığında pek küçük bir ailedir bu. Kuyrukları ve çıkık burunlarıyla şebekler, maymunlara nazaran bize daha uzaktır. Belki Carl Linnaeus'un, insana kendine has *Homo* sınıfını tayin ettiğinde öngörmüş olabileceği gibi, bizi diğer bütün primatlardan ayıran bu yaşlı ağaç pek kalıcı olmayacaktı. Rivayete bakılırsa İsveçli taksonomist özel konumumuz konusunda şüphe taşıyordu ama Vatikan'la başını derde sokmamayı tercih etmişti. Üç asır sonra kan proteinleri ve DNA analizleri, o zamana ka-

1960'lara kadar evrim ağacında insanların maymunlardan ayrı kendi dalı vardı (solda). Ancak DNA temelli ağaçlar (sağda) insanları, gorillere (Go) ve orangutanlara (Or) nazaran şempanzelere (Şe) ve bonobolara (Bo) daha yakın bir konuma yerleştiriyor.

dar kullanılan anatomik kıyaslamalara nazaran daha güvenilir bir kıyaslama yöntemi sundu. Yeni veriler bizi şebeklerden ayırıp küt diye maymunların ortasına yerleştirdi. Bu büyük bir şoktu ama insanların kendi vurgulamak istedikleri özellikleri seçmesi sorununu saf dışı bırakan DNA'ya karşı çıkmak zor. İki ayak üzerinde yürümenin çok büyük marifet olduğunu düşünebiliriz ama tablonun geneline bakıldığında pek de öyle değil. Tavuklar da iki ayak üzerinde yürüyor. DNA kıyaslamaları insan önyargılarını çürütüyor. DNA kökenli bir ağaçta, insanlık pek çok dal arasında sadece küçük bir dalı işgal ediyor, o da maymunlardan 6 milyon yıl kadar önce ayrılmış.

Yolun sonlarına doğru (Neanderthallerle olduğu gibi) çapraz döllenme türümüzün başarısına başarı kattıysa, aynı şey başlangıç için de geçerli olabilir. İnsan ve maymun DNA'sı erken hibritleşme sergiliyor. Atalarımız ayrıldıktan sonra, tıpkı şimdi boz ayıların kutup ayılarına, kurtların çakallara yaklaşması gibi, maymunlara yaklaşmaya devam ettiler. Bazı paleontologlar, bir milyon yılı aşkın süre atalarımızın dört ayak üzerinde yürüyen maymunlarla çiftleşmesini muhtemel görmüyor ama benim bildiğim kadarıyla iş çiftleşmeye geldiğinde kimin nasıl yürüdüğünün pek önemi yoktur. Bu bana, insan Neanderthal hibritleşmesini öğrenmemizden önce öne sürülen bir iddiayı hatırlatıyor: Bu iki hominin arasında cinsellik olması, ay-

nı dili konuşmadıkları için mümkün değilmiş. Fransız eşimle ilk tanıştığım zamanları düşününce buna epey gülmüştüm. Dil öyle küçük bir engel ki.

İnsanın maymundan geldiğini 1809'da ilk öne süren Fransız doğabilimci Jean-Baptiste Lamarck'tı. Lamarck'm kuramına göre, edinilen özellikler (suda yürüyen kuşların bacaklarının uzaması gibi) sonraki nesle aktarılabilirdi. Darwin bu konuya temas etmeden çok önce Lamarck, insanın quadrumanal (dört-elli) bir primattan türediğini tahmin etmişti:

> Herhangi bir quadrumanal ırk, özellikle de içlerinden en mükemmeli, koşullar gereği... ağaçlara tırmanma ve dallara tutunma alışkanlığını kaybederse... ve bu ırkın üyeleri birkaç nesil boyunca ayaklarını sadece yürümek için kullanmak durumunda kalırsa... quadrumanallar kuşkusuz bimanal olacaklar, başparmakları diğer parmaklarından ayrılmayı bırakacaktır.[2]

Lamarck bu cüretinin bedelini ağır ödedi. O kadar çok düşman kazandı ki yoksulluk içinde öldü ve *Académie des Sciences* önünde okunmuş en alaycı ve aşağılayıcı cenaze konuşmalarından biriyle uğurlandı.[3] Yarım yüzyıl sonra insanın maymundan geldiği tezi Darwin evriminin —miras alman özellikler üzerine kurulu evrimin— iki savunucusu tarafından yaygınlaştırıldı: İngiltere'de Thomas Henry Huxley ve Almanya'da Ernst Haeckel. Bu iki isim, bizim şekil değiştirmiş maymunlar olduğumuzu insanlara kabul ettirmek için çok mücadele verdiler ve en azından bilim camiasını buna ikna ettiler. Bu konu artık biliminsanları arasında bir tartışma konusu olmaktan çıkmıştır. Tek istisna 2009'da Kent State University'nin yaptığı "İnsan Maymundan Evrimleşmedi" başlıklı basın açıklamasıdır.

Bu iddiayı anlamak için Kent State'in, *Ardipithecus ramidus*, yani Etiyopya'da bulunan ve "Ardi" diye bilinen 4,4 milyon yıllık fosille ilintisini bilmek gerekir. Ardi, insanlarla maymunlar arasındaki uzun vedayı, bir milyon yıl öne çekmektedir. Ardi'nin hâlâ biraz daha maymunsu olmasının bir işareti, tartışmalı ayak başparmağıdır. Maymunların halen yaptıkları gibi, geceleri avcılardan kaçmak için ağaçlara tırmanan çok iyi bir tırmanıcıydı muhtemelen. Beklenece-

2. Jean-Baptiste Lamarck (1809), s. 170.

3. Gegorge Cuvier'in "Lamarck'ın Ardından" konuşması, 26 Kasım 1832'de Paris'te, Fransız *Académie des Sciences* önünde okunmuştu.

ği üzre yaratılışçılar ve akıllı tasarımcılar, bu yanıltıcı basın açıklamasına altın bulmuş gibi saldırdılar, medyada da maymunların bizden gelmiş olabileceği yorumları yapıldı. Bu karmaşanın sebebi, Ardi ekibindeki, bonobolara yaraşacak Owen Lovejoy (Hazsever) adıyla kutsanmış olan biliminsanmm kıyaslamayı şempanzeden başka bir türle yapmayı akıl edememesiydi. Ardi'nin fiziğinin şempanze benzeri bir atadan gelemeyecek kadar farklı olduğu sonucuna varmıştı. İyi de yaşayan bir maymunu başlangıç noktası olarak almanın ne âlemi var? Şu anda dünya üzerinde olan maymunların da, biz onlardan ayrıldığımızdan beri en az bizim kadar değişecek zamanı vardı. İnsanlar genelde biz evrimleşirken maymunların oturdukları yerde oturduklarını zannediyorlar ama genetik veriler şempanzelerin aslında bizden daha fazla değiştiğini gösteriyor. Son ortak atamızın nasıl göründüğünü bilmiyoruz. Yağmur ormanı fosil oluşmasına izin vermiyor —bütün her şey o noktaya gelemeden çürüyor— bu yüzden de erken maymun fosillerine sahip değiliz. Yine de atamızın bildiğimiz maymun tanımına uyacağına emin olabiliriz: ayaklarıyla tutunabilen, iri, kuyruksuz, düz göğüslü bir primat. Bu nedenle de maymundan geldiğimizi ama şu anda var olan herhangi bir maymundan gelmediğimizi söylemek gayet meşru.

Ardi'nin o kadar da çıkık olmayan ağzı ve görece küçük, yuvarlak dişleri, erkekleri uzun, sivri köpek dişlerine sahip olan şempanzelerden ayırıyor onu. Bu uzun dişler, bir düşmanın yüzünü ve derisini kesen ölümcül bıçaklardır. Vahşi şempanzeler bu silahı, arazi kavgasında ölümcül sonuçlar doğuracak şekilde kullanır. Buna kıyasla Ardi'nin görece daha barışçı olduğu düşünülmekte; belki de erkekler arasındaki kavgalar daha az olduğu için. Lovejoy, Ardi ve çağdaşlarının monogam olduklarını, bu sayede şiddeti bastırabildiklerini bile iddia etti. Ama paleontologlar parmaklarında alyans olan bir dişi bir de erkek fosili bulmadıkları sürece Ardi'nin eş-bağına sahip olduğu fikri spekülasyondan ibaret kalır. Dahası monogaminin huzur getirdiğine dair bir bulgu da yok: Yakın akrabalarımız arasında eş-bağı olan tek primat gibondur ama onun da ürkütücü köpek dişleri vardır.

Ya şempanze benzeri öfkeli bir atadan değil de bonobo benzeri iyi huylu, empatik bir maymundan gelmişsek? Bonobonun vücut

Bonobo dişileri arasındaki genito-genital sürtme bağ kurmaya ve barış tesis etmeye yarar. İki dişi vulva ve klitorislerini birbirine bastırır ve yanlamasına hareketlerle hızlı hızlı birbirine sürter. Bu sırada dişilerden biri diğerine yavru gibi sarılır. Yüz ifadeleri ve yüksek çığlıklar orgazm olduklarını gösterir.

oranları —uzun bacakları, dar omuzları— Ardi'nin tasvirine mükemmelen uyuyor, tıpkı küçük köpek dişleri gibi. Bonobo niçin görmezden gelindi? Ya şempanze, atalarımızın prototipi olmak yerine aslında barışçı bir soyun, şiddet eğilimli aykırı üyesiyse? Ardi bize bir şey anlatıyor; anlattıkları konusunda pek fikir birliği olmasa da, bundan önceki senaryolara eşlik eden savaş davullarının sustuğunu duymak ferahlatıcı.

Atalarımıza ya da akrabalarımıza yakıştırılan tiplerin genelde siyasi artanlamları vardır ki bunlar komedyen Stephen Colbert'in *The Colbert Report* programında eğlenceli bir hal almıştı.[4] Başlıca maksadı insanın kendisiyle ve fikirleriyle dalga geçmek olan bir gösteriye katılmak zorlu bir deneyim. Colbert benden, şempanzelerle bonoboları kıyaslamamı istedi. Ben bonoboların davranışlarını anlatırken tiksinmiş gibi yüzünü buruşturdu durdu: Belli ki onun için fazla barışçı ve seksiydiler ("Tanrı'nın uygun gördüğü, standart, dümdüz sekse ne olmuş?"). Ama ben onun nizam-intizam karakterine mükemmelen uyan şempanzeleri anlatırken takdirle başını salladı.

4. *The Colbert Report*, 30 Ocak 2008.

Şempanzeseverler ve bonoboseverler olarak ikiye ayrılmış bir dünyada, Stephen muzunu soymaya başladığında hepimiz kahkahaları koyverdik.

Bonobolar, Sol ve Sağ

Farzedin ki yazarsınız ve okurlarınıza, siyaseten doğrucu primat, "gay" ilişkileri, dişi egemenliği ve pasifist hayat tarzıyla sol düşüncenin idolü hakkında birinci elden bilgi vermek istediniz. Bonoboya, şempanzenin bu yakın akrabasına odaklandınız. Yeni ve heyecan verici hikâyelerle geri dönmeyi umarak, bu canım maymunların kendi doğal ortamlarında koşup oynadığını görmek için Kongo Demokratik Cumhuriyeti (KDC) denen yere kadar gittiniz.

Heyhat, bonoboları zar zor görebildiniz. Birkaçının sakin sakin ağaçlarda oturup kabuklu yemiş yediğini gördünüz. Hepsi bu. Ian Parker'ın başına gelen tam da buydu, yine de *The New Yorker*'ın "uzaklardaki muhabiri" olarak özenli bir dille on üç sayfalık bir yazı meydana getirmeyi başarmıştı. "Sıcak, çorba gibi" havayı, yağmur fırtınalarını, çamur derelerini, düşen meyve kabuklarının sesini, biraz soğuk ve mesafeli diye tanımladığı Alman evsahibini öğrendik hep. Parker'ın asıl mesajı, saha araştırması piknik değildir, olabilirdi ama o bunun yerine, bonoboların herkesin zannettiği kadar iyi ya da erotik olmadığı sonucuna varmıştı. Bu maymunun şöhreti, homofobiklerle Hobbesçuların rahatını epey kaçırdığı için, sağcı medya sevinçle zıplamaya başladı. Bonobo "efsanesi" nihayet rafa kaldırılacak, doğa dişleri ve pençeleri kana bulanmış imgesine tekrar kavuşacaktı. Muhafazakâr yorumcu Dinesh D'Souza, "liberalleri" kendilerine maskot olarak bonoboyu seçmekle suçladı ve eşekle yetinseler daha iyi olacağını söyledi.

Bunlar sadece siyasi itişmelerden ibaret kalsa belki eğlenceli bile olabilirdi. Mesele bildiklerimiz. Bonoboların saldırgan olabildiklerine şüphe yok. Özellikle dişilerin, erkeklere grup halinde şiddetle saldırdığını biliyoruz. Seneler zarfında hayvanat bahçelerinde böyle çok vaka kayıtlara geçti ve bonoboların bakım koşullarında değişimlere sebep oldu. Annelerle oğulların birbirinden ayrılması koruyucu bağı kopardığı için hayvanat bahçeleri artık onları bir arada

tutmayı tercih ediyor. Ayrıca 1997'de yazdığım *Bonobo: The Forgotten Ape* (Bonobo: Unutulmuş Maymun) kitabında da bir uyarıda bulunmuştum: "Bütün hayvanlar doğaları gereği rekabetçidir ve sadece belli koşullar altında işbirliği yapar."[5]

Bonoboların sahadaki davranışları konusunda pek az yeni keşif var. KDC, yaklaşık 5 milyon insanın öldürüldüğü kanlı bir iç savaştan daha yeni çıktı — bu vahşet primatoloji araştırmaları için pek iyi bir zemin sunmadı kuşkusuz. Vahşi bonobolara dair bilgilerimiz on küsur yıldır durma noktasında. Ancak daha önceki dönemlerden kalma mükemmel saha verilerine sahibiz. Son otuz yıldır değişmeden kalan en önemli gözlem, bonobolar arasında öldürmeye yönelik saldırganlık olmaması. Halbuki şempanzelerde, yetişkin erkeklerin başka erkekleri, erkeklerin yavruları, dişilerin yavruları öldürdüğü onlarca vaka sayabiliriz. Buna doğada rastlanıyor. Tutsak şempanzeler arasında, ben şahsen erkek şempanzelerin siyasi rakiplerini hunharca yaraladığını ve hadım ettiğini ve ölümüne sebebiyet verdiğini gözlemledim. Şempanzeler hakkında bu tür malumat epey boldur ve bonobolardaki sıfır vukuatla tezat oluşturur.

Richard Wrangham, *Demonic Males*'de (Şeytani Erkekler) şempanze şiddetini ele alırken, bonobolarla şu şekilde kıyaslamıştır: "... onları barışa giden üçlü bir yol geliştirmiş şempanzeler olarak düşünebiliriz. Cinsiyetler arası, erkekler arası, topluluklar arası ilişkilerde şiddet seviyesini düşürmüşlerdir."[6] Bunların hiçbiri bonoboların peri masalında yaşadıkları anlamına gelmez. "Barış için cinsellik" çözümünü bulma sebepleri pek çok çatışma yaşamalarıdır. Tam bir uyum içinde yaşasalar barışı tesis etmek gerekir miydi? Çatışmanın cinsellikle çözümü genelde dişiler arasında meydana gelir ama San Diego Hayvanat Bahçesi'nde olduğu gibi erkekler arasında görüldüğü de olmuştur:

> Vernon sık sık Kalind'i kuru hendeğe kadar kovalardı... Böyle olaylardan sonra iki erkek kendileri için normal olanın en az on misli yoğun temasa girerdi. Vernon kasığını Kalind'in kalçasına sürter ya da Kalind mastürbasyon için penisini ona uzatırdı.[7]

5. Frans de Waal (1997a), s. 84.
6. Richard Wrangham ve Dale Peterson (1996), s. 204.

Türdeşleriyle farklılıkları çarpıcıdır. Çoğu şempanze cinayetinin sınır kavgaları sırasında işlendiği gözlenmiştir, oysa bonobolar sınırlarda sevişir. Komşularına karşı dostça davranmayabilirler ama bir kavga başladıktan kısa süre sonra dişilerin erkeklerle çiftleşmek ya da başka dişilerin üzerine çıkmak için karşı tarafa koştuğu görülmüştür. Aynı anda hem sevişmek hem de savaşmak mümkün olmadığından sahne hızla sosyalleşmeye döner. Farklı gruplardan yetişkinlerin birbirini tımar etmesi ve çocukların birlikte oynamasıyla sonuçlanır. Bu raporlar 1990'larda, vahşi bonobolarla en uzun süre çalışmış biliminsanı olan Japon Takayoshi Kano tarafından yazılmıştır. *Bonobo*'yu yazarken, Kano ve Parker'ın evsahibi Gottfried Hohmann gibi saha araştırmacılarıyla söyleşiler yaptım. Hohmann'a incelediği bonoboların başka gruplara nasıl davrandığını sorduğumda bana şöyle cevap verdi: "Önce çok gerilimli başlar, bağırır, birbirlerini kovalarlar ama sonra sakinleşirler ve iki topluluğun üyeleri arasında dişi-dişi, erkek-dişi cinsellik görülür. Birbirlerini tımar da edebilirler ama gergin ve sinirli bir halleri olur."[8] Hohmann toplulukların her zaman birbirine karışmadığını ve farklı gruplardan erkeklerin birbirini tımar etmediğini eklese de bu davranış şekli katil maymunlara yakıştırılan davranışa benzemiyor.

Kinshasa yakınlarında bir koruma alanında, biraz hareketlilik olsun diye, birbirinden ayrı yaşayan iki bonobo grubunu karşılaştırmaya karar verilmişti kısa süre önce. Hiç kimse böyle bir şeyi şempanzelerle yapmayı hayal bile edemezdi çünkü yegâne sonuç şiddet olurdu. Hayvanat bahçelerinde, birbirine yabancı şempanzelerin, tanışana kadar her ne pahasına olursa olsun ayrı tutulması gerektiği iyi bilinir, yoksa ortalık kan gölüne döner. Halbuki koruma alanındaki bonobolar serbestçe birbirine karışmış ve orjiye başlamışlardı.

Kano ve diğer Japon biliminsanlarının onlarca yıldır çalıştığı bölgede, Wamba'da bonobların oyun davranışlarını inceleyen Şilili primatolog Isabel Behncke'nin gözlemleri de çok önemlidir. Isabel, farklı gruplardan bireylerin birlikte oynadıklarını görünce gözlerine inanamamış. Kısa süre önce bana gösterdiği videolarda, sık orman içinde, komşu grubun gençleri tarafından çevrelenmiş yetiş-

7. de Waal (1989), s. 215. 8. de Waal (1997a), s. 81.

kin bir erkek görülüyor, ufaklıklar onu dürtüklüyor, üzerine tırmanıyor, etrafında sallanıyorlar. Bütün bunlar en ufak bir tehlike ya da düşmanlık olmaksızın tamamen eğlenceli bir havada meydana geliyor. Isabel bana bir erkekle, yabancı gruptan bir dişinin oyununu da gösterdi; ikisi de bir ağacın etrafında koşuşuyorlar, dişi erkeği takip edip arkadan testislerini yakalıyor, bu örnekte de görünürde gerilim yok. Kendisi de şakacı bir insan olan Isabel, "taşaklarından yakalanmak" ifadesinin muhtemelen buradan geldiğini söyledi gülerek.[9]

Bonobo saldırganlığı konusundaki çelişkili bilgiler kısmen av davranışlarından kaynaklanıyor. Şempanzeler kadar olmasa da bonoboların avcılık özelliği iyi gelişmiştir. Duiker (orman antilobu), sincap, olgunlaşmamış şebek gibi küçük hayvanları avlarlar ve bazen grup halinde avlanırlar. Ama bunun saldırganlıkla pek alakası yoktur. Daha 1960'larda Konrad Lorenz, başka bir kediye tıslayan kediyle, fare kovalayan kedinin aynı şey olmadığı uyarısında bulunmuştu. Birincisi korku ve saldırganlık ifade eder, ikincisiyle açlık güdüsüyle davranır. Artık sinir devresinin farklı olduğunu biliyoruz. Bu yüzden de Lorenz saldırganlığı tür-içi davranışı olarak tanımlamıştı, otçul hayvanların da etçiller kadar saldırgan kabul edilmesi bundandır, peşinden boğa kovalamış herkes buna şahitlik edebilir.

Avcılığı saldırganlıkla karıştırmak, atalarımızın et yediği tespiti yüzünden insanların iflah olmaz katiller olarak görüldüğü zamanları hatırlatan eski bir hata. Bu "katil maymun" kavramı öyle kabul görmüştü ki, Stanley Kubrick'in *2001: Uzay Macerası*/*2001: A Space Odyssey* filminin açılış sahnesinde, bir hominin bir diğerine zebra femuruyla vurur, daha sonra zaferle havaya fırlatılan kemik dünya yörüngesinde dolaşan bir uzay gemisine dönüşür. Bu etkileyici imge Taung Çocuğu diye bilinen, antik bir bebeğin fosilleşmiş kafatasındaki tek bir darbe yarasından kaynaklamaktadır. Fosilin kâşifi atalarımızın et yiyen yamyamlar olduğu sonucuna varmıştır; bu fikir *African Genesis*'te (Afrika Kökeni) gazeteci Robert Ardrey tarafından yeniden ambalajlanarak, düşmüş melekler değil yükselmiş maymunlar olduğumuz ifadesiyle ortaya atılmıştır.[10] Şu anda

9. Video: Isabel Behncke Izquierdo, www.ted.com/talks/

10. Robert Ardrey (1961): "Düşen meleklerden değil yükselen maymunlardan geliyor soyumuz, dahası maymunlar eli silahlı katillerdi."

Taung Çocuğu'nun sadece bir leopar ya da kartala yem olduğu düşünülmektedir.

Şiddetin kutsanması, cinsellik konusundaki utangaçlığımızla tezat oluşturur, biliminsanları cinselliği ya görmezden gelmiş ya da farklı şekillerde adlandırmıştır. Tıpkı tuvalete "lavabo" diyerek hüsnütabir kullandığımız gibi bizim literatürde de bonobolara "çok şefkatlilerdir" denir, halbuki bu sözle kastedilen davranış bir insan tarafından kamusal alanda yapılsa hızlı tarafından karakolu boylar. İki dişi kabarmış genital organlarını birbirine bastırmış, genito-genital sürtme denilen şablonda yanlamasına birbirine sürtüyor olabilir ama bu şablonu defalarca görmüş olan Hohmann'ın kafasında soru işareti var: "Bu gerçekten de cinsellikle mi ilgili? Muhtemelen değil. Elbette cinsel organlarını kullanıyorlar ama bu erotik bir davranış mı yoksa cinsel davranıştan tümüyle soyutlanmış bir selamlama davranışı mı?"[11]

Neyse ki Paula Jones'un, Başkan Bill Clinton'a açtığı davada ABD mahkemesi bu devasa meseleyi karara bağladı. "Cinsellik" teriminin cinsel organlar, anüs, kasık, meme, bacakların içleri ya da kalçayla her tür kasıtlı teması kapsadığı sonucuna vardı. Bu tanıma itiraz edebiliriz (birisi kasten gelip kucağıma otursa ve kalçasıyla bana dokunsa, bunun illa cinsel bir hareket olması mı lazım?) ama biz şimdi cinsellik için icat edildiği aşikâr olan cinsel organlara odaklanalım. Bonobolar birbirlerini testislerini tutarak, klitorislerini elleyerek ya da cinsel organlarım birbirine sürterek uyardıklarında, bağırdıklarında ve başka orgazm işaretleri sergilediklerinde, bunu gören her cinsellik terapisti "o işi yaptıklarını" söyler. Şu anda aklıma Susan Block geliyor, bu Amerikalı terapist "Haz Üzerinden Bonobo Tarzı Barış" öğretiyor. Bu bana çok yerinde bir seçim gibi görünüyor çünkü bizim türümüz dışında bonobo kadar cinselliğe meraklı başka bir hayvan yok.[12]

Bonoboların şempanzelerden ne kadar farklı olduğu, işbirliği üzerine yapılan yeni bir deneyle iyice ortaya çıktı. Brian Hare ve mesai arkadaşları, maymunlara, birlikte çalışırlarsa kendilerine

11. Gottfried Hohmann, aktaran Parker (2007).

12. Susan Block, "Bonobo Bashing in the New Yorker", *Counterpunch*, 25.7. 2007, counterpunch.org/2007/07/25/bonobo-bashing-in-the-new-yorker/.

doğru çekebilecekleri bir platform verdi. Platform üzerine yiyecek konulduğunda bonobolar şempanzelerin çok üzerinde performans gösterdi. Yiyecek normalde rekabet doğurur ama cinsel temasla meşgul olan bonobolar birlikte oynadılar ve yemeği de mutlu mutlu yan yana paylaştılar. Şempanzelerse rekabetçiliklerini aşmakta zorlandılar. İki türün aynı duruma bu kadar farklı tepki vermesi mizaç farklılığına dair pek fazla şüphe bırakmadı.

Öksüz maymunları kıyaslayan Vanessa Woods da bize yeni bilgiler sundu. Maalesef hem şempanzeler hem de bonobolar Afrika'da sık sık av kurbanı olur. Yetişkinler genelde et olarak satılır, yavrularsa koruma alanlarında, yeterince güçlenip de kendilerini savunacak hale gelene kadar, insanlar tarafından sevgiyle bakılıp büyütülür. Woods iki türün de yavruları arasında ayrıntılı kıyaslamalar yapmış ve bonobo yavrularının heyecanlandıkları anlarda, mesela beslendiklerinde cinsel temasta bulunduğunu, şempanze yavrularınınsa bulunmadığını gözlemlemiş. Yani türler arasındaki fark hayatın çok erken dönemlerinde ortaya çıkıyor.

Kısacası cinselliğe "cinsellik" demeye cesaret ettiğimizde ve (türler arası şiddete karşıt olarak) tür-içi şiddete odaklandığımızda, bonoboların görece daha barışçı olduğu ve cinsel davranışın, selamlaşma, sorun çözümü, yiyecek paylaşımı gibi üremeye yönelik olmayan işlevlere hizmet ettiği iddiası için güçlü dayanaklar bulabiliriz. Zaman zaman söylenen "şempanzeler Mars'tan bonobolar Venüs'ten" lafı biraz abartılı olabilir ama sadece şefkatli diye tanımlansaydı bu türden kimsenin haberi olmazdı. İleriki yıllarda bonobo saha araştırmacılarının Afrika'ya dönmesiyle daha başka neler öğreneceğimizi bilmiyorum ama bu yakınlarda Hobbesçu yaklaşıma geri dönüş beklenmiyor. Bu maymunun nazik, seksi bir primattan, huysuz, vahşi bir primata dönüşebileceğini hiç sanmıyorum. Hem şempanzeleri hem de bonoboları ormanda uzun uzadıya incelemiş olan yegâne biliminsanı, Japon primatolog Takeşi Furuiçi, bonoboları huzur içinde, hayatın keyfini çıkaran mahluklar olarak tarif ettiğinde söylenebilecek en isabetli şeyi söylemişti.[13]

13. Takeşi Furuiçi, Parker (2007) içinde.

Şehvet Cenneti

Öğrenciyken, şimdi kapanmış olan Hollanda hayvanat bahçesine gitmiş, o zaman "pigme şempanze" denilen bonoboları görmüştüm. Bu türü ilk görüşümdü. Davranış, tavır ve görüntüleri şempanzelerden o kadar farklıydı ki şaşırmıştım. Şempanzeler kas geliştirmiş badicilere, bu maymunlarsa entelektüele benziyordu. İnce boyunları, piyanist parmaklarıyla jimnastik salonundan ziyade kütüphaneye yaraşır bir halleri vardı. O sıralarda bonobolar hakkında hemen hemen hiçbir şey bilinmiyordu, ben de hemen oracıkta bu durumu değiştirmek gerektiğine karar vermiştim. Bana bonoboların, sadece şempanzelerin küçük bir versiyonu olduğu öğretilmişti ama bu besbelli yanlıştı.

O gün karton bir kutu için birbiriyle didişen, birbirine vuran bir dişiyle bir erkek görmüştüm ama aniden kavgaları sona ermiş, sevişmeye başlamışlardı! Bu bana garip göründü: Öfkeden cinselliğe bu kadar kolay geçemeyen şempanzelere alışıktım. Bunun tesadüf olduğunu ya da bu duygu değişikliğini açıklayan bir şey kaçırdığımı düşünmüştüm ama sonradan, bu Kama Sutra primatları için gördüğüm şeyin çok normal olduğunu öğrendim. Ama ancak yıllar sonra onlarla çalışmaya başladığımda.

Amacım primat seksoloğu olmak değildi ama bu kaçınılmaz bir neticeydi. Bonoboları insanın aklına gelebilecek ve gelmeyecek (ayaklarından asılı vaziyette tepe aşağı) her türlü pozisyonda cinsel ilişkide bulunurken gözlemledim. Bonobo cinselliğinin en dikkate değer özelliği, tümüyle rasgele ve sosyal hayatla iç içe geçmiş olmasıdır. Hepimiz takıntılarla, saplantılarla, ketlemelerle dolu olduğumuzdan cinsel hayatımıza bu şekilde bakamayız. Bazı insanlar ışıklar yanıkken sevişemez bile! Bu yüzden de bonobolar üzerinde çalıştığımı söylediğimde herkes anlamlı anlamlı göz kırpıyor, sanki bu bana bahşedilmiş bir heyecan, yasak bir hazmış gibi. Ama insan bonoboları seyrettikçe, cinsellik e-postalara bakmak, burnunu temizlemek ya da merhaba demek kadar doğal bir şey gibi görünmeye başlıyor. Rutin bir faaliyet. Biz karşılaştığımızda tokalaşırken ya da birbirimizin sırtını sıvazlarken ellerimizi kullanırız, bonobolar "ge-

nital tokalaşma" yapıyor. Cinsellikleri son derece kısa, dakikalarla değil saniyelerle ölçülebilir. Biz cinsel ilişkiyi üreme ve arzuyla ilintili görüyoruz ama bonobo için her türlü ihtiyaca cevap veriyor. Maksat her zaman tatmin değil, üremeyse işlevlerinden sadece biri. Bu da neden her türlü partner kombinasyonuna açık olduğunu açıklıyor.

Bu çokişlevliliği tartışırken, bazı insanların bundan nefret ettiğini, bazılarınınsa bayıldığını fark etmemek mümkün değil. Nefret, erkek hiyerarşilerinin rolü, belli alanları sahiplenme ve insan evrimindeki şiddet hakkındaki yerleşik fikirlerle bağlantılı, zaten antropologların bu türü görmezden gelmeye devam etmesinin sebebi de kuşkusuz bu. Geçmişimizde primat hippilere yer yok. Ancak bonoboseverlik de bundan daha rasyonel değil. Genelde atalarımızın idealize edilmiş imgesi üzerine kurulu bir hüsnü kuruntuyu yansıtıyor. Yaptığım konuşmalardan sonra, bazen bu türe kendini çok yakın hisseden çokaşkçılarla ya da bonobolara daha fazla benzemek istediğini söyleyen insanlarla karşılaşıyorum. Bazıları da doğrudan onların soyundan geldiğimiz yorumunda bulunuyor ve anaerkil olmamız, cinsel deli gömleklerinden kurtulmamız gerektiğini ima ediyorlar.

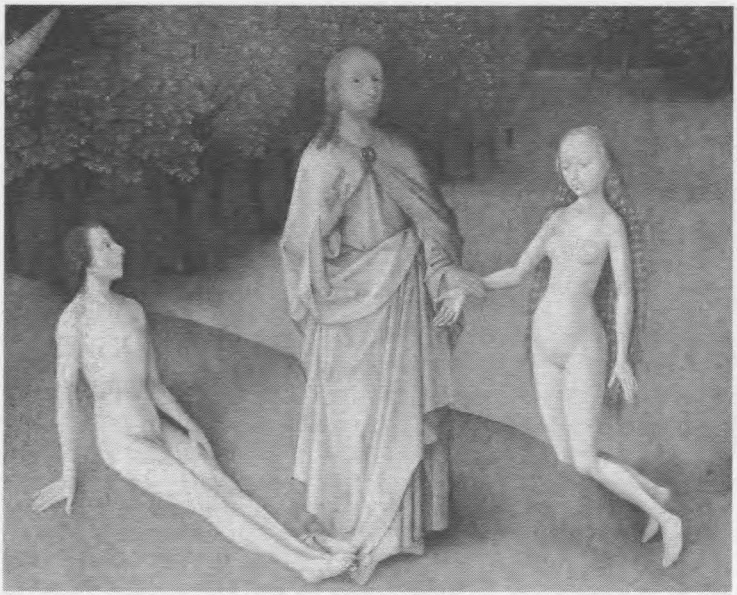
Atalarımıza serbest aşk yakıştırmakta bir İncil havası var. İncil rasgele cinselliği teşvik ettiğinden değil, dünyaya düşmeden önce insanın aklının ancak buna erdiğini söylediğinden. Başka primatlar bazen, hayalimizdeki cennete benzeyen saf bir ortamda masum hayatlar süren varlıklar olarak görülüyor. Hiç cinsel sınır tanımadıkları düşünülüyor. Hatta insan uygarlığının ensest tabusuyla başladığını iddia eden Fransız antropolog Claude Levi-Strauss'un bu konuda dört başı mamur bir kuramı bile var. Bu tabudan önce, kan bağı olsun olmasın herkesle cinsel ilişkide bulunurmuşuz. Ensest tabusu bizi yeni bir âleme itmiş: doğal âlemden kültürel âleme. Levi-Strauss nasıl da yanılmış! Biyologların tabiriyle soy-içi üremenin bastırılması, meyve sineklerinden, kemirgen ve primatlara kadar her türlü hayvanda hayli gelişmiştir. Cinsel olarak üreyen türlerde adeta biyolojik bir buyruktur. Bonobolarda, dişilerin ergenliğe geldiğinde kendi gruplarını bırakıp komşu topluluklara katılmasıyla baba-kız cinselliği engellenir. Oğullar anneleriyle kaldığı ve genelde birlikte

yolculuk yaptıkları halde, anne-oğul cinselliğine de hiçbir şekilde rastlanmaz. Bonobo toplumunda cinsellik içermeyen tek partner kombinasyonu budur. Hem de böyle bir tabu olmadığı halde.

Rousseau'nun "soylu vahşi" kavramından itibaren tarihöncesi genellikle, herkesin geleceği hiç düşünmeden yaşayıp gittiği kaygısız bir perspektiften yapılandırılır. Margaret Mead, Samoalıların aşk hayatını anlatırken bu bakışı kullanmıştı, yenilerde yayınlanan bir BBC belgeselinde de "dokunulmamış" bir Amazon kabilesine yine aynı Batı önyargısı üzerinden yaklaşılıyordu. Peru'daki Matsigenka topluluğuna aşina olan iki antropolog bütün bu belgeselin düzmece olduğunu iddia ediyor. Belgesel film ekibinin köye girmesiyle başlıyor. Cangılı aşarak bu bulunması zor insanlara ne zorluklarla ulaştıklarını göstermek için, sıkça kullanılan patikadan gitmek yerine, kendilerini ormanda yol açarken filme çekmişler. Belgeselin vahim çeviri hatalarıyla dolu olduğu da söyleniyor, ("*gringoların* yaşadığı uzak yerlerden geliyorsunuz") gibi masum ifadeler ("biz yabancıları okla öldürürüz") gibi korkunç ifadelere dönüştürülmüş. Köyün yaşlı şefi özlemle "ertesi gün cinsel ilişkiye gireceğim" dediğinde altyazı "her gün cinsel ilişkiye girerim" şeklinde görünüyor.[14]

İnsanlığın kökenini düşündüğümüzde hayal gücü sınır tanımıyor. Atalarımızı dilin gelişiminden önce, hiçbir teknolojiye sahip olmayan, kültürsüz, asgari cinsel kısıtlamaya sahip yaratıklar olarak gözümüzde canlandırıyoruz. Kulağa pek gerçekçi gelmiyor ama Rousseau'dan iki asır önce insanların bu köken fantazileri türüne hazır olduğu, Thomas More'un *Ütopya* eseri ve Bosch'un *Bahçe* tablosundan belliymiş. More'un dünyası bir refah toplumundan bahseder, özel mülkiyet yoktur, ötenazi vardır ama serbest aşk da yoktur. Hatta evlilik dışı cinsellik *Ütopya*'da ömür boyu bekârlıkla cezalandırılır. Bosch'un fantazisiyse, *Bahçe*'nin orta panelinde, bizi hem damak zevklerini hem cinsel organlarım doyuran, etrafta neşeyle dolaşan, çıplak kadın ve erkeklerden müteşekkil mutlu bir kitle olarak gösterir. Ressam bize ne anlatmaya çalışmıştı? Bu triptik geleneksel olarak, masumiyetin ihlalinin sol kanattaki cehennemi cezayla sonuçlandığı şeklindedir. Durum açıktır: Cinsellik günahtır, günah-

14. Glenn Shepard (2011).

İnsanlar düşmüş melekler mi? *Bahçe*'de Bosch, Âdem'le Havva'nın İsa benzeri bir figür tarafından bir araya getirilişini resmetmişti. Bildik tabloların aksine, ilk insanlar ne yasak meyve yerken ne de cennetten kovulurken gösteriliyor. Dünyaya düşmediklerine göre onları şehvet dolu bir cennet mi bekliyordu?

kârlar da cehenneme aittir. Bu doğruysa *Bahçe*'nin ahlaki duruşu da *Ütopya*'nınkinden pek farklı değildir. Ama artık Bosch'un tablosunun sırlarını gönülsüzce açık ettiğini biliyoruz. Aynı dönemlerde yapılmış, Leonardo da Vinci'nin *Son Akşam Yemeği* tablosuyla birlikte üzerine en çok yazılmış sanat eseri olabilir. Her nesle yeni görünür — genellikle tablonun kendisinden çok, ele alındığı dönemle ilgili ipuçları verir.

Soldaki Cennet panelinde, Tanrı sol eliyle Havva'nın bileğini usulca tutarken sağ eliyle Âdem'le birleşmesini kutsar. Âdem, Havva'ya cinsel tahrik diye tanımlanan bir bakışla bakar. Ancak bir primatolog olarak konuşursam, bunun doğru olabilmesi için bir ereksiyon görmek gerektiğini söyleyebilirim. Ancak Âdem'in organı uyuyan bir fare kadar hareketsizdir (Google Earth isteyenin Âdem'in mahremiyetine girmesine imkân tanıyor). Yüz ifadesi biraz şaşırmış

gibidir, sanki kimse bir kadınla karşılaşacağını ona önceden söylememiş gibi. Dünyanın ilk çifti, uydurma yaratıklarla ve yeni keşfedilmiş (zürafa ve oklukirpi gibi) hayvanlarla dolu olağandışı bir ortamda karşılaşır. Uzaklarda, fındık ağacı gibi bir şeye dolanmış bir yılan görürüz ama yılan aslında ağaçtan düşmektedir ve Âdem'le Havva yemişlerden yemez. Aslında *Bahçe* bize düşme ya da kovulma olmayan bir Cennet gösterir.

Orta paneldeki ufuk çizgisinin soldaki panelde de devam ettiğini saptamak sanat tarihçilerinin iki yüzyılını aldı; bu durum erotik eğlenceye dalmış bin küsur çıplakla orta panelin de Cennette vuku bulduğunu ima ediyor. Kovulmasaydık insanlık böyle mi olacaktı? Ayartmaya karşı koymak cinsel özgürlükle mi ödüllendirilecekti? Bir resim eleştirmeni, banyo yapan kadınlarla dolu havuzlar etrafında eşeklere, develere ve dört bacaklı kuşlara binmiş gezen sürü sürü adamların "ergenlere has bir cinsel merak" sergilediğini söylemiş.[15] Ben ve başkaları tarafından bonobolar da tam böyle tanımlanmıştır. İnsanların ebediyen-genç bir primat olarak görülmesi gibi bonobolar da şempanzelerin olgunlaşmamış bir hali gibi görülür. *Neoteni*, yani çocukluk özelliklerinin yetişkinlikte de korunması türümüzün alameti farikasıdır. Oyunculuk, merak, yaratıcılık ve insanın yaratıcı cinselliği gibi alanlarda neoteniye rastlanır. *Bahçe* bunu mükemmelen sahneler. Tablo türlü hayvanla dolu olduğu için, bahse girerim, Bosch bonoboları bilse ortada gezinen kalabalığın içine bir iki tanesini katmakta tereddüt etmezdi. Şempanzelerden çok daha iyi yakışırlardı bu sahneye.

Kimileri Bosch'un amacını, İncil'in 4. asır Latin çevirisi olan *The Vulgate*'le ilintilendirmiştir; bu kitapta *paradisum voluptatis* ya da "şehvet cenneti" diye bir ifade yer alır. Bosch, iki kere resmetmiş olmasından anlaşılacağı üzre çok takdir ettiği adaşı Aziz Jerome'un yaptığı bu çeviriyi biliyordu kuşkusuz.[16] Erken teologlar, *The Vulgate*'in şehvet, haz ve keyif göndermelerinden utanırlardı ama Tanrı'nın insanları birbirini tamamlayan cinsel organları olan iki cins ha-

15. Laurinda Dixon (1981).

16. Hieronymus, Jerome'un Latincesidir. Hollandalılar genellikle ressamın ilk adı olarak "Jeroen"i kullanır ama kendisi eserlerine "Jheronimus Bosch" diye imza atardı.

Bahçe'nin orta paneli, çıplak figürler, kuşlar, atlar ve hayali hayvanlarla dolu. Kalabalıklar bol bol meyve yiyor. Burada bir saka kuşu, eski Hollanda çocuk oyunu "kek-ısırmaca" oynar gibi görünen insanlara böğürtlen uzatıyor. Diğer figürler aşka meşkeya da hayallere dalmış.

linde yarattığını inkâr edemezlerdi. Onun verimli olma, çoğalma buyruğu, cinsellik ve onunla gelen tatmin olmasa yerine getirilemezdi.

Bosch bütün bunları düz anlamıyla ele almış, biraz da kasti kışkırtma eklemiş olabilir. Yaygın bir dedikoduya bakılırsa, çıplaklık ve rasgele cinsellik de dahil, insanın asıl saflığına geri dönmesini sağlamak için kurulmuş, Özgür Ruh Biraderleri ve Hemşireleri adındaki, sapkın tarikata üyeydi. Âdem'in cennetten kovulmadan önceki masumiyetini kazanmaya çalışan bu tarikatın üyelerine *Âdemciler* denirdi. Gerçi Bosch'un gerçekten Âdemci olduğuna dair kesin delil yoktur — o doğduğu zamanlarda tarikat tümüyle ortadan kalkmıştı. Daha ziyade, Kilise kadar cinsellik düşmanı olmayan erken Hümanizmden etkilenmiş olsa gerek. Hümanistlerin prensi tabir edilen Rotterdamlı Erasmus, Latince öğrenmek için Den Bosch'ta bir süre kalmış, Bosch'ların sokağında birkaç ev ötede oturmuştu. Bu iki hicivci ahlakçının birbirini tanıdığı tahmininde bulunmadan duramıyor insan.

Erasmus cinsellik konusunda son derece netti:

Cinsel heyecanın utanç verici olduğu ve zührevi uyarımın doğadan değil günahtan kaynaklandığını söyleyenlere hiç tahammülüm yok. Hakikate bu kadar uzak bir şey olamaz. Bu tür tahrikler olmadan işlevini yerine getiremeyecek olan evlilik suçtan muaf sanki. Peki diğer canlılarda bu tahrikler nereden geliyor? Doğadan mı günahtan mı?[17]

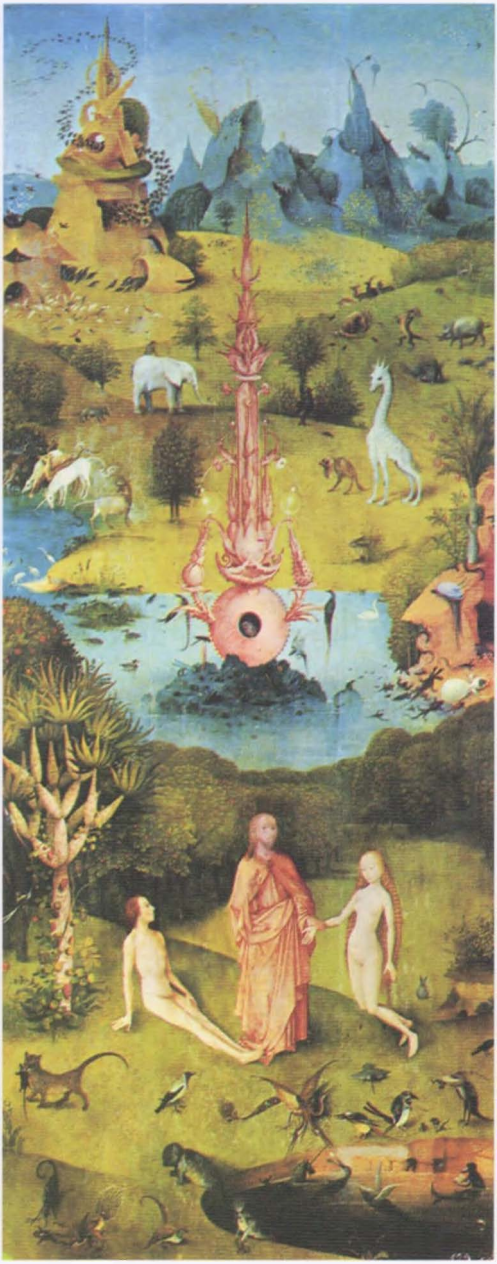
On altıncı yüzyıl için nasıl da ileri bir ifade! Kuzey Rönesansı sırasında ortalığı kasıp kavuran ahlaki ve dini tartışmaların bir parçasıydı bu da. Bosch'un eserleri derinlikli bir yorum teşkil ediyordu. Ressamın popüler imgesi, amansız bir ceza ressamı (psikanalist Carl Jung'un deyimiyle "canavarlık ustası... bilinçdışının kâşifi") şeklinde olabilir ama *Bahçe*'nin sağ kanadındaki ıstırap çeken figürler içinde, orta paneldeki aşk kuşlarının hiçbirinin bulunmadığını görmek güzel. Şehvet ve cinselliğe de göndermeler var ama resmedilen kötülüklerin çoğu kumara, hırsa, dedikoduculuğa, tembelliğe, oburluğa, kibre işaret ediyor. Ressam adeta, evet dünya sefalet ve günah dolu, günahlar da cezalandırılacak ama bunun kaynağı tensel aşk değil, demeye getiriyor.

Kızların Kardeşliği Güçlüdür

San Diego Hayvanat Bahçesi'nde, Vernon adında erkek bir bonobo, eşi ve dostu Loretta ile birkaç yavrudan oluşan küçük bir grubun lideriydi. Bir bonobo grubunun bir erkek tarafından yönetildiğini sadece orada gördüm. O zamanlar bunun normal olduğunu düşünüyordum: Ne de olsa memelilerin çoğunda erkek egemenliği normaldir, hem erkek bonobolar dişilere nazaran daha iri ve kaslıdır. Ama Loretta görece gençti ve tek dişiydi. İkinci bir dişi gelir gelmez güç dengesi değişti.

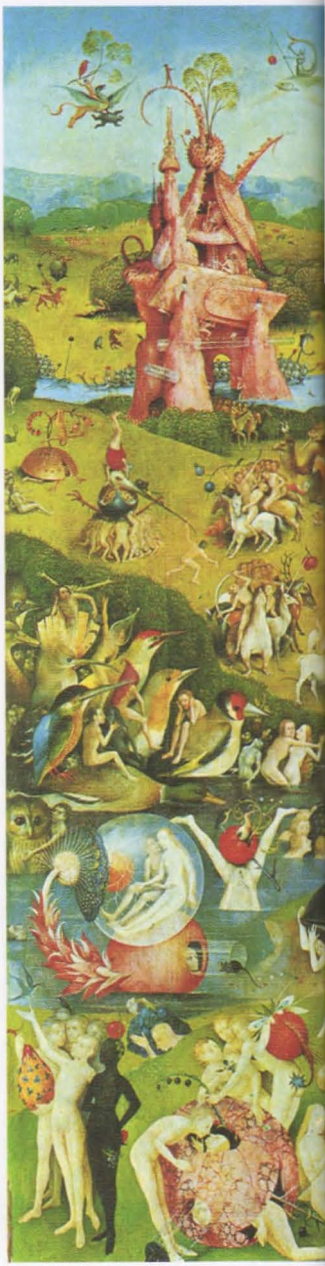
Loretta'yla diğer dişi karşılaşır karşılaşmaz ilk yaptıkları cinsel ilişkiye girmek oldu; yüzlerindeki kocaman sırıtışları ve yüksek sesli çığlıkları maymunların cinsel hazzı bildiğine hiç şüphe bırakmıyordu. Bu lezbiyen ilişki gittikçe daha sıklaştı ve Vernon'un hükmünü sona erdirdi. Birkaç ay sonra yemek saatindeki tipik manzara, sevişen ve yiyeceği paylaşan dişilerdi. Vernon'un yiyecek alabilmesi-

17. Desiderius Erasmus (1519), s. 66.

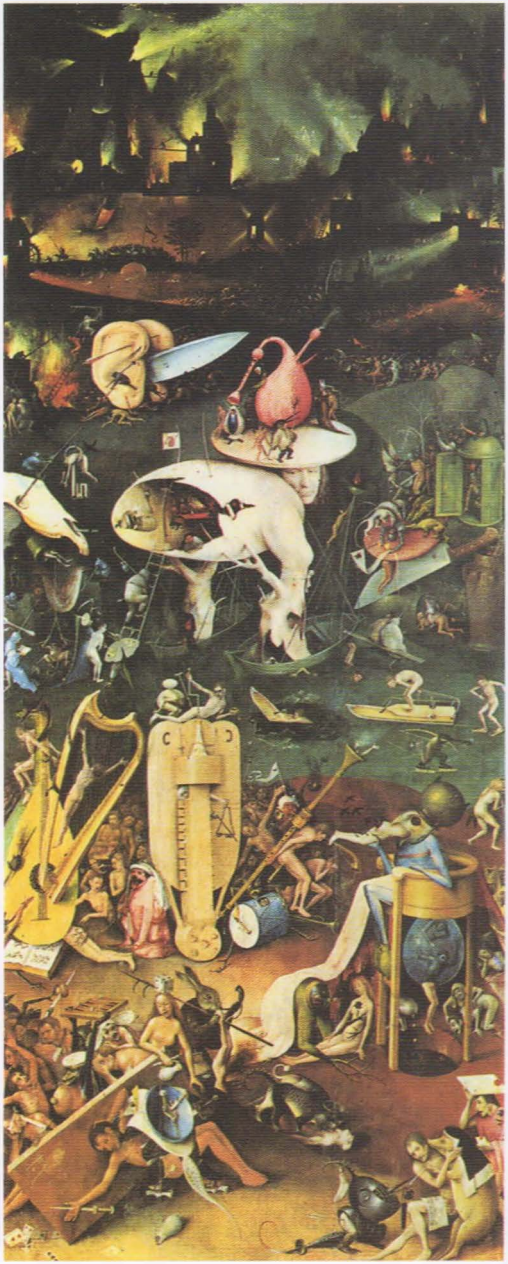
Hieronymus Bosch,
Dünyevi Zevkler Bahçesi
(Triptik), 220 x 398 cm,
Madrid, Prado Müzesi

Sol Kanat: *Cennet (Cennet Bahçesi)*, 220 x 97 cm

Orta Panel: *Dünyevi Zevkler Bahçesi*, 220x 195 cm

Sağ Kanat: *Cehennem*,
220 x 97 cm

nin tek yolu elini uzatıp dilenmekti. Sağlıklı bir erkeğin daima bütün dişilere hükmettiği şempanzelerle kıyaslandığında ne büyük tezat!

Dişi egemenliği vahşi bonobolarda da görülen bir özelliktir, Furuiçi bunu şöyle tanımlamıştır:

> Bir beslenme alanında, tercih edilen bir konumda beslenmekte olan erkeklere dişiler yaklaştığında, erkekler yerlerini sonradan gelen dişilere verirdi. Dahası erkekler genelde, dişiler yemeyi bitirene kadar beslenme alanının dışında beklerdi. Açık bir çatışma meydana geldiğinde, ittifak yapan dişiler bazen erkekleri kovalardı ama erkekler dişilere karşı asla saldırgan ittifaklar oluşturmazdı. Orta ya da düşük seviyedeki bir dişi bile yaklaşsa alfa erkeği çekilebilirdi.[18]

Bu olağandışı topluluğu yorumlamanın bir yolu, yavruları emniyete almak üzere evrimleştiği düşüncesi. Erkek şempanzeler kendi türlerinin yavrularını öldürür, insanlar da onlardan hallicedir. Aile içinde taciz ve cinayet meydana gelebilir ama bunun daha geniş ölçeklisi de mümkündür, mesela Kral Herod "Beytlehem ve civarında, iki yaşındaki ve iki yaşından küçük bütün çocukları öldürtür" (Matta 2:16). Bonobolarda böyle şeyler küçük ölçekte de büyük ölçekte de olmaz. Bunun sebebi, öncelikle egemen cinsiyet olmaları sayesinde annelerin çocuklarını koruyabilmeleridir. İkincisi yaygın cinsellik, yetişkin her erkeğin her çocuğun babası olma ihtimalini beraberinde getirir. Erkek bonoboların babalıkla alakası yoktur gerçi ama bir babanın kendi yavrusunu öldürmesinden daha kötü ne olabilir? Bu tür davranış sergileyen bir bireyin soyu yürümeyecektir kuşkusuz. Rasgele cinsellik bu sayede yavruları korur. Yeni anne olmuş bonoboların davranışlarında da görülür bu. Şempanze annelerin basiretle yaptıkları gibi kalabalıktan uzak durmak yerine, doğum yapar yapmaz yine gruplarına katılırlar. Bonobo anneler korkacak hiçbir şeyleri yokmuş gibi davranırlar.

Bu arka planda, vahşi bonobolar arasındaki tek bir büyük şiddet raporu akla yatkın gelmektedir. Hohmann ve eşi Barbara Fruth, Lomako Ormanı'nda, Volker adında genç bir erkeğin karıştığı karanlık bir olaya tanıklık etmişler. Volker'in annesi Kamba, Eyengo topluluğunun alfa dişisi olduğundan Volker şanslıymış. Bonobo erkekleri

18. Takeşi Furuiçi (2011), s. 136.

annelerinin eteği dibinden ayrılmaz. Volker diğer erkeklerle takıştığında ya da dişiler tarafından kovalandığında, annesi araya girip onu kurtarırmış. Volker büyüdükçe, annesinin yardımıyla toplum merdiveninin üst basamaklarına tırmanmış ve erkekler arasındaki konumu istikrarlı olarak yükselmiş. Aynı zamanda Amy adında bir dişiyle yakın bir dostluk geliştirmiş. Ancak Amy ilk bebeğini doğurduktan kısa süre sonra, parlak tatlı meyvelerle dolu bir *garcinia* ağacında beslenmek üzere toplanmış çok sayıda bonobo arasında beklenmedik bir olay patlak vermiş:

> Volker, Amy'yle bebeğinin durduğu dala atladı. Bir an için dişi dengesini kaybeder gibi oldu ama sonra sıkıca tutunup Volker'i daldan aşağı attı. Erkek yere atladı, Amy de bağırarak onu kovalamaya başladı. Volker'le Amy'nin aşağı inmesini, diğer yetişkin erkeklerle dişilerin de ağaçtan atlaması ve birkaç saniye içinde ormanın bir savaş meydanına dönmesi takip etti. Ayrıntılar sık ağaçlar tarafından örtülse de haykıran bonoboların korkunç sesleri bunun şakadan bir kavga değil, dişe diş bir mücadele olduğunu gösteriyordu.[19]

En azından on beş maymun Volker'e karşı ortaklaşa saldırıya geçmiş ve onu yerlerde sürüklemiş. Sonunda bulunduğunda, yüzünde panik ifadesiyle, iki eli ve ayağıyla sıkı sıkı bir ağaca sarılmış, yerde oturuyormuş. Bütün bonobolar öfke içindeymiş, tüyleri diken diken olmuş ve bağırıyorlarmış, insan gözlemcileri de alarm çığlıkları atarak yaklaşmamaları konusunda uyarıyorlarmış. Bonoboların yüzünde Hohmann ve Fruth'un daha önce hiç görmedikleri ifadeler varmış. Burada şaşırtıcı olan, pek de yüksek rütbeli olmayan Amy'nin böyle kitlesel bir saldırıyı başlatmış olması ve Kamba'nın bunun tümüyle dışında kalması. Normalde oğlunu korumak için ilk koşan Kamba olurdu ama olaydan sonra saha araştırmacıları onu aradıklarında, ağaçların tepesinde saklanırken bulmuşlar.

Saha araştırmacıları Volker'in, Amy'nin bebeğini tehdit ettiğini düşünüyorlar. Şempanze erkeklerinin zaman zaman yaptıkları gibi onu alıp kaçmaya mı çalışmıştı? Eğer öyleyse Volker, topluluğun koruyuculuğunu gözden kaçırmıştı. Görünen o ki bir bebeğe dokunmaya kalkan bir erkek cezaların en büyüğüne çarptırılıyor. Şiddetin

19. Gottfried Hohmann ve Barbara Fruth (2011), s. 72.

aniden patlak vermesi, bonobo toplumunun, Woodstock çehresiyle sakladığı daha derin bir katmanı olduğunu düşündürüyor. Zayıfların çıkarlarını korumak için gelişmiş ahlaki bir yasayı hatırlatıyor. Bu yasa ihlal edildiğinde, öyle muazzam bir kuvvetle savunuluyor ki, alfa dişi gibi toplumun en yüksek kademesindeki bireyler bile karşı çıkmaya cesaret edemiyor.

Bonobo dayanışması, şempanzelere nazaran daha çok toplumsal bağa izin veren bir habitat sayesinde mümkün olur. Şempanzeler dağınık yiyecekleri ararken küçük gruplara bölünmek ya da tek başlarına uzun mesafeler katetmek zorunda kalırlar. Bonobolar farklıdır. Birlikte kalırlar, yavaşlayanları beklerler, ağaçların üzerinde yüksek yuvalar yaparken, topluluğu yeniden bir araya getirmek için "günbatımı seslenmeleri" korosuna katılırlar. Birlikte olmayı sevdikleri aşikârdır. Muazzam meyve ağaçlarına ve orman zemininde ki bol miktarda besleyici ota kolayca erişebilmeleri, çekirdeği "tali kızkardeşlik" olan birbirine bağlı toplumlarını destekler. "Tali" deme sebebim dişiler arasındaki bağın akrabalığa dayalı olmaması. Göçebe cinsiyet olan dişiler, genelde içinde yaşadıkları toplulukla akrabalık bağına sahip değildir.

Bebeklere duyulan hayranlık kuşkusuz bütün memelilerde rastlanan bir özelliktir. Ama çarpıcı bir karşılaşma bunun bonobolar için ne kadar önemli olduğunu gösteriyor. Mesai arkadaşlarımdan Amy Parish, hayvanat bahçesindeki pek çok dişi bonoboyu tanır. Bu dişiler Amy'yi kendi türleri gibi bağırlarına basarlar. Maymunlar insanlar arasında kesin cinsiyet ayrımı yaptığından mesela bana asla ona davrandıkları gibi davranmazlar. Loretta hendeğin karşısından (bacaklarının arasından bakıp genital kabarıklığım göstererek) bana cinsel tahrikte bulunabilir ama erkek olduğum için bonobo toplumu gibi kadınlarca yönetilen bir topluma asla kabul edilmem. Halbuki bir keresinde belki açtır diye Amy'ye yiyecek bile vermişlerdi. Amy bir yıllık aradan sonra bonobo arkadaşlarını ziyarete geldiğinde onlara yeni doğmuş oğlunu göstermek istedi. En yaşlı dişi Amy'nin bebeğine şöyle bir göz attıktan sonra hemen yandaki odaya koştu. Çabucak kendi maymun bebeğiyle geri döndü ve iki bebek birbirlerini görebilsinler diye onu cama doğru uzattı.

Empatik Bir Beyin

Bonobo toplumunu bizimkiyle kıyasladığımda, bonoboların ilham verdiği hüsnüniyete kapılamayacak kadar fazla fark görüyorum. Onların serbest aşkının bize uyacağına inanmıyorum. Bunun sebebi de evrimin bize yavruları korumak için, bonobolarınkinin tam zıddı olan başka bir yöntem vermiş olması. Babalığın etkisini azaltmak yerine, insanlar âşık olur ve genelde en azından belli bir zaman içinde tek bir kişiye bağlı kalır. Evlilik ve ahlaken dayatılan sadakat üzerinden çoğu toplum hangi çocuğun hangi babaya ait olduğunu netleştirmeye çalışır. Belirsizlikler ve ihanetler yüzünden çoğunlukla netlik teşebbüsü havada kalsa da, bizi bambaşka bir istikamete yöneltmiştir. Evrensel olarak insan erkekleri, kaynakları anneler ve çocuklarla paylaşır ve çocuğun bakımına yardımcı olur ki bonobolarda da şempanzelerde de böyle bir davranışa rastlanmamıştır. İnsanlarda erkek partnerler, diğer erkeklere karşı koruma sağlar.

Maymun akrabalarımızla neleri paylaştığımıza bakarsak, en kolay kıyaslama erkek şempanzelerle insanlar arasında yapılabilir. Erkek şempanzeler birlikte avlanır, siyasi rakiplere karşı birleşir ve düşmanlık yapan komşulara karşı bölgelerini birlikte korurlar; aynı zamanda mevki için çekişir ve dişiler için rekabet ederler. Bağlanma ve rekabet arasındaki bu gerilim, spor takımları ve şirketlerdeki insan erkeklerinin iyi bildiği bir şeydir. Erkekler, takımlarının mağlup olmasını engellemek için birbirlerine ihtiyaç duyduklarında birbirleriyle yoğun rekabete girerler. Dilbilimci Deborah Tannen, *You Just Don't Understand* (Anlamıyorsun) kitabında, erkeklerin çatışmayı mevki müzakeresi için kullandıklarını, arkadaşlarıyla çekişmekten hoşlandıklarını yazmış. İşler fazla kızıştığında ya bir şaka ya da özürle durumu toparlıyorlar. Mesela işadamları, bir toplantıda dayılanıp bağırsalar da, tuvalet molası verildiğinde şakalaşıp gülüşerek ortamı yumuşatabiliyorlar.

Çatışmayla işbirliği arasındaki bulanık çizgi (bir arkadaşla bir rakibi bambaşka iki şey olarak gören) kadınlar tarafından her zaman pek iyi anlaşılmaz ama altı erkek çocuktan oluşan bir ailede büyüdüğüm için bana çok doğal gelir. Şempanzelerin kavgalardan sonra

nasıl barıştığıyla ilgilenmemin sebebi de, kısmen saldırganlığı özü itibariyle kötü bir şey olarak görmeyi reddetmemdir. Zaten çalışmalarımın başlangıcında hâkim olan bakış açısı da buydu. Saldırgan davranışlara eskiden "asosyal" bile denirdi. Ben buna anlam veremezdim. Anlaşmazlık ve kavgayı ilişkiyi müzakere etmenin bir yolu olarak görürdüm ve ancak hiçbir ketleme olmadığında ya da sonrasında telafi gayreti olmadığında yıkıcı bulurdum. Şempanze erkekleri genelde iyi geçinir ve en büyük rakipleriyle bile birbirlerini uzun uzun tımar ederek gerilimi azaltmada dişilerden çok daha etkilidirler.

Ama iş empatiye ve cinselliğin toplumsal işlevine geldiğinde bonobolarla da benzerlikler görüyorum. İnsanlar cinselliği bonobolar gibi kolayca ve alenen kullanmazlar ama bonobolar arasındaki ilişkileri yumuşatan cinsellik, insan ailesi içinde de sosyal tutkal işlevi görür. Bonoboların son derece empatik olduğunu düşünüyorum, şempanzelerden çok daha fazla. Bir bonobo en küçük bir yara bile alsa, incelemek, yalamak ya da tımar etmek için etrafını hemen başkaları sarar. Robert Yerkes, *Almost Human* kitabında, bonobosunun ağır hasta bir arkadaşına nasıl baktığım anlatmış, bütün ayrıntıları verecek olsa "bir maymunu idealize etmekle" suçlanacağını söylemiştir.[20]

Bonoboların beyninin bu duyarlılığı nasıl yansıttığını daha yenilerde öğrendik. İlk ipucu, özfarkındalık, empati, mizah duygusu, özdenetim ve başka güçlü insani özelliklerle ilintili olduğu düşünülen iğ hücre denilen özel bir nöron türünden geldi. Başlangıçta bu nöronların sadece insanlarda olduğu sanılıyordu ama bilimin her zamanki işleyişini takip ederek, sonradan bonobolar dahil başka maymunların beyinlerinde de bulundu.[21] Sonra şempanze ve bonobaların belli beyin bölgelerini kıyaslayan bir araştırma yapıldı. Amigdala ve ön insula gibi başkalarının üzüntüsünü algılamakla ilgili bölümler bonoboda çok gelişmiş. Ayrıca bonobonun beyninde saldır-

20. Robert Yerkes (1925), s. 246: "Onun [erkek bonobo] Panzee'ye [hasta bir şempanze] karşı özgeci ve gözle görülür ölçüde duyarlı davranışını anlatacak olsam bir maymunu idealize etmekle suçlanırdım."

21. İğ hücreler, aynı zamanda Von Economo Nöronları ya da VEN hücreleri diye de bilinir (John Altmann vd. 2002).

gan güdüleri denetlemeye yarayan, gelişkin yollar da var. Bu nörolojik farkları kaydeden James Rilling ve mesai arkadaşları, bonobo-ların empatik beyinleri olduğu sonucuna varmışlar:

> Bu sinir sisteminin bonobolarda sadece yüksek empatik duyarlılığı değil, gerilimi azaltmaya yarayan cinsellik ve oyun gibi davranışları da geliştirdiğini, böylece sıkıntı ve kaygı seviyesini, toplumcul davranışlara uygun bir seviyede tuttuğunu düşünüyoruz.[22]

Ben bonobolarla ilk karşılaştığımda bunların hiçbiri bilinmiyordu ama bu yeni bilgiler, o zamanlar farklı olduklarını düşünmekte ne kadar haklı olduğumu gösteriyor. Fransızlar, hem alternatif hayat tarzları yüzünden hem de batıya akan Kongo Nehri'nin güney kıyısında yaşadıkları için onlara "Sol Kıyı şempanzeleri" derler. Bu görkemli nehir, onları kuzeydeki şempanze ve gorillerden ayırır. Yine de bu maymunların her ikisiyle de ortak bir ataları vardır ve şempanzelerle paylaştıkları ata iki milyon yıl öncesine kadar hayatta kalmıştır. Bu atanın bonoboya mı yoksa şempanzeye mi benzediği sorusu büyük ödülü hak eder. Başka bir deyişle, bu iki maymundan hangisi daha orijinaldir, hepimizin türediği maymuna görünüm ve davranış itibariyle hangisi daha yakındır? Şu an için, biz ortak atamızdan ayrıldıktan çok sonra birbirlerinden ayrıldıkları için, bonobolarla şempanzelerin bize aynı ölçüde yakın olduğunu düşünmek uygun olacaktır. Yaygın kabul gören değerlendirmeye göre DNA'mızın %98,8'ini onlarla paylaşıyoruz ama bu rakamın "sadece" %95 olduğunu belirten ölçümler de var.

Bonobo genomuna dair yakın tarihli yayınlar, hem bonobolarla ortak bazı genlerimizin şempanzelerde, hem de şempanzelerle ortak bazı genlerimizin de bonobolarda bulunmadığını doğruluyor.[23] Daha kesin DNA karşılaştırmaları için biraz daha beklemek durumundayız, yine de insan evriminin tarihi bakımından sadece şempanzelerin önemli olduğu yolundaki argümanın şimdiden dayanağını kaybettiği açık. Bu bakımdan bonobalar da şempanzeler kadar önemli. Türümüzün bu iki maymunla da ortak özellikleri var; daha önce de

22. James Rilling vd. (2011), s. 369.

23. Kay Prüfer vd. (2012). "Çift kutuplu maymunlar" için bkz. de Waal (2005).

söylediğimiz gibi, "çift kutuplu maymunlarız" biz. İyi günümüzde bonobolar kadar iyi, kötü günümüzde şempanzeler kadar mütehakkim ve sert olabiliyoruz. Ortak atalarımızın nasıl davrandığını bilmiyoruz hâlâ ama bonobolar bu konuda esaslı içgörüler sunuyor. Şempanzelerin yarı açık ormanlık araziye çıkmalarına, atalarımızınsa ormanı hepten terk etmelerine karşılık, ezelden beri nemli yağmur ormanında kalan bonoboların değişmek için daha az sebebi olduğu söylenebilir. Bu yüzden de asıl atamıza daha yakın olabilirler. Amerikalı anatomist Harold Coolidge de 1933'te, yaptığı otopsiler sonucunda, bonoboların "insanlarla şempanzelerin ortak atasına, yaşamakta olan bütün şempanzelerden daha fazla benzediğini" ileri sürmüştü.[24]

24. Harold Coolidge (1933), s. 56.

4

Tanrı Öldü mü Yoksa Komaya mı Girdi?

> Bir insana, daha önce zerre kadar kafa yormadığı bir konuda aklın yolunun bir olduğunu göstermeye çalışmak nafiledir.
>
> JONATHAN SWIFT[1]

SAKİN BİR PAZAR SABAHI, Georgia, Stone Mountain'daki evimin önündeki gazeteyi almak için dışarı çıktım. Eğimli yoldan aşağı indiğimde sokağa giren bir Cadillac tam önümde durdu. Takım elbiseli iriyarı bir adam aşağı inip bana elini uzattı. Elimi kuvvetlice sıktıktan sonra, gümbür gümbür, şen bir sesle "Kayıp ruhları arıyorum!" diye ilan etti. Fazlaca saf olmamın yanı sıra kafam da biraz ağır işliyor galiba çünkü adamın neden bahsettiğini hiç anlayamamıştım. Köpeğini filan kaybettiğini düşünerek etrafıma bakındım ama sonra kendimi toparlayıp "ben pek dindar değilim" gibi bir şeyler mırıldandım.

Bu yalandı tabii çünkü aslında hiç dindar değilimdir. Muhtemelen papaz olan adam, cevabımdan ziyade aksanıma hayret etmiş gibiydi. Bir Avrupalıyı kendi dininin saflarına çekmenin zorluğunu fark etmiş olacak ki arabasına geri döndü ama belki fikrimi değiştiririm diye bana kartını vermeyi de ihmal etmedi. Keyifle başlayan bu gün, sanki doğrudan cehenneme gideceğim hissiyle devam etti.

1. Jonathan Swift (1667-1745), aktaran Maturin Murray Ballou (1872), s. 433.

Katolik terbiyesi aldım. Eşim Catherine gibi öyle azıcık ucundan da değil. Eşim küçükken, Fransa'daki Katoliklerin çoğu nadiren, sadece vaftiz, evlilik, cenaze gibi önemli durumlarda kiliseye gidermiş. Bunlardan sadece evlilikte insanın seçme şansı var. Halbuki Hollanda'nın güneyinde —"nehirlerin aşağısı" diye bilinir— Katolik inancı ben çocukken çok önemliydi. Bizi nehirlerin yukarısındaki Protestanlardan ayırır, bize kimliğimizi verirdi. Her pazar sabahı en güzel giysilerimizle kiliseye gider, okulda ilmihal eğitimi görür, ilahi söyler, dua eder, günah çıkarırdık, her türlü dini durumda ya piskopos ya vekili mevcut bulunur, kutsal su serperdi (biz çocuklar da evde tuvalet fırçasıyla onu taklit ederdik). Ciddi ciddi Katoliktik.

Ama artık Katolik değilim. Dindar olsun olmasın bütün insanlarla ilişkilerimde, neye inandıklarına değil ne kadar dogmatik olduklarına bakarak kesin bir sınır çiziyorum. Dogmatizm bana dinden daha tehlikeli görünüyor. İnsanların neden dinden çıktıkları halde, zaman zaman onunla ilintilendirilen at gözlüklerini takmaya devam ettiklerini çok merak ederim. Günümüz "neo-ateistleri" niçin medyada gösteriler yapacak, inanç yokluklarını duyuran tişörtler giyecek ya da militan bir ateizm için çağrıda bulunacak kadar saplantı haline getirirler Tanrı'nın var olmayışını?[2] Ateizm, uğruna savaşmaya değecek ne sunuyor?

Bir filozofun dediği gibi, militan bir ateist olmak "öfkeyle uyumak gibi".[3]

Dinimi Kaybediyorum

Küçükken bir ayinin başından sonuna oturamayacak kadar hareketli bir çocuktum. Tiksinti eğitimine yakın bir şeydi. Bana sonunun ne olacağı kolayca tahmin edilebilen bir kukla oyunu gibi gelirdi. Gerçekten sevdiğim tek şey müzikti. Hâlâ *mass*, *passion*, *requiem* ve kantatları severim ve Johann Sebastian Bach'ın diğerlerine nazaran

2. Neo-ateistler diyeceğim "yeni ateistler" yaftası, kitapları çok satan dört din eleştirmeni ve onların takipçilerini kapsıyor: Sam Harris, Daniel Dennett, Richard Dawkins ve Christopher Hitchens.

3. A.C. Grayling'in *The Guardian*'daki söyleşisinden (3 Nisan 2011).

çok daha başarısız olana seküler kantatları neden yazdığını anlayamam. Ama Bach, Mozart, Haydn ve diğerlerinin görkemli kilise müziğine aşinalık kazanmama yardımcı olduğu için dine minnet duymakla birlikte, hayatım boyunca beni asla cezbetmedi ve ne Tanrı'yla konuştum ne de onunla özel bir ilişkim olduğunu hissettim. On yedi yaşında evden ayrılıp üniversiteye gittiğimde içimde en ufak dindarlık kırıntısı kalmadı. Kiliseyle işim bitti. Pek bilinçli bir tercih sayılmazdı, üzerinde düşünüp taşındığımı hiç hatırlamıyorum. Etrafımda pek çok sabık Katolik vardı ama papalar, papazlar, törenler vesaireyle dalga geçmek dışında dini konulara nadiren girerdik. Ancak kuzeydeki bir şehre taşındıktan sonra bazı insanların dinle ilişkisinin ne kadar eziyetli olduğunu fark ettim.

Savaş sonrası Hollanda edebiyatının çoğu, aldıkları katı terbiyeye hınç duyan sabık Protestanlar tarafından yazılmıştır. Reform Kilisesi "emredilmemişse yasaktır" kuralını benimsemişti. Sadelik ısrarı, siyah giysi kuralı, tenin ayartmalarına karşı daimi savaşı, aile içinde sık sık kutsal kitap okunması, cezalandırıcı Tanrısıyla, Hollanda edebiyatına epey katkıda bulunmuştu. Bu tür kitapları okumayı birkaç kere denediysem de fazla ileri gidemedim: Fazlasıyla iç sıkıcıydı! Kilise cemaati herkesi yakından takip ederdi ve suçlamaktan geri durmazdı. Günahkârları bekleyen cezaları anlatan bir vaazın ardından, gelinle damadın gözyaşlarına boğulduğu düğünlerden bahsedildiğini hayretle duymuştum. Cenazelerde bile mezarındaki ölüye ateş ve kükürt uzatılabiliyordu, geriye kalan dul ve bütün herkes nereye gittiğini iyice anlasın diye. Eminim iyi moral oluyordur.

Halbuki mahallemizin papazı bizim evi ziyaret edecek olsa ona puro ve *jenever* (bir çeşit cin) ikram edilirdi, herkes din adamlarının hayatın zevklerinden hoşlandığını bilirdi. Din kısıtlamalarla gelirdi, özellikle üreme konusunda (doğum kontrolü yanlıştı) ama cennetten cehenneme nazaran daha fazla söz edilirdi. Güneyliler hayata karşı ehlikeyf bir tavır benimsemekle gurur duyar, birazcık keyiften zarar gelmeyeceğini iddia ederlerdi. Kuzeyden bakıldığında son derece ahlaksız görüldüğümüze eminim; bira, cinsellik, dans, güzel yiyecekler hayatımızın bir parçasıydı. Kuzeyli Kalvinist bir Hollandalı kadınla evlenen, Hintli bir Hindu'nun hikâyesini açıklıyor bu. Kadının ailesi Hindu'nun ne olduğunu bilmiyormuş ama yeni da-

matları en azından Katolik olmadığı için ferahlamışlar. Onlar için birden fazla ilaha tapmak, kapı komşusu dinin zındık ve günahkâr alışkanlıkları yanında solda sıfır kalırdı.

Güneyli tavrı Pieter Brueghel[4] ve Bosch'un tablolarında görülebilir, bunlardan bazıları Paskalya perhizinden önceki Karnavalı hatırlatır. Den Bosch şehri, *Oeteldonk* adıyla bilindiği zamanlarda karnavalı çok görkemli kutlardı. Ayrıca Katolik Almanya'nın Köln ve Bosch ailesinin geldiği Aachen gibi şehirlerinde de (babasının ismindeki "van Aken" bu şehre gönderme yapar) karnaval kutlanırdı. Bosch, delidolu karnaval ortamına, sınıf farklılıklarının anonim maskeler ardında ortadan kaybolmasına iyice aşina olmalıydı. New Orleans'taki Mardi Gras gibi, karnaval aslında rol değişimi ve sosyal özgürlük getiren dev bir partiydi. *Dünyevi Zevkler Bahçesi* de herkesi doğduğu andaki haliyle resmederek aynı etkiyi yaratır. Bosch'un bunu bazı yorumlarda belirtildiği üzere sefahati değil özgürlüğü vurgulamak amacıyla kullandığına inanıyorum.

Muhtemelen insanın geride bıraktığı din, kucakladığı ateizmin tarzını da belirliyor. Dinin insanın hayatında çok büyük bir önemi yoksa, dinden çıkmak da ciddi bir sıkıntı yaratmıyor ve geride büyük bir etki bırakmıyor. Ana babalarımızın neslinin Vatikan eleştirileriyle ve hayatın zevklerine değer vererek dini dogmayı seyrelttiği bir kültürde büyüyen benim neslimdeki sabık Katoliklerin kayıtsızlığı da bundan kaynaklanır. Kültür önemlidir; mesela nehirlerin yukarısında papacı dogmalarla büyüyen Katolikler, kendi terbiyelerinin de etraflarındaki Reformcular kadar katı olduğunu anlatırlar. Din ve kültürün etkileşimi o kadar belirleyicidir ki Fransız bir Katolik, güney Hollandalıya, o da Meksikalıya hiç mi hiç benzemez. Guadalupe Meryemi'nden af dilenmek için kanayan dizleri üzerinde katedralin merdivenlerini tırmanmak hiçbirimizin yapmayı düşüneceği bir şey değildir. Amerikalı Katoliklerin de suçu, benim kesinlikle anlayamayacağım bir şekilde vurguladıklarını duydum. Bu yüzden de güneyli sabık Katolikler, dini geçmişlerine, kuzeyli sabık Protestanlar kadar hınçla bakmazlar.

4. 1525'te Bosch'un yaşadığı bölgede dünyaya gelen baba Pieter Brueghel, onun eserlerinden fazlasıyla etkilenmişti. Ancak o daha az ahlak dersi verir, günlük hayatla daha fazla ilgilenirdi. Antwerp ve Brüksel'de yaşamış ve çalışmıştır.

Kendilerini "ateist olamayacak kadar inançlı" ve "ateist olamayacak kadar inançsız" diye tanımlayan iki Hollandalı sosyolog, Egbert Ribberink ve Dick Houtman, iki çeşit ateist olduğu sonucuna varmışlardır. Bunlardan biri kendi görüşlerini kurcalamakla, hele hele savunmakla hiç alakadar olmaz. Bu ateistler inancın da yokluğunun da şahsi bir mesele olduğunu düşünürler. Herkesin seçimine saygı duyar ve kendi seçimleriyle başkalarını rahatsız etme ihtiyacı duymazlar. Öteki türlü ateist dine hararetle karşıdır ve toplumdaki ayrıcalıklarından hoşnut değildir. Bu ateistler inançsızlığın dolapta kapalı tutulmaması gerektiğini düşünürler. Gay hareketinden ödünç aldıkları terminolojiyle, "açılmaktan" bahsederler, sanki dindar olmamaları artık dünyayla paylaşmak istedikleri yasak bir sırmış gibi davranırlar. Bu iki tür arasındaki fark görüşlerindeki mahremiyetten ibarettir.

Kaç kişinin inançlı kaç kişinin inançsız olduğunu saymakla yetinen her zamanki sekülerleşme yaklaşımından daha çok hitap ediyor bana bu tahlil. Aktivist ateizmin bir travmayı yansıttığı tezimi günün birinde sınamama yardımcı olabilir. İnsanın dini geçmişi ne kadar katıysa, ona karşı koyma, eski emniyetin yerine yenisini koyma ihtiyacı da o kadar büyük olur.

Seri Dogmatizm

Amerika Birleşik Devletleri'nde din bir fil kadar büyüktür, öyle ki seçimlere adaylığını koymuş bir siyasetçi için dindar olmamak, gay, bekâr, üç kere evlenmiş ya da siyah olmaktan bile daha büyük bir kusur addedilir. Kuşkusuz can sıkıcı bir şey bu ve ateistlerin masada kendilerine de bir yer talep etmekte neden bu kadar gürültücü davrandığım açıklıyor. Kendilerine biraz yer açabilmek için fili itip kakıyorlar habire. Ama fil onları da tanımlıyor çünkü din olmasa ateizmin ne manası kalacak?

Amerikan televizyonu, tarafların eşit olmadığı bu savaşta, zaman zaman "imkânı yok" tarzı hafif bir yaklaşımla, eğlenceli bir mola arayışına giriyor. Fox News'ta *The O'Reilly Factor* programına, reklam panolarında dini "dümen" ilan eden afişleri tartışmak için, Amerikan Ateist Grubu başkanı David Silverman davet edil-

mişti. Söyleşi boyunca Silverman güler yüzlü bir tavırla bozulacak bir şey olmadığını çünkü ilanların doğruyu söylediğini savundu: "Herkes dinin bir dümen olduğunu *biliyor*!" Katolik olan Bill O'Reilly buna katılmadığını belirterek, dinin neden bir dümen olmadığını açıklığa kavuşturdu, "Okyanus suları bir yükseliyor bir alçalıyor. Hiçbir aksama olmuyor. Bunu açıklayamazsınız." Tanrı'nın varlığına kanıt olarak gelgitin kullanıldığına ilk defa şahit olmuştum. Gülümseyen bir aktörün inananlara, dinin sahtekârlık olduğunu göremeyecek kadar aptal olduklarını ama buna bozulmalarının salaklık olacağını söylediği, karşı tarafınsa yerçekimi ve gezegenin kendi etrafında dönüşü yeterli açıklama değilmiş gibi, okyanusların yükselip alçalmasını doğaüstü bir güce kanıt olarak gösterdiği bir komedi dizisi gibiydi.[5]

Böylesi karşılaşmalardan benim anladığım, inananlar kendi inançlarını savunmak için her şeyi söyleyebiliyor ve bazı ateistler evanjelikleşiyor. Birincisi yeni bir şey değil ama ateist gayreti beni şaşırtmaya devam ediyor. İnsanın içinde sakinleştirilmesi gereken iblisler yoksa neden "öfkeyle uyumalı"? İtfaiyecilerin zaman zaman gizli kundakçı olması, homofobiklerin gizli eşcinsel olması gibi, acaba bazı ateistler gizliden gizliye dinin mutlaklığını mı özlüyor? *God is Not Great* (Tanrı Büyük Değildir) kitabının merhum İngiliz yazarı Christopher Hitchens'ı düşünün. Hitchens, dindeki dogmatizme çok sinirlenirdi ama kendisi Marksizmden (Troçkistti) Yunan Ortodoks Hıristiyanlığa, oradan Amerikan Neo-Muhafazakârlığına sürüklendikten sonra, dünyadaki bütün sorunları dinden bilen "antiteist" bir duruşa savrulmuştu.[6] Hitchens böylelikle soldan sağa, Vietnam Savaşı karşıtlığından Irak Savaşı yandaşlığına, Tanrı severlikten Tanrı karşıtlığına geçmişti. Nihayet Dick Cheney'i, Rahibe Teresa'ya tercih edecek hallere gelmişti.

Bazı insanlar dogma için deli olur ama içeriğini seçmekte zorlanır. Seri dogmacıya dönüşürler. Hitchens "eski inançlarımın kesil-

5. *The O'Reilly Factor* (4 Ocak 2011), www.youtube.com/watch?v=2BCipg71LbI.

6. Christopher Hitchens (2007) ateist olmadan önce Anglikan olmakla gurur duyuyordu. Metodist bir eğitim almış, Yunan Ortodoks bir kadınla evlenmişti, Sai Baba'nın müridiydi ve nikâhını bir haham kıymıştı.

miş uzuvlar gibi eksikliğini hissettiğim günler oldu,"[7] diyerek bunu itiraf etmiş, şüphe ve sorgulamalarla dolu yeni bir hayat safhasına girdiğini ima etmişti. Ancak görünen o ki tek yaptığı yeni bir dogmatik uzuv geliştirmekti.

Dogmacıların bir üstünlüğü iyi dinleyici olmamalarıdır. Böylece erkek kuşların ziyarete gelen dişi kuşlara muhteşem tüylerini göstermek için "lek" denilen yerlerde toplanmaları gibi, farklı türlerden birkaçı bir araya geldiğinde gösterişli münazaralar beklenebilir. Öyle ki insan aklının hakikati bulmak için değil, tartışmada galip gelmek üzere evrimleştiğini iddia eden "tartışma teorisine" insanın inanacağı gelir. Dünyanın her yerinde üniversiteler, dindar ve din karşıtı entelektüel "devler" arasında, halkı memnun eden münazaralar düzenler. Böylesi bir münazara, 2009'da Meksika'nın Puebla şehrindeki büyük bir bilim festivalinde yer almıştır. Ben bu festivale daha bilimsel bir seansta katkıda bulunmuştum ama 4000 kişilik izleyici kitlesi muazzam kelime savaşma hazırlanırken onların arasındaydım. Tanrı'ya inanıp inanmadıkları sorulduğunda insanların %90'ı evet manasında ellerini kaldırdı. Münazara, entelektüellikle alakası olmayacak şekilde hazırlanmıştı. Sahnede bir boks ringi vardı (direklere gerilmiş ipler, köşede sallanan kırmızı boks eldivenleri) ve konuşmacılar askeri marşlar eşliğinde teker teker sahneye çıktı. Hepsi de olağan şüphelilerdi. Hitchens'ın yanı sıra Dinesh D'Souza, Sam Harris, filozof Dan Dennett ve Haham Shmuley Boteach vardı.

Dinleyicilerden tek bir tanesi bile, duydukları sonucunda saf değiştirmişse çok şaşarım. Dinin bütün kötülüğün kaynağı olduğunu ve gerçeğe giden yolu göstermek konusunda bilimden aşağı olduğunu öğrendik ama din olmasa ahlakın olmayacağını ve ölümden korkanlar için umut kalmayacağını da. Tanrı olmasa ahlaki kurallar "kişinin keyfine kalmış birer hüsnütabirden ibaret olur," diye haykırdı Haham, pizza hamuru fırlatır gibi ellerini başının üzerinde sallayarak. Diğerleri mizahsız, neredeyse tehditkâr bir tonda, mesajlarını görmezden gelecek olanların başları derde girecekmiş gibi konuştu. Tanrı eğlencelik bir konu değil.

Bu sirkvari ortam, ilk baştaki evanjelikleşen ateistler soruma ge-

7. Christopher Hitchens (2007).

ri döndürdü beni. Dinlerin neden inananları kendi saflarına çekmek istedikleri aşikâr. Ne kadar çok insan onlara katılırsa o kadar ihya olan, maddi çıkar sahibi büyük örgütler bunlar. Puebla'da gördüğüm türden katedraller yapıyorlar, 23,5 ayar altın varak kaplı duvarlarıyla Capilla del Rosario gibi şapeller inşa ediyorlar. Hayatımda böyle insanı adeta kör edecek kadar süslenmiş bir iç mekân görmedim, muhtemelen yoksul Meksikalı çiftçilerin nesiller boyu verdiği bağışlarla yapılmıştı. İyi de ateistler niye mesihliğe soyunuyor? Neden bir dini bir diğerine tercih ediyorlar? Mesela Harris, hınçla İslamın en kolay itiraz edilebilecek taraflarını kötülüyor ve bu dini Batı'nın en büyük düşmanı ilan ediyor.[8] Ortaya bir-iki burka fotoğrafı atıp, biraz da kadın sünnetinden (bilhassa da infibülasyondan) bahsettiniz mi kim dinden duyduğunuz tiksintiye karşı koyabilir? Bunlar herkes gibi benim de hoşuma gitmiyor ama Harris'in maksadı dinin ahlak getirmediğini göstermekse neden İslamı seçiyor? Genital sakatlama, yeni doğmuş bebeklerin kendi rızaları dışında rutin olarak sünnet edildiği ABD'de de yaygın değil mi? Ahlaki coğrafyanın vadilerini bulmak için ta Afganistan'a gitmemize gerek var mı?

Bazı dinler daha kötüyse, bazıları da daha iyi olmalı. Ateist bakış açısından bir dini neyin iyi yaptığını öğrenmek isterdim ya da farklı dinlerin neden farklı ahlaklar getirdiğini. Acaba dinle kültür arasındaki etkileşim, evrensel bir ahlakı dışlayacak kadar kuvvetli mi? Böyle sorunlar üzerine düşünmek yerine izleyiciler, kendilerine yabancı uygulamalardan dehşete kapılmaya sevk ediliyor ki bunu yapmak motorlu testere cinayeti karşısında dehşete kapılmalarını sağlamak kadar kolay.

Bir de bilimin dini her durumda yendiği, sabit sayıyla oynanan bir oyun gibi bütün sayıları toplayıp, dini değerinden düşürdüğü gibi bir yanılsama var. Bu yaklaşım 19. yüzyıl Amerikan polemikçilerine dayanıyor; iş dine kalsa hâlâ dünyanın düz olduğuna inanacağımızı söylerlerdi.[9] Ancak safi propagandadan ibaretti bu. Gezegenimizin yuvarlaklığı üzerine yorumlar Aristoteles ve diğer eski Yu-

8. Sam Harris (2010), s. 74.

9. John Draper, *History of the Conflict between Religion and Science* (1874) ve Andrew White, *A History of Warfare of Science with Theology in Christendom* (1896).

nanlılar zamanında başlamıştı ve "Karanlık Çağ" denen dönemde bile belli başlı bütün âlimler bundan haberdardı. Dante'nin *İlahi Komedya*'sı dünyayı yuvarlak resmeder ve Bosch'un *Bahçe* triptiğinin dış paneli, orta yolcu bir yaklaşımla siyah evrenle kuşatılmış şeffaf bir kürede yüzen düz bir dünya resmeder. Evrim konusunda da dini kuvvetli bir karşıt olarak gösterme eğilimi vardır; halbuki Roma-Katolik Kilisesi, Darwin'in kuramım asla resmi olarak kınamamış, eserlerini *Index*'e (yasak kitaplar listesi) katmamıştır. Vatikan kısa süre önce, evrimin Hıristiyan inancına uygun, geçerli bir kuram olduğunu ilan etmiştir. Bunun için biraz geciktiklerini kabul etmek lazım ama evrime karşı direncin neredeyse tümüyle Amerika'nın güneyi ve orta batısındaki evanjelik Protestanlarla sınırlı kaldığını bilmek güzel.

Bilimle din arasındaki bağ daima karmaşık olmuş, hem çatışma, hem karşılıklı saygı hem de Kilisenin bilimleri himaye etmesini içermiştir. Bilimin temel aldığı kitapları ilk kopyalayanlar hahamlar ve rahiplerdi ve ilk üniversiteler katedral ve manastır okullarından gelişmişti. Papalık, üniversitelerin kurulmasını ve gelişmesini daima aktif olarak desteklemiştir. Paris'teki ilk üniversitelerden birinde, öğrenciler Kiliseyle yakınlıklarım göstermek için saçlarının tepesini tıraş ederlerdi. Oxford Üniversitesi arşivlerindeki en eski belge de 1214 tarihli bir Papa Elçiliği Ödülü'dür. Bu iç içe geçme karşısında tarihçilerin çoğu, bilimle din arasında bir diyalog, hatta bir bütünlük olduğu görüşünü benimser.

Neo-ateistler onları birbirinin karşısına dikmeye devam ediyor yine de. Dünyanın düz olduğu kartı oynandığında takipçileri sevinçten altlarına işiyor. Ancak bu, dini anlatıların daha iyi olduğu anlamına gelmiyor. Onlar da hakikatlerle oynuyor. Puebla'da, D'Souza ölümden dönme deneyimlerini, ölümden sonra hayat olduğunun bilimsel kanıtı olarak sundu. Ölümle yüz yüze gelen bazı hastalar, bedenlerinden çıktıklarını ve bir ışık tüneline girdiklerini anlatmışlar. Bu gerçekten kulağa acayip geliyor ama D'Souza, temporal ve parietal lobların birleşme yeri (TPJ) olan küçük bir beyin bölgesiyle ilgili yeni sinirbilim verilerini atladı. Bu bölge pek çok duyudan (görme, dokunma, vestibüler bilgi alır ve bedenimiz ve içinde bulunduğu ortamdaki yeriyle ilgili tek bir imge üretir. Normalde bu imge bü-

Bosch'un (*Öbür Dünya Tahayyülleri*'nin bir parçası olan) *Kutsanmışların Miracı* tablosu, insanlığın şafağından beri efsanelere ve dinlere ilham olmuş, ölümden dönme tecrübelerine konu olan ışık tünelini resmediyor.

tün duyuların tutarlı bir birlikteliğiyle oluşur ve kim olduğumuzu, nerede olduğumuzu biliriz. Ancak TPJ zarar gördüğünde ya da elektrotlarla uyarıldığında beden imgesi bozulur. Biliminsanları, istedikleri zaman insanların kendilerini kendi bedenleri üzerinde süzülüyor gibi, yukarıdan ona bakıyor gibi hissetmesini ya da kendilerinin bir kopyasının yanlarında bir gölge gibi oturduğunu zannetmesini sağlayabilir ("Şimdi olduğumdan daha genç ve dinç görünüyordum. İkizim bana dostça gülümsüyordu.")[10] Anestezide kullanılan ilaçların yarattığı halüsinasyon etkisiyle ve beyindeki oksijenin azalmasıyla birleşince, bilim ölümden dönme tecrübesinin maddeci bir açıklamasına epey yaklaşmış vaziyette.

Haham Boteach de dini savunmak için şüpheli verilere başvurmuştu. Pek çok ailenin Down sendromlu çocuklarına baktıklarını,

10. Olaf Blanke ve Shahar Arzy (2005), s. 17.

din olmasa bunu yapmayacaklarını söyledi. Bu "hatalı" çocuklardan hemen kurtulurlardı, dedi. Bu iddianın sorunu, önceki bölümde de belirtildiği gibi, arkeolojik verilerin bunun tam tersini göstermesi. Soyumuzda öyle güçlü bir bakma büyütme içgüdüsü var ki, durumları ne olursa olsun çocuklar kolay kolay ihmal ya da terk edilmiyor. Bunun asla gerçekleşmediğini söylemiyorum ama mevcut dinlerin hepsinden çok önce, Neanderthaller ve ilk insanlar engelli bireylere bakıyorlardı. Bu durum primat akrabamız için de geçerlidir. Pek çok örnek var ama ben şahsen tecrübe ettiğim iki örnekten bahsedeceğim.

Azalea, trisomik bir rhesus şebeğiydi — tıpkı insanlardaki Down Sendromunda olduğu gibi bir kromozomunun üç kopyası vardı.[11] Bir başka benzerlik de normalde makakların hamile kaldığı yaşların çok üzerinde bir anneden doğmasıydı. Büyük bir hayvanat bahçesi topluluğu içinde büyüyen Azalea hem motor gelişim hem de sosyal beceriler konusunda ciddi anlamda geriydi. Alfa erkeği tehdit etmek gibi akla hayale gelmeyecek gaflar yapardı. Rhesus şebekleri kuralları çiğneyenleri cezalandırmakta hızlıdır ama Azalea, sanki diğer bütün şebekler ne yapsalar onun beceriksizliğini değiştiremeyeceklerini anlamış gibi, her seferinde yakayı kurtarırdı. Biz insan gözlemciler, çok tatlı bir karakteri olan Azalea'dan hoşlanırdık, grubun geri kalanı da aynı şekilde hissediyor olmalıydı. Üç yaşına geldiğinde eceliyle öldü.

Bir de Japon Alplerinde, Jigokudani'de yaşayan Japon makağı Mozu vardı. Mozu zar zor yürür, kesinlikle tırmanamazdı çünkü doğuştan elleri ve ayakları yoktu. Bu bölgede sert geçen kış aylarında, grup üyeleri daldan dala atlarken, o karların içinde sürünmek zorunda kalırdı. Japon doğa belgesellerinin yıldızı olan Mozu diğer maymunlar tarafından o kadar kabullenilmişti ki uzun bir hayat sürmüş ve beş yavru yetiştirmişti. Onu dağda gördüğümde zamanının çoğunu diğer maymunlarla geçirdiğini fark etmiştim, yani turistlerin zaman zaman verdiği yiyecekler nasıl hayatta kaldığını açıklamaya yetmiyordu. Ona aktif olarak yardım eden başka maymunlar kayda geçmediği halde, hikâyesi uygun olmayan bireylerin primat toplumlarında yaşayıp üreyebildiğini gösteriyor. Aynı şekilde dinden önce-

11. Frans de Waal vd. (1996).

Azalea trisomik bir rhesus şebeğiydi; bu bozukluk insanlardaki Down sendromuna benzer. Diğer gençlere göre daha bağımlıydı. Burada yaşı bu tür hareketler için biraz büyük olduğu halde ablası onu bebek gibi kucağında tutuyor. Zihinsel özürlü olmasına rağmen topluma gayet iyi uyum sağlamış ve diğerleri tarafından kabullenilmişti.

ki insan hayatı ille de herkesin birbirinin gözünü oyduğu bir hayat tarzı değildi. Din, bize normalde yapmayacağımız şeyleri yaptırmaktan ziyade, doğal eğilimlerimizi destekleme ve güçlendirme gibi bir katkıda bulunuyor olabilir. Bu kuşkusuz Hahamın düşündüğünden çok daha mütevazı bir katkıdır.

Dogmacılar davullarına öyle hızlı vuruyorlar ki birbirlerini işitemiyorlar. Öte taraftan izleyicileri, tekrar tekrar aynı düşmanları karşı karşıya getiren, gezici hisseli harikalar kumpanyası gösterilerinin farkında değiller. Puebla'da yegâne makul ses Dan Dennett'ten yükseldi; dinden menfur bir şey gibi değil, insan toplumunun hatta doğasının parçası olarak incelenmesi gereken bir olgu olarak bahsetti. Dinin insan yapısı olduğu besbelli, bu yüzden de bize ne faydası olduğunu araştırmak durumundayız. İnanç doğuştan mı geliyor, eğer öyleyse neden? Dennett, genelde aynı kategoriye sokulduğu neo-ateistler kadar emin değil dinin akla aykırı olduğundan ya da ölümü hızlandırılırsa dünyanın daha iyi bir yere dönüşeceğinden, "bu konuda hâlâ agnostiğim" diye de ekliyor.[12]

12. Neo-ateistlerin "dinin hızlı tarafından yok olması sağlanırsa dünyanın daha iyi bir yer olacağına" emin olduklarını belirten Dan Dennett (2006) ekliyor:

Guguklu Saatin İçindeki Kuş Pisliği

İlk dine döndürülme tecrübem gerçek olamayacak kadar komikti. O sırada Groningen'de bir üniversite yatakhanesinin 4. katında bir odada kalıyordum. Bir sabah kapım çalındı ve karşımda ceketli kravatlı iki genç Amerikalı Mormon belirdi. İnançlarını merak ettiğim için onları davet ettim. Bir resim sehpası üzerine bir tahta koydular; keçe figürler ve metin başlıklarıyla, Tanrı'yı bir ışık huzmesi içinde gören sıradan bir Amerikalının hikâyesini anlatmaya başladılar.

Bütün bunlar yüzyıl kadar önce meydana gelmişti. Akıl almaz hikâyelerini dinledim ve tam Joseph Smith'in bu özel karşılaşma konusunda başkalarını nasıl ikna ettiğini soracakken birden sözüm kesildi. Genellikle, evcil cücekargam Tjan'ın rahatça girip çıkması için pencereyi açık bırakırdım. Dışarıda özgürdü ama hava kararmadan yemini yemek ve kafesine kapatılmak üzere içeri gelirdi. İki genç sabırla Tanrı'nın mağarada belirmesini anlatırken Tjan odaya girip kendine konacak bir yer aradı. Odadaki en yüksek noktaya yöneldi. Ayakta tahtasının önünde duran Mormonlardan birinin başıydı o nokta. Beklediği son şey büyük, siyah bir kuşun kafasına konmasıydı. Yüzündeki panik ifadesini görünce, onun Tjan, yani bildik bir kuş olduğunu ve kimseye zarar vermeyeceğini söyledim hemen. Hayatımda bu kadar hızlı toparlanan iki kişi görmemiştim: Kapıdan fırladıkları gibi kendilerini asansöre attılar. Toparlanırken "şeytan" lafları ediyorlardı.

Tjan'ı bebekken bulabildiğim en tombul solucanlarla şımarttığım için türüne göre epey irileşmişti. Öyle meraklı ve zekiydi ki parkta yürüyüşe çıktığımda tepemde uçardı. Ama siyah, gürültücü ve karga gibi bir karga olduğundan, Mormonlara ruhlarını çalabilecek bir mahluku hatırlatmıştı. Sonuçta ben ne soruma cevap alabildim ne de onlar Smith'in şapkasının içine koyduğu "kehanet taşlarına" bakarak üzerine "yeni Mısır yazısı" kakılmış altın levhaları nasıl

---

"Ben bu konuda hâlâ agnostiğim. Dinin yerine ne konulabileceğini —ya da kontrolsüzce neyin çıkacağını— bilmiyorum, bu yüzden de hâlâ dinde reform olasılıklarını araştırıyorum."

tercüme ettiğini açıklama fırsatını bulabildiler. Smith ondan şüphe edenlere anlayış gösterecek kadar zekiydi: "Bu yaşadıklarımı yaşamasam kendim de inanamazdım," demişti.[13]

Peki insanlar ona neden inandılar? Smith alay ve düşmanlıkla karşılanmıştı (38 yaşında linç kurbanı oldu) ama Latter-day Saints Kilisesi'nin şu anda 14 milyon üyesi var. İnananların kanıt aramadıkları aşikâr çünkü yegâne kanıt olan altın plakalar meleğe geri verilmiş. İnsanlar sadece inanmak *istedikleri* için inanırlar. Bu bütün dinler için geçerlidir. İnanç, belli insanlara, hikâyelere, ritüellere ve değerlere duyulan bağlılıktan çıkar. Emniyet, otorite ve ait olma arzusu gibi duygusal ihtiyaçları karşılar. İlahiyat ikinci, kanıtsa üçüncü sırada gelir. Müminlerin inanması beklenen şeylerin biraz akıl almaz olabildiğine katılıyorum ama ateistler, kutsal kitaplarının gerçekliğiyle dalga geçerek ya da onların Tanrılarını Uçan Spagetti Canavarı'yla kıyaslayarak insanları inançlarından vazgeçmeye ikna edemezler. Asıl büyük hedef toplumsal ve ahlaki ortaklık hissi olduğunda inancın içeriği pek bir anlam ifade etmez. Romancı Amy Tan'in bir başlığından alıntı yaparsam, inancı eleştirmek balığı boğulmaktan kurtarmaya çalışmak gibidir. İnananları gölden çıkarıp karaya koyarak onlar için neyin en iyi olduğunu anlatmanın, bir taraftan da çırpınarak ölmelerini seyretmenin manası yoktur. Gölde olmalarının bir hikmeti vardı elbet.

İnancın, değerler ve arzularla ilgili olduğunu kabul etmek, ilk anda bilimle büyük tezat oluşturuyor ama aynı zamanda ortak noktalarını da ortaya çıkarıyor çünkü bilim, sanıldığı kadar olgulara dayanmaz. Yanlış anlaşılmasın, bilim çok önemli sonuçlar üretir. Fiziksel gerçekliği anlama alanında rakibi yoktur ama bilim de çoğunlukla, din gibi neye inanmak *istediğimiz* üzerine temellenir. Bilimle uğraşanlar insandır ve insanlar psikologların "onaylama eğilimi" (kendi görüşümüzü destekleyen verilere bayılırız) ve "yanlışlığım ispat eğilimi" (kendi görüşümüzü çürüten verileri kötüleriz) dedikleri kavramlara göre hareket eder. Biliminsanlarının yeni keşiflere karşı sistematik bir direnç sergilemesi olgusu daha 1961 senesinde *Science* dergisinin itibarlı sayfalarında kendine yer bulmuş, hınzır

13. Joseph Smith (1938).

bir altbaşlıkla verilmişti: "Dini ve ideolojik kaynaklar, bu direnç kaynağının araştırılması konusunda uzlaştı."[14]

Belli tatlara karşı duyulan tiksinti bunun iyi bir örneğidir. Bizi zehirlemiş olan yiyeceği o kadar iyi hatırlarız ki düşünmek bile midemizi kaldırmaya yeter. Bu tepki hayatta kalma açısından son derece değerlidir ancak davranışçı dogmaya yara aldırmıştır. B. F. Skinner tarafından kurulan davranışçılık akımı, bütün davranışların ödül ve ceza tarafından şekillendirildiğini iddia eder, özellikle eylem ve sonuçları arasında geçen süre kısaysa bu mekanizma daha iyi işler. Bu yüzden de Amerikalı psikolog John Garcia, mide bulantısı saatler sonra meydana gelse bile, farelerin tek bir kötü deneyimden sonra zehirli yiyecekten uzak durduğunu bildirdiğinde kimse ona inanmadı. Saygın biliminsanları, bu araştırmanın itibarlı dergilerde yer almaması için ellerinden geleni yaptılar. Yazar sürekli reddedildi hatta kendisine, bu bulguların guguklu saat içinde kuş pisliği bulmak kadar ihtimal dahilinde olduğu söylendi. "Garcia-etkisi" şu anda yaygın kabul görmüştür ama ona verilen ilk tepkiler biliminsanlarının beklenmedik şeylerden nasıl nefret ettiğini gösterir.

Benim başımdan geçense, 1970'lerin ortalarında şempanzelerin kavga ettikten sonra, rakipleriyle öpüşerek ve sarılarak barışmasını keşfetmemdi. Uzlaşma davranışı günümüzde pek çok primatta gözlenmiştir ama o zamanlar öğrencilerimden biri bu davranış üzerine yaptığı araştırmayı bir psikolog komitesi önünde savunmaya kalktığında zılgıtı yemişti. Sadece farelerden anlayan bu psikologların primatlara dair fikri olmayacağını zannetmiştik saf saf ama onlar, hayvanlar arasında uzlaşmanın imkânsız olduğunda ısrarlıydı. Duyguları, sosyal ilişkileri ve hayvanları ilginç kılan diğer şeylerin hiçbirini dikkate almayan düşünce tarzlarına uygun değildi bu bulgu. Onları, şempanzelerin kavga ettikten sonra ne yaptıklarını kendi gözleriyle görsünler diye çalıştığım hayvanat bahçesine davet ederek fikirlerini değiştirmeye çalıştım. Bu teklifime verdikleri cevap karşısında ağzım açık kaldı: "Hayvanları görmek neye yarar? Böyle bir etki altında kalmazsak nesnel yaklaşımımızı korumamız daha kolay olur."

14. Bernard Barber (1961), s. 596.

Eski Sardes Kralı, "İnsanların kulakları, gözlerinden daha az inanır," diye şikâyet edermiş. Ancak burada biliminsanları duymak istemedikleri bir şeyi gözlerinin onlara anlatmasından korkmuşlardı. İnsanlığın geri kalanı gibi biliminsanları da ellerindeki verilere ya savaş - ya sıvış tepkisini uygularlar: Tanıdık şeyleri tercih eder, tanıdık olmayandan uzak dururlar. Neo-ateistlerin ne zaman Tanrı'yı inkâr etmelerinin onları inananlardan daha zeki ve biliminsanları gibi rasyonel yaptığını iddia ettiklerini duysam bunu düşünürüm. Kendilerini duygulardan arınmış, sadece hakikatlere odaklanmış düşünürler olarak sunmayı severler. *USA Today*'in bir sütununda, kendini "gnu-ateist" ilan eden (evet, Hollandaca "*wildebeest*", yani öküz başlı antilop manasında "gnu") meslektaşım biyolog Jerry Coyne, inanç ve bilimin kesinlikle uzlaşmaz olduğunu yazmış, "irrasyonellikle rasyonellik neden uzlaşmazsa o yüzden". Sonra da biliminsanlarının başları üzerine birer hale oturtmuş:

> Bilim verileri ve aklı kullanır. Şüpheye kıymet verir, otoriteyi reddeder. Başkaları tarafından sınanmadan ve doğrulanmadan hiçbir bulgu "doğru" kabul edilmez — doğru kavramı daima geçicidir. Biz biliminsanları daima kendimize "Yanılıp yanılmadığımı nasıl anlayabilirim?" diye sorarız.[15]

Coyne gibi meslektaşlarım olmasını nasıl da isterdim! Bütün hayatını akademisyenler arasında geçirmiş biri olarak, ne kadar yanıldıklarını öğrenmenin, onların öncelik listesinde kahvelerinde hamamböceği bulmakla aynı sırada yer aldığım söyleyebilirim. Kariyerinin başlarında ilginç bir keşifte bulunmuş tipik bir biliminsanı, hayatının geri kalanını, herkesin katkısını takdir etmesini ve kimsenin sorgulamamasını sağlamaya vakfeder. Bu maksada nail olamamış ihtiyar bir biliminsanıyla sohbet etmek korkunçtur. Akademisyenlerin gülünç kıskançlıkları vardır, hükümsüz kaldığında bile fikirlerine dört elle sarılırlar ve kendilerinin önceden tahmin edemediği her yenilik keyiflerini kaçırır. Özgün fikirlerle ya dalga geçerler ya da iyi geliştirilmediğini söyleyerek reddederler. Sinirbilim öncüsü Michael Gazzaniga, kısa süre önce yayımlanan bir söyleşisinde bundan şikâyet ediyordu:

15. Jerry A. Coyne, "Science and religion aren't friends", *USA Today* (11 Ekim 2010).

Bir yere "ilk giden" insanlar ya da fikirler, yeni fikirleri boğuyor, yeni gözlemler yukarı çıkmak için çabalarken, onlar aynı hikâyeyi tekrar tekrar anlatıyorlar. İnsan ilminin bunları göme göme geliştiği esprisi ne kadar doğru![16]

Burada anlatılanlar benim deneyimlerimle örtüşüyor. Otorite hayatta olduğu müddetçe, daima verilere galebe çalıyor. Bunun tarihi örnekleri de bol; mesela ışığın dalga kuramı, Pasteur'ün mayalanmayı keşfi, kıtaların ayrılması ve Röntgen'in X-ışınını buluşu, başlangıçta hep safsata ilan edilmişti. Bunun tersi de mümkündür; bilimin Rorschach mürekkep lekesi testi gibi kanıtlanmamış paradigmalara sadık kalması ya da aksi yöndeki verilere rağmen organizmaların bencil olduğunda diretmesi gibi. Biliminsanları, kuramların "güvenilirliğini" ve "güzelliğini" överek, bazı şeylerin nasıl işlediğine ya da işlemesi gerektiğine dair kendi düşünceleri üzerine temellenen değer yargılarında bulunurlar. Aslında bilim değerlerle öyle doludur ki Albert Einstein tek yaptığımız şeyin gözlem ve ölçüm olduğunu inkâr etmiş, var olduğunu düşündüğümüz şeyin, gözlem kadar kuram ürünü de olduğunu söylemiştir. Kuramlar değiştiğinde gözlemler de onları takip eder.[17]

İman, insanların fazlaca soru sormadan koca bir efsaneler ve değerler paketini almasını sağlıyorsa, bilim de bundan hallicedir. Biz biliminsanları da, altında yatan bütün varsayımları eleştirel olarak tartmadan belli bir yaklaşımı benimseriz ve genelde bunun aksini ispat eden verilere kulak tıkarız. Hatta, öğrencimle mülakat yapan komitedeki psikologlar gibi aydınlanma fırsatını bile isteye teperiz. Ama biliminsanları, inananlardan çok da fazla akılcı olamasa bile ve duygusallıktan uzak akılcılık kavramı, devasa bir yanlış anlamadan kaynaklansa bile (duygular olmadan *düşünemeyiz*) bilimle din arasında önemli bir fark vardır. Bu fark, tek tek şahıslardan değil, kültürlerinden kaynaklanır. Bilim, bazı parçaları ayak sürüse bile,

16. Michael Gazzaniga'nın bir söyleşisinden *Annals of the New York Academy of Sciences* (The Year in Cognitive Neuroscience), 1224 (2011), s. 8.

17. Albert Einstein: "Bu tür [Niels Bohr ve diğerlerinin] fikir yürütmelerde hoşuma gitmeyen şey temeldeki pozitivist tavır, benim için bu tavır savunulamaz... 'Var olmak' daima bizim tarafımızdan zihinsel olarak inşa edilen bir şeydir, serbestçe varsaydığımız bir şey." Michael Dickson'ın kuramla gözlemin iç içe geçmişliği üzerine yazdığı makaleden (1999).

bütünün ilerlemesini sağlayan belli işleyiş esasları olan, kolektif bir teşebbüstür.

Darwinciler Bir Darwin Ödülü Hak Ediyor

Bilimin en iyi yaptığı şey, fikirler arasında rekabeti ateşlemektir. Bilim bir nevi doğal seçilimi teşvik eder ve bunun sonucunda sadece en geçerli fikirler hayatta kalır ve ürer. Mesela diyelim ki ben hayatın, sperm içindeki küçük *homunkuluslar* üzerinden aktarıldığına inanıyorum. Halbuki siz, anneyle babanın özelliklerinin karışmasıyla meydana geldiğini düşünüyorsunuz. Bezelyeye meraklı acayip bir Moravyalı rahip geliyor. Bezelye bitkilerini çapraz dölleyerek, her iki tarafın da özelliklerinin yavruya geçtiğini ancak bu özelliklerin birbirinden ayrı kaldığını gösteriyor. Baskın, çekinik, homozigot, heterozigot olabilirler. Ne gülünç bir karmaşa!

Homunkulus fikri güzel ve basitti ama yavruların neden genelde annelerine benzediğini açıklamıyordu. Özelliklerin karışması kulağa harika geliyordu ama çeşitliliğin sonu demek olacaktı çünkü bütün popülasyon bir vasatta buluşacaktı. İlk başta rahibin çalışması eleştirildi, sonra görmezden gelindi ve unutuldu. Bilim henüz buna hazır değildi. Neyse ki onlarca yıl sonra tekrar keşfedildi. Bilim camiası fikirleri kıyasladı, kanıtlara baktı, savları dinledi ve rahibin açıklamasına itibar etmeye başladı. Deneyleri başarılı bir şekilde tekrarlanabildiği için Gregor Mendel şu anda genetiğin babası kabul ediliyor.

Buna kıyasla din durağandır. Toplumun değişmesiyle değişir ama veriler sonucunda değişmez. Bu da bilimle arasında potansiyel bir çatışma yaratır, tıpkı sonu gelmeyen evrim tartışması gibi. Bu vakada anlaşmazlık konusu görece önemsizdir, en azından biyolog için. İnsanların doğanın geri kalanıyla nasıl bir ilişkisi olduğu sorusu, evrim kuramının merkezinde yer almaz ama onu karalamaya çalışan dinciler için önemli bir engel oluşturur. Bitkilerde, bakterilerde, böceklerde ya da diğer hayvanlarda evrim aleyhine fazla bir şey duymayız: Varsa yoksa bizim kıymetli türümüz içindir itirazlar. Bizi dünyaya Tanrı koymasaydı, diye düşünülür, bir maksadımız olmazdı. İnsanın kökeni konusundaki bu takıntıyı anlamak için, Yahudi-

Hıristiyan geleneğinin başka primatlar hususunda çok az ya da sıfır farkındalıkla doğduğunu akılda bulunduralım. Çöl göçebeleri sadece antilop, yılan, deve ve keçi gibi hayvanları tanırlardı. İnsanla hayvan arasında muazzam bir uçurum görmelerine ve ruhu sadece bize tahsis etmelerine şaşmamak lazım. Onların torunları, 1835'te Londra Hayvanat Bahçesi'nde ilk insansı maymunları canlı gördüklerinde inanç şokuna girmişlerdi. Bu işe çok bozulmuşlar, tiksintilerini saklayamamışlardı. Kraliçe Victoria maymunların "acı verecek ve sinir bozacak ölçüde insan" olduklarını söylemişti.[18]

Sosyal bilimler ve insan bilimleri gibi disiplinlerde, insan istisnacılığı hâlâ yaygındır. İnsanların başka hayvanlarla kıyaslanmasına o kadar direnirler ki "başka" kelimesi bile onlar için sorun teşkil eder. Buna karşılık doğa bilimleri, bu kirlenmeden etkilenmemiş ve her geçen gün artan bir insan-hayvan devamlılığına doğru dönüşsüzce ilerlemişlerdir. Carl Linnaeus, *Homo sapiens*'i primat sınıfına sokmuş, moleküler biyoloji insan ve maymun DNA'sının neredeyse aynı olduğunu ortaya çıkarmıştır, sinirbilim ise şu ana kadar insan beyninde, maymun beyninde eşdeğeri olmayan tek bir bölüm bile bulamamıştır. Tartışma yaratan bu devamlılıktır. Biyologlar insanlardan hiç söz etmeden evrimi tartışabilseler, kimsenin bu yüzden uykuları kaçmazdı. Klorofilin nasıl çalıştığını ya da ornitorenkin memeli olup olmadığını tartışmak gibi olurdu. Kime ne?

ABD'ye gelmeden önce evrim karşısındaki şüphecilikten pek haberdar değildim; çok geçmeden onu da silah sevgisi ve futbol hor görüsü gibi açıklanamaz diğer milli eğilimler arasına yerleştirdim. Evrimi inkâr etmenin de elmalı turta kadar Amerika'ya has bir şey olduğu, 2011'de Miss USA güzellik yarışmasında 51 adaydan 49'unun "Evrim okullarda öğretilmeli mi?" sorusuna lafı dolandırarak cevap vermesiyle iyice ayyuka çıktı. Evrim konusunda henüz tartışmaların sürdüğünü, çok sayıda dini görüş ve bilimsel kuram olduğunu ve bunların hepsinin birden öğretilmesi gerektiğini söylediler. Hatta Miss Alabama doğrudan, evrimin hiç öğretilmemesi gerektiğini savundu. İlahi adalet mi bilemeyeceğim ama güzellik yarışma-

18. Matt Ridley (2011) Londra Hayvanat Bahçesi'nde maymunların ilk olarak sergilenmeye başlamasını anlatıyor.

sını, "bilimin hastası" olduğunu söyleyen ve evrimi açıkça destekleyen Miss California kazandı.

Amerikalıların en az %30'u İncil'i, gerçekten Tanrı kelamı olarak okur. İncil'i kelimesi kelimesine doğru kabul edilmemesi gereken ilhamlı bir metin ya da bir efsaneler ve ahlaki kurallar kitabı olarak görenlerse bu rakamın iki katıdır.[19] Evrimin mesajını yaymak isteyenlerin bilmesinde fayda var. Kelimesi kelimesine almayan çoğunluğu hedeflemeliler çünkü onların dinleme ihtimali daha yüksek. Tabii tartışma surata atılan bir tokatla başlamazsa. Bilimle dinin uzlaşmaz olduğu teranesi ne yazık ki bazı sonuçlar da doğurmuyor değil. Dindar insanlara, ne kadar açık görüşlü ve dogmadan uzak olsalar bile bilime layık olamayacaklarını söylüyor. Önce onlar için çok kıymetli olan bütün inançlarından kurtulmaları gerekecek. Neo-ateistlerin saflık üzerindeki ısrarını tuhaf bir şekilde dini buluyorum. İnananların, inanmayan "rasyonel elitin" saflarına katılmadan önce herkesin önünde nedamet getireceği bir nevi vaftiz töreni eksik bir tek. İroniye bakın, buna en son layık görülecekler arasında manastır bahçesinde bezelye yetiştiren bir Augustinus keşişi de var.

Bu ülkede evrimi alenen savunan en ünlü isim Stephen Jay Gould olmuştu. Altın çağını yaşadığı sıralarda Gould o kadar popülerdi ki tek başına, *Natural History* dergisini sırtında taşıyordu, o öldüğünden beri eski halinin gölgesi oldu bu dergi. Gould'u okumak daima büyük keyif olmuştur, özellikle de avucunun içi gibi bildiği bilim tarihinde yaptığı zihin açıcı yolculukları. Onun evrimin yüzü ve en önde gelen savunucusu olduğunu teslim etmek için bütün fikirlerine, çığırtkanlığını yaptığı bütün olgulara katılmak gerekmez — şahsen ben katılmıyorum. Öyle bulaşıcı bir heyecanla yazardı ki binlerce genç Amerikalının bilimle ilgilenmesini sağladı.

Evrimi savunurken, eskiden onunla birlikte anılan ırkçılık ve genetik belirlenimcilik konusunda uyarıda bulunmayı da ihmal etmezdi. Aynı zamanda her insan davranışının evrimsel bir açıklaması ol-

19. Mayıs 2011'de yapılan Gallup anketinde, ABD'deki deneklerin %30'u İncil'in Tanrı kelamı olduğuna inandığını, %49'u Tanrı tarafından ilham edilmiş bir metin olduğunu, %17'si masallar ve efsanelerden oluşan bir kitap olduğunu söylemiş.

duğu fikrine de hararetle karşı çıkardı. Kınamayla "Darwinci köktencilik" adını verdiği şey, yaptığımız her şeyin genler tarafından kontrol edildiğini ve onların yayılmasına hizmet ettiğini iddia eder. Gould, Darwin'in kendisinin bile doğal seçilime bu kadar kapsamlı bir rol biçmediğini açıklamıştı. Ben de bir açıklama getirilememiş özgecilik türlerinden bahsettim. Böylesi davranışları "hata" diyerek geçiştirmek bir şeyi halletmiyor. Hem evrimsel açıdan akla yatkın gelmeyen tek davranış da bu değil. Sigara içmeyi, mastürbasyonu, bungee-jumping yapmayı, içmeyi, havai fişek patlatmayı, kaya tırmanışını düşünün. Uyumsuz davranışlar türümüzde o kadar yaygın ki onunla dalgamızı geçiyoruz. *Darwin Ödülleri*, "kazara kendilerini saf dışı bırakarak türümüzün gelişimine katkıda bulunanlara" veriliyor.

İnsan davranışını evrimsel bir temele oturtmaya çalışmaktan vazgeçelim demek istemiyorum. Doğrusu bu konuda başka bir seçenek yok. Hatta elli yıl sonra Darwin'in portresinin bütün psikoloji bölümlerine asılacağını tahmin ediyorum. Ancak erkeklerde kelliğin karşı cinste bilgelik hissi uyandırdığından tutun da (kafalarındaki saçla gafil gafil dolaşan bütün erkeklere söylemeli) evrimsel psikolojiye en büyük zararı vermiş, *Natural History of Rape* (Tecavüzün Doğal Tarihi) kitabına kadar pek çok abuk sabuk, ciddiye alınması imkânsız hikâye geziyor ortalıkta. Tabii en büyük hata, bir şey genetikse, mesela kellik gibi, insan için iyi olması gerektiği varsayımı. Alzheimer, kistik fibroz ve meme kanseri de genetik kökenli ama kimse bunların uyumu artırmaya yönelik olduğunu iddia etmiyor.

Hele tecavüzde, üzerinde çalışacak genetik bir temel bile yok. Cinsel şiddetin miras alındığına dair en ufak bir veri yok. Bu durum, Randy Thornhill ve Craig Palmer'ı tecavüzün evrimsel faydaları üzerine yorum yapmaktan alıkoymamış ama. Doğrudan sineklerin cinsel davranışlarından yola çıkarak, erkeklerin genlerini yaymak için tecavüz ettiği sonucuna varmışlar. Dahası, bu varsayımın en çarpıcı sonuçları muhtemelen tarih öncesinde yaşandığı için yazarlar herhangi bir veri sunma zahmetine de girmemişler. Geçmiş kapalı bir kitap olduğunda bize kala kala işkembeden atmak kalmış. Yazarlar, tecavüz gerçekten üremeyle ilgili bir eylemse, kurbanlarının üçte birinin neden çocuklar ve yaşlılar gibi üreme imkânı olmayan birey-

ler olduğunu açıklamaya da hiç kalkışmamışlar.[20]

Tek tek bütün insan davranışlarının nasıl bir evrimsel temeli olduğunu tahmin etmekle bir yere varamayacağımız konusunda Gould'a katılmamak imkânsız. Gerçi Gould bu şüpheci yaklaşımıyla kendine çok düşman edinmişti. Onunla, yerleşik evrim anlayışını savunanlar arasındaki didişmeler, 1997'de *The New York Review of Books*'un sayfalarına taşınmıştı. Bütün o şişkin egoların dokundurmalarla, kulaktan dolma şeylere getirdikleri eleştirilerle, birbirlerine isim takarak (birisiyle dalga geçilirken bir başkasının "süs köpeği" olduğunu söylemeler filan) ya da birbirlerinin isimlerini hiç duymamış gibi davranarak birbiri üzerine devrilmesini seyretmek ilginçti. Bu ağır sözlerle safları sıklaştıramadıkları kesin. Yaratılışçılar sevinçle ellerini ovuşturarak, Miss USA Güzellik Yarışması gibi beklenmedik yerlerde bile ortaya çıkan kuramsal uyuşmazlıkta kendini belli eden kavgayı sonuna kadar sömürdüler. Birileri bu Darwincileri, Darwin Ödüllerine aday gösterse iyi olacaktı.

Ama Gould'un başka bir fikrine verilen tepki yanında bu çarpışma solda sıfır kalır. Kendisi de ateist olan Gould, neo-ateistler bilimle dinin uzlaşamayacağına karar vermeden çok önce bu ikisinin uzlaşabileceğini ilan etmişti. 2002'deki zamansız ölümünün ardından Gould, hoşgörüsüz olmadığı için adeta bir şamar oğlanı gibi muamele gördü.

Bir Şeycilik

Kendisi gibi evrimcilerle yukarıdaki gibi kardeşçe ekmeğini paylaştığı yıl yayımladığı, artık ünlü olan denemesinde Gould, Vatikan'da öğle yemeği yiyen bir grup rahiple karşılaşmasını hatırlar. Rahipler yerlerde çıkmış, Akıllı Tasarım diye bilinen bir tür yaratılışçılık konusundaki endişelerini dile getirirler. Gould'a, insanların evrime niye hâlâ saldırdığını sorarlar. Paleontolog, bu denemesinde, kendisi gibi bir sabık-Yahudi'nin, Katolik rahipleri, evrimin öyle büyük bir sıkıntısı olmadığı, yegâne muhalefetin Amerikan nüfusunun kü-

20. Tecavüzü konu edinen bu kitap hakkında *New York Times Book Review*'da bir eleştiri yazdım (2 Nisan 2000).

çük bir kesiminden geldiği konusunda ikna etme durumunda kalmasının ne kadar ironik olduğunu anlatır.

Gould bu hikâyeyle, bilimle din arasındaki sözde savaşın fazlaca şişirilmiş olduğunu ima etmişti kendince. "Din" hakkındaki genel ifadeler zaten sorunludur çünkü din, tektanrıcılıktan çoktanrıcılığa, katı bir inanç sisteminden spiritüelliğe her şeyi kapsar. Mesela Budizm, organizmaların evrim geçirmesi fikrini benimser; bu fikir Budizmin bütün hayatın birbiriyle bağlantılı olduğu ve sürekli bir akış içinde olduğu görüşüyle tam bir uyum içindedir.[21] Ama Hıristiyanların ya da İslam gibi dinlerin içinde bile kültürel çeşitlilik o kadar büyüktür ki, bir kesimin nefret ettiği düşünceler ve uygulamalar başka bir kesim tarafından desteklenebilir. Endonezyalı Sünnilerle İranlı Şiiler, birbirlerine İsveçli Luthercilerle Amerika'nın güneyindeki Baptistler kadar benzer ancak. Bu konulara pek çok kişiden çok daha fazla vakıf olan Gould, bir Papalık belgesinden aldığı *magisterium* (öğretim otoritesi) terimini kullanarak, bilimle dinin, bilginin farklı alanlarına hâkim olduğunu söyler. Aynı meselelere değinmezler. "*Nonoverlapping* (örtüşmeyen) *magisteria*" kavramını ortaya atarak bu görüşe NOMA adım verir.

Sorular iki gruba ayrılıyor, birisi fiziksel gerçeklikle diğeriyse insan varoluşuyla ilgili. Bilimin ikinci türden sorulara cevap vermeyişi karşısında, Fransız biyolog Matthieu Ricard, gelecek vaat eden bir bilim kariyerine sırtını dönüp Budist rahibi olmuştu. Matthieu'yle defalarca görüştüm; onda pek az insanda görülen bir iç huzurun farkına varmamak imkânsızdı. Meditasyon yaptığı sırada yapılan fMRI taramaları sonucu "dünyanın en mutlu insanı" ilan edildi (kendisi bu unvana omuz silkiyor). Sinirbilimciler, olumlu duygularla ilintili sol prefrontal korteksinde, şu ana kadar görülmüş en büyük faaliyeti tespit ettiler. Matthieu hâlâ bir biliminsanı kesinliğiyle konuşsa da, "küçük ihtiyaçlara büyük katkıda" bulunmaktan başka bir işe yaramadığını söyleyerek, uzun zaman önce bilimi terk etti.[22] Leo

21. 2009'da Pew Araştırma Merkezi, Amerikalılara "evrimin dünya üzerinde insan hayatının nasıl başladığına dair en iyi açıklama" olup olmadığını sormuş. Budistler (%81) ve Hindular (%80) bu fikri en çok onaylayan grup çıkmış, onları Katolikler (%58) ve Anaakım Protestanlar (%51) takip ediyor, en düşük yüzdeyse evanjelik Protestanlar (%24) ve Mormonlarda (%22).

Tolstoy'un şikâyetini yankılıyor bu durum; ne zaman biliminsanlarına hayatın anlamına dair, hayatta ne yapmak gerektiğine dair sorular sorsa, "sormadığı meselelere dair sayısız miktarda kesin cevap aldığını" söylemiş.[23]

Ancak pek az biliminsanı Matthieu'nün yolunu takip eder. Çoğumuz dine dönmek yerine agnostik ya da ateist oluruz. Ancak bu, bilimin anlam ve amaçla ilgili sorulara cevap verdiğini göstermez. Yakınlarda "Tanrı parçacığı" ismi verilen şeyi doğrulayan biliminsanları bile buldukları şeyin, neden dünyada olduğumuzu ya da Tanrı'nın varlığı konusunu aydınlatmayacağını biliyorlar. Hayır, biliminsanlarının farkı, başka insanlarda dinin doldurduğu boşluğu, onlarda bilgiye duyulan açlığın, mesleğimizin can damarının dolduruyor olması. Hazineyi aramanın bulmak kadar önemli olduğu hazine avcıları gibi, cehalet örtüsünü deldiğimizde büyük bir amaca hizmet ettiğimizi hissediyoruz. Böylece birlik olduğumuzu, dünya çapında bir ağın parçası olduğumuzu hissediyoruz. Yani dinin bu diğer veçhesini yaşıyor, az çok aynı zihniyette insanlar olarak bir topluluk oluşturuyoruz. Kısa süre önce katıldığım bir atölyede, insanlığın evrendeki yerinden bahseden emekli bir uzaybilimci bir an duygulandı. İki dakika boyunca susup dinleyicileri sabırsızlığa sevk ettikten sonra çocukluğundan beri bu sorunun cevabını aradığını söyledi. Milyonlarca ışık yılı uzaklıktaki imgeleri görmek onu hâlâ derinden etkiliyor, evrenle bağımızın ne kadar kuvvetli olduğunu görmesini sağlıyordu. Kendisi öyle adlandırmasa da bu anlattığı dini bir deneyime çok benziyordu.

Sanatçılar ve müzisyenler gibi yaratıcı işler yapan insanlarla birlikte, pek çok biliminsanı bu aşkınlık deneyimini yaşar. Ben her gün yaşıyorum. Bir kere, insanın bir maymunun gözlerinin içine bakıp da kendini görmemesi mümkün değil. Gözleri önde olan başka hay-

22. Matthieu Ricard ve önde gelen bir Fransız filozofu olan babası Jean-François Revel arasındaki bir tartışmadan, Ricard'ın sözleri (Revel ve Ricard, 1997). Ancak Ricard yakın bir zamanda artık daha farklı düşündüğünü, bilimin insanlık halini muazzam derecede geliştirdiğini söylemiştir.

23. Leo Tolstoy (1882) "Hayatımın anlamı nedir?", "Hayatım nasıl bir netice doğuracak?", "Var olan her şey neden var, ben neden varım?" gibi sorulara cevap arıyordu.

vanlar da var ama hiçbiri insana, maymun gözündeki tanıdıklık şokunu vermez. Bakışınıza karşılık veren, bir hayvandan ziyade, sizin kadar sağlam ve kararlı bir şahsiyettir. Bu temayı aralarında sık sık konuşan maymun uzmanları, bir maymunla ilk göz göze gelişlerinin, sadece inceledikleri özneye değil, dünyadaki kendi yerlerine dair bakışlarını da kökten değiştirdiğini söylerler. Kraliçe Victoria'yı tedirgin eden tam da bu etkiydi. Maymun aynasına baktığında, asil ayakları altındaki metafizik zeminin sarsıldığını hissetmişti. Aynı hayvanat bahçesinde ayın orangutanı ve şempanzeyi gören Darwin bambaşka bir sonuca ulaşmış ve insanın üstünlüğüne inanan herkesi gelip bir bakmaya davet etmişti. Kraliçenin tehdit hissettiği yerde Darwin bir bağ hissediyordu.

Muazzam bir manzarayı ya da okyanusun üzerindeki günbatımını seyrederken çoğumuz kendimizi evrenin minicik bir parçası gibi hissederiz; bir mikroskoptan ya da teleskoptan bakan, bir balina şarkısını analiz eden, dinozor kemiklerini gün ışığına çıkaran ya da ormanda şempanze peşinde koşan biliminsanları gibi. İki ayaklı kuzenleri büyük bir palayla kendilerine ormanda yol açarak onları takip etmeye, bağırışlarını dinlemeye, toplumsal ilişkilerini kaydetmeye çalışırken şempanzeler çalıların arasına dalıp kaybolur. Tanzanya'daki saha araştırmalarıyla tanınan Japon primatolog, merhum dostum Toshisada Nishida'ya eşlik ederken, vahşi maymunların yediği bütün yaprak ya da meyveleri ağzına attığını görmek beni şaşırtmıştı. Tatlarını merak ettiğini söylemişti bana ama benim için insanın akrabası olan bir türle kendini bütünleşmiş hissetme edimiydi bu. Genç İngiliz primatolog Fiona Stewart daha önce kimsenin yapmadığı bir şeyi yapıp şempanzelerin yaptığı bir yuvada uyuduğunda da aynı özdeşleşme söz konusuydu. Yuvalar her zaman yerden dürbünle gözlenirdi ama Stewart gece gidip içlerinde yatmıştı. Bunun yerde yatmaktan daha iyi olduğunu keşfetmiş, daha az sinek olduğu için daha derin uyunabildiğini görmüştü. Hız tekneleriyle yunusların peşinden giden, yüzgeçlerinden tanıdıkları her bir yunusa birer isim takmış olan biliminsanları var. Yeni palazlanmış turna kuşlarını uçmaya alıştırmak için hafif hava taşıtlarıyla gökyüzüne yükselen biliminsanları var. Doğaya karşı daha küçüklükte duyulan bir ilgiyle başlıyor bütün bunlar. Minicik bir parçası üzerinde uzmanlaş-

mak bizi, her yöne, her orantıya, sonsuz zamana yayılan doğanın görkemine ve karmaşıklığına bağlıyor. Şifresini çözmeye çalıştığımız gizemler karşısında huşu içinde duruyoruz; onlar da biz her tabakayı kaldırdıkça daha derinleşiyor.

Bu yüzden de önde gelen hücre biyologlarından Ursula Goodenough'ın nasıl olup da *The Sacred Depths of Nature* (Doğanın Kutsal Derinlikleri) diye bir kitap yazabildiğini, Einstein'm nasıl olup da Spinoza'nın Tanrısına inanabildiğini anlıyorum. Amsterdamlı 17. yüzyıl filozofu Baruch Spinoza, Bosch ve Erasmus'un zamanından beri Hollanda'da dolaşan şüpheci düşünce kırıntılarını toplamış, bunları kişi olmayan bir Tanrı fikrinde billurlaştırmıştı. Gökyüzündeki geleneksel kadiri mutlak baba figürü değil, doğaya bağlı soyut bir doğaüstü güç. Böylece kutsal metinlerin Tanrı'nın kelamını değil, fani insanların fikirlerini yansıttığı rasyonalist bir dünya görüşünün temellerini atmıştı. En hafifinden, mesajının pek iyi karşılanmadığını söyleyebiliriz. Spinoza, Sefarad Yahudi cemaatinden aforoz edildi.

Einstein, Spinoza'nın Tanrısı'nı benimsemişti ama dine karşı düşmanlığı yoktu, yaygınlığı konusunda "hayata aşkın bir bakışın hiç olmamasındansa bence bir inanç yeğdir,"[24] diyordu. Gould'da da olduğu gibi anahtar, hoşgörü. İster İncil'i kelimesi kelimesine alanların bilim karşısındaki körlüğü olsun, ister bazı ateistlerin kendini beğenmişliği olsun, dogmatizm zihni kapatır. *Hümanist Manifesto*'nun uluslararası kabul görmüş yazarı, Center of Inquiry'nin kurucusu Paul Kurtz'a yapılan darbe de bunun son örneklerinden. 85 yaşındaki bu efsanevi şahıs, dinle alay etmek için uydurulmuş *Blasphemy Day* ve başka sersemce yöntemleri desteklemediği için kendi kurduğu örgütte istenmeyen adam ilan edildi. Kurtz'un kendisi olayı şöyle açıklamış:

24. Albert Einstein 25 Ekim 1929'da yazdığı bir mektupta şöyle demiş (Jammer, 1999, s. 51): "Biz Spinoza'mn takipçileri, var olan her şeyin muhteşem düzeninde ve kurallılığında; insan ve hayvanda kendini açığa vuran ruhunda Tanrımızı görürüz. Kişileşmiş bir Tanrı'ya duyulan inancın sorgulanması başka bir meseledir. Şahsen ben asla böyle bir şeye kalkışmazdım. Çünkü böyle bir inanç bence hayata aşkın bir bakışın yokluğuna yeğdir; insanlığın büyük çoğunluğunun metafizik ihtiyaçlarına cevap verebilecek bundan daha başarılı bir şey var mı bilmiyorum."

Dine karşı sert bir tutum takınmak istiyorlar. Doğrusu ben de Tanrı'dan hoşlanmam. Efsane olduğunu düşünürüm. Varlığını kanıtlayan bir şey yok bence. Öte taraftan dine inanan bir sürü insan var. Onları eleştirmek gerektiğine inansam da onlardan nefret etmiyorum. Onlara karşı hırçın değilim. Dine karşı nasıl bir tutum takınmak gerektiği konusunda fikir ayrılığı var. Meslektaşlarımın çoğu, onlara eski papaz yamakları diyorum, dinden öyle nefret etmişler ki ifade etmeden duramıyorlar.[25]

Kurtz'un papaz yamağı göndermesi, daha önce sözünü ettiğim, hoşgörüsüzlüğün sınırlarının yeniden çizilmesinden ibaret olan seri dogmatizme işaret ediyor. Anti-bir şey hareketleri, hazzetmedikleri şeyin yerine daha iyisini koymadıkça yok olmaya mahkûmlar. Ortaya münasip bir alternatif çıkartmak zorundalar. Hiçbir seküler hareket Tolstoy'un sorularına cevap vermez. Gittikçe sekülerleşen Hollandalılar bunun için bir kelime bile uydurdular: "*ietsism*". "*Ism*" bildiğimiz izm, "*iets*" "bir şey" anlamına geliyor. Tipik bir "ietsist" kişileşmiş bir Tanrı'ya inanmaz, geleneksel bir dini takip etmez ama gökle yer arasında gözün gördüğünden daha fazlasının olduğuna inanır. Bir şey olmalı.

Bilimin düşmanı din değildir. Din sonsuz farklı şekle bürünür ve kendi dinlerinin belli kısımlarını seçen, bilimle hiç işi olmayan, açık fikirli bir sürü inançlı insan vardır. Asıl düşman, düşüncenin, sorgulamanın ve merakın yerine dogmayı koymaktır. Puebla'daki Tanrı münazarası, iki taraf için de entelektüel açıdan samimiyetsiz ve tutucuydu. Hayatımda tecrübe ettiğim her şeyden daha güçlü bu inançları insanlar nereden ediniyor? Sırları nedir? İnançlar asla doğrudan verilerden ya da mantıktan çıkmıyor. İnançlar bize insan yorumunun prizmasından geçerek ulaşıyor. Bir Fransız filozofunun gayet güzel özetlediği gibi "aslında emin olunacak hiçbir şey yoktur, sadece emin olan insanlar vardır."[26]

Bu bölümü Amerikalı yazar John Steinbeck'ten bir alıntıyla bitireyim. Bu alıntıyı seçme sebebim, öteki tarafı, yani araştıran, merak eden, inceleyen, bütün etkilere açık insan zihnini göstermesi. İnsanların meyilli olduğu entelektüel kemikleşmeye rağmen çağlar boyu

25. 2011'de Paul Kurtz'la yapılan söyleşiden: www.superscholar.org/interviews/paul-kurtz/.

26. Charles Renouvier (1859), s. 390.

ilerlememizi sağlayan şey bu zihin yapısı. Steinbeck bilim ve dini, bütüncül bilginin birbirine denk biçimleri olarak sunuyor. Gould'un iki magisteria arasına çektiği zarın "yarı-geçirgen" olduğu konusunda Goodenough'a katılırdı muhtemelen.[27] Vücutlarımızdaki pek çok zar gibi kimyasalların iki tarafa da geçmesine izin veriyor. Ne de olsa bilimin, toplumsal ve ahlaki yaklaşımlarımızı belirleme gücü var. İnsanları çevre konusunda bilinçli olmaya sevk etmesi, kadınlara cinsel özgürlük sağlayan bir hap icat etmesi buna örnek gösterilebilir. Aksi yönden varoluşsal meseleler de bilime sızıyor, hasta bakımında tıbbi kaygılar karşısında insani kaygıların tartışılması gibi. Herkesi tutabildiğimiz kadar hayatta mı tutmalıyız? Çoğu alanda dünya görüşümüzün nerede bittiğini ve bilimin nerede başladığını söylemek zor, bunun aksi de geçerli. İkisi arasındaki basit karşıtlığın ötesine geçip insan bilgisini bir bütün olarak düşünmeye ihtiyacımız var. Steinbeck, *The Log from the Sea of Cortez*'de (Cortez Denizi Seyir Defteri), Pasifik kıyılarındaki bilimsel bir keşif gezisini anlatırken bunu yapmaya çalışmıştı:

> Ne tuhaf, dini dediğimiz duyguların çoğu, türümüzün en kıymetli, en eski, en makbul tepkilerinden birisi olan o mistik feryadın çoğu, aslında insanın bütün her şeye bağlı olduğunu, bilinen ya da bilinmeyen bütün gerçekliğe çözülmeyecek şekilde bağlı olduğunu anlamaktan ve söylemeye çalışmaktan başka bir şey değil. Söylemesi kolay ama derinlerde hissettirdiği şey bir İsa, bir Aziz Augustinus, bir Aziz Francesco, bir Roger Bacon, bir Charles Darwin, bir Einstein çıkarmış ortaya. Bütün hepsi kendi ritmleriyle ve kendi sesleriyle, şaşkınlıkla keşfetmişler ve tekrar onaylamışlar ki bütün her şey tek bir şeydir ve tek bir şey bütün her şeydir — planktonlar, denizdeki fosforlu ışıltı, dönen gezegenler, genişleyen evren, bütün hepsi zamanın esnek ipiyle birbirine bağlıdır. Gelgitin oluşturduğu havuzcuktan yıldızlara, oradan tekrar havuzcuğa bakmak lazım.[28]

27. Ursula Goodenough (1999).
28. John Steinbeck (1951), s. 178.

5

İyi Maymun Meseli

> Başka birinin acı çektiğini görmek bana fiziksel acı verir, genellikle başka insanların duygularına el koyarım. Birinin sürekli öksürmesi ciğerlerimi ve boğazımı kaşındırır.
>
> MONTAIGNE[1]

FİLLERİ KÜÇÜMSEMEK çok kolaydır. Alet kullanımları konusunda ben de bu suçu işlemiştim. Benim gördüğüm kadarıyla alt tarafı bir sopa alıp sırtlarını kaşıyorlardı. Çamur fırlatmalarını da seyretmiştim. Çalıştığım hayvanat bahçesinde fillerin bulunduğu bölümün etrafındaki çite ne zaman cücekargalar tüneyip bahar şarkılarını söylemeye kalksalar, filler çamuru basardı. Bu kuşlar La Fontaine masalındaki karga gibidir. Şakıyabildiklerini zannederler —ne de olsa karga ötücü kuşlar ailesine aittir— ama herkesin müzik zevki aynı olmaz. Filler bu gürültücülerden kurtulmak için onlara hortum hortum çamur fırlatırdı.

Fillerin en fazla bu kadarını yapabileceklerini düşünürdüm çünkü deneylerde daha fazlası görülmemişti. Biliminsanları kalınderililere uzun bir sopa vermiş, sonra da uzak bir yere yiyecek koyarak, onu almak için sopayı kullanıp kullanmadıklarına bakmışlardı. Primatlar bu konuda başarılıdır ama filler sopayı kendi haline bırakmıştı. Bunun üzerine bu bulmacayı anlamadıkları sonucuna varıldı. Bana öyle geliyor ki belki de biz araştırmacılar fili anlamamıştık.

1. Michel de Montaigne (1877), c. 1, s. 94.

Primatın elinin aksine, filin dokunma organıyla koku alma organı aynı. Filler hortumlarını sadece yiyeceğe uzanmak için değil, koklamak ve dokunmak için de kullanırlar — hortumları, özellikle hassas uç noktası, sinir uçlarıyla doludur. Hayvanlar muazzam koku duyularıyla neyin yenip neyin yenmeyeceğini anlar. Görme duyusu ikincildir. Fil sopayı alır almaz burun delikleri kapanır. Sopa yiyeceğe yaklaşsa bile, dokunmaya ve koklamaya engeldir. Bizden gözlerimiz bağlı bir şeye dokunmamızı istemek gibidir bu. Körebe oynamıyorsak böyle bir şey yapmayı pek istemeyiz haliyle.

Washington'daki Milli Hayvanat Bahçesi'ne son ziyaretimde, Preston Foerder ve Diana Reiss, bulmaca farklı şekilde sunulursa, genç bir erkek fil olan Kandula'nın çözebildiğini gösterdiler. Biliminsanları, alanın yukarısına, Kandula'nın ulaşamayacağı kadar yükseğe meyve dolu dallar asmışlardı. File kullanabileceği pek çok nesne verilmişti: sopalar, kare şeklinde bir kutu ve geniş tahtalar. Kandula sopaları kaale almadı ama bir süre sonra kutuyu ayağıyla tekmelemeye başladı. Kutuyu düz bir hatta tekmeleye tekmeleye dalların tam altına getirdi, sonra ön ayaklarıyla üzerine çıktı ve böylece hortumuyla meyvelere ulaşabildi.

Kandula ödülünü çiğnerken Preston'la Diana, nesnelerin yerlerini değiştirerek filin işini yokuşa sürdüklerini anlattı. Kutuyu alanın farklı bir noktasına gözden uzağa yerleştiriyorlarmış; böylece Kandula cazip yiyeceklere baktığında çözüm düşünmek ve aleti bulmak için hedeften uzaklaşmak durumunda kalıyormuş. Çoğu hayvan bunu yapamaz ama Kandula hiç tereddüt etmeden kutuyu uzaklardan bulup getiriyormuş. Kutu tümüyle ortadan kaldırıldığında da tahtaları üst üste yığarak yiyeceğe yaklaşmaya çalışıyormuş.

Kandula, yüksek zekânın alameti farikası sayılan "eureka anı" diye de bilinen sebep-sonuç kavrayışının bütün işaretlerini sergiliyor. Görülen o ki bir hayvanın çamur fırlatmaktan başka marifeti olmadığına hükmetmeden önce dünyaya onun açısından bakmaya çalışmalıyız, gerekirse burnumuzun yerinde bir hortum olduğunu hayal ederek.

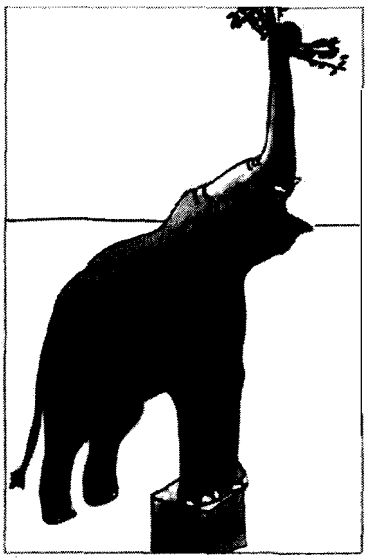
Başkasının İyiliği

Fillerin kendilerini aynada tanıyıp tanımadığını anlamak için Diana' yla ortaklaşa yaptığımız bir çalışmayı hatırlatıyor bu bana. O zamanlar öğrencim olan Josh Plotnik'le birlikte New York, Bronx Hayvanat Bahçesi'nde bir araştırma yapmıştık. Filler daha önce aynada gördükleri şeyi tanıdıklarını gösterecek bir davranışta bulunmamışlardı. Şebekler gibi, karşılarında gördükleri fili başka bir fil mi zannediyorlardı? Sadece insanlar, maymunlar ve yunusların kendi yansımalarını tanıdıkları biliniyor.

Ancak önceki deneylerde en büyük kara hayvanına kendisinden çok daha küçük bir ayna verilmişti. Bu ayna, içerideki bir kafesin parmaklıklarının dışına yerleştirilmişti. Filin görebildiği yegâne şey, birisi yansıma olan iki sıra parmaklık arkasındaki dört bacaktı. Hayalkırıklığıyla fillerin kendilerini aynada tanımadığı sonucuna varılmıştı. Ancak biz onları sınamanın daha iyi bir yolu olup olamayacağını düşündük. 2,5'a 2,5 metrelik pahalı bir fil-geçirmez ayna, kendi yansımalarını incelemeye başlamadan önce dokunabilsinler, koklayabilsinler ve arkasına bakabilsinler diye açık alana yerleştirildi. Şempanzeler ve çocuklar için de ilk adım bu incelemedir. Şu işe bakın, Happy adında bir Asya fili kendini tanıdı. Aynanın karşısına ne zaman geçse alnına boyanmış beyaz çarpı işaretini siliyordu. Yansımayı kendi bedeniyle ilişkilendirmese bu çarpının varlığından da haberdar olmazdı. Çocuklarda da kendini tanıma aynı şekilde sınanır ve genelde iki yaşından önce vuku bulur. Filler için kendini tanıyan seçkin hayvanlar arasına katılmak büyük adımdı. Medyadaki başlıklar meşhur çocuk şarkısını hatırlatmadan duramadı: "She's Happy, and she knows it!"*

Filler düşünüldüğünden daha zeki çıkmışlardı ama daha da önemlisi bu durum, olumsuz kanıtların sınırlarını teyit etmişti. Belli bir türde alet kullanımı ya da kendini tanıma işaretleri bulunamasa bile kesin hüküm vermemek gerekir. Hayvanın becerileri yeterli ol-

* "If you're happy and you know it clap your hands" — "Mutluysan ve bunu biliyorsan ellerini çırp". Çocuk şarkısındaki *happy* (mutlu) kelimesi filin adıyla örtüştüğü için kelime oyunu yapılmış. "Mutlu ve bunu biliyor!" –*ç.n.*

Kandula, yükseğe asılı yeşil dallara ulaşabilmek için bir kutu bulup dalların altına getiriyordu.

mayabilir ama biz de hayvanı anlamıyor olabiliriz. Onlara yanlış aletler veriyor, yanlış aynalar tutuyor olabiliriz. Deneysel psikolojinin ünlü deyişiyle "kanıt yokluğu, yokluğun kanıtı değildir".

Bu noktayı tekrar etmekte fayda var. Burada Georgia'da ormanda yürüyüşe çıktığımda tepeli ağaçkakan görmesem ya da sesini duymasam, ormanda bu kuşun olmadığı sonucuna mı varmalıyım? Elbette hayır. Belki ben görmedim. Bu muhteşem ağaçkakanların nasıl ağaçların arkasına dolanıp gözlerden saklandığını biliriz. Karga kadar büyük olan bu ağaçkakanlar bir hayalet gibi ağaçların arasından kayıp gider, bu yüzden de eski oduncular onlara "yüce-tanrı" derlerdi. Bu kuşlar çok ürkektir ve kahkahaya benzeyen sesleri ya da takırtıları ancak belli mevsimlerde duyulabilir. Defalarca yürüdüğüm halde onları görmemişsem, sadece yeterli veriye sahip olmadığımı söyleyebilirim. Belki de yüce-tanrı gerçekten yoktur ama hayatım üzerine bahse girmezdim.

Bu yüzden de primat bilme yetisinin, topu topu ormanda atılan birkaç tur üzerine temellendirilmiş, beceri yokluğu iddialarıyla dolu uzun bir tarihe sahip olması çok şaşırtıcı. Bu iddiaların en yenisi

maymunların toplumcul olmadığı iddiası. Bize pek çok açıdan benzeseler de zavallılar yankesici kadar bencil. Kendilerinden başka bir şeyi düşünmüyorlar. Birazdan anlatacağım Toplumcul Tercih Testi sonucunda şempanzelerin başkalarının yararına karşı kayıtsız olduğu ilan edildi. Yiyeceklerini paylaşmak, kendilerini riske atarak arkadaşlarını savunmak, grup arkadaşlarını kaçak avcıların tuzağına düştüklerinde kurtarmaya çalışmak, akrabaları olmayan öksüzleri evlat edinmek gibi içlerinden gelen yardım davranışları sergilemeleri de bir anlam ifade etmiyor. Arkadaşlarının yiyeceğe ulaşması için ihtiyaç duyulan bir aleti getirmeleri ya da bir kapıyı açmaları da öyle.

Bütün bunlar iyi hoş da, diyor akademi camiası, maymunlar şu hayati cömertlik sınavını geçemezse biz bunların tek kelimesine bile inanmayız. Bu yüzden de şempanzelerin toplumsal tercihlerini "sadece şahsi çıkar" doğrultusunda yaptığı,[2] insanlardaki işbirliğinin hayvanlar âlemi içinde "büyük bir anormallik" olduğu,[3] ve toplumcul eğilimlerin atalarımız maymunlardan ayrıldıktan sonra "insan türü içinde türemiş bir özellik" olduğu iddiaları tekrarlanıyor.[4]

Ekibim, şu anda izlemekte olduğum şempanzeleri sınava tabi tutana kadar, yani son on yıldır, maymunlara bu olumsuz bakış hâkimdi. Atlanta yakınlarında, Yerkes Ulusal Primat Araştırma Merkezi'nin Saha İstasyonu'na bakan ofisimdeki masada oturuyorum. Şempanzeler hakikaten penceremin altında yaşıyor. Yirmi yıldır bu ofisteyim, dolayısıyla yirmi yaşlarındaki bütün maymunları bebekliklerinden beri tanıyorum. Küçükken gıdıkladığım alfa erkeği Socko ve alfa dişisi Georgia da buna dahil. Bir taraftan o kısık maymun kahkahalarıyla güler, bir taraftan da daha fazla gıdıklanmak isterlerdi. Bir önceki alfa dişi Peony de eskiden bu grubun üyesiydi. Hayatının sonlarına doğru arkadaşları ona içme suyu taşır, tırmanmasına yardım eder ve başka hizmetlerde bulunurlardı. Bu şempanzelerin beni

2. Keith Jensen vd. (2006), s. 1013: "Şempanzeler tercihlerini tümüyle şahsi çıkarlarına göre yaparlar, bunun türdeşleri için doğuracağı sonuçları hiç dikkate almazlar."

3. Ernst Fehr ve Urs Fischbacher (2003).

4. John Silk vd. (2005), s. 1359: "Şempanzelerde ötekini dikkate alan tercihlerin yokluğu, böylesi tercihlerin, insan türünün [başka] rafine becerilerine bağlı bir özelliği olduğunu düşündürür."

ve kuledeki ofisimi kendi alanlarının bir parçası olarak görmesine şaşmamak lazım. Ben yanımda misafirle gelirsem sorun çıkmaz ama buraya tek başına gelen yabancılar her zaman hoş karşılanmaz. Bir keresinde bütün alanı çamur banyosuna dönüştüren çok yağışlı bir dönemin ardından ofise girdiğimde bütün pencerenin kurumuş çamurla kaplı olduğunu gördüm. Birisi bana şempanzelerin, ofisi temizlemeye gelen ekibi pek hoş karşılamadığını anlatana kadar ne olup bittiğini anlayamadım.

Nasıl ki bir çocuğun zekâsı oyun bahçesinde neler yaptığına bakılarak anlaşılmazsa şempanze zekâsı da safi gözlemle anlaşılamaz. Saha çalışmalarının büyük önemi ve değeri vardır ama maymunların bilişsel özelliklerini değerlendirmek için onlara belli problemler sunmamız gerekir. İki nokta felsefesi güden pek çok test yaparız. Öncelikle şempanzelerin ne yapamadıklarına değil ne yapabildiklerine odaklanırız. Olumsuz netice veren problemlerin üzerinde fazla durmayız. İkinci olarak, deneylerimiz basit ve sezgiseldir. Bu noktada doğal davranışlar, yani masamdan baktığımda her gün yaptıklarını gördüğüm şeyler konusundaki deneyim işe yarar. Şempanzelerin ilgisini çeken ve kolayca yapabildikleri ödevler seçeriz. Mesela insanları taklit etme yatkınlıklarını ölçmek yerine birbirlerine karşı nasıl davrandıklarına bakarız. Şempanzeler bizimle pek öyle istediğimiz kadar alakadar olmazlar ama birbirlerine karşı büyük ilgi gösterirler. Birbirlerinin en küçük hareketini bile takip edebilmek için yüzlerini yüzlerine yaklaştırırlar, ağızlarını koklarlar, hatta bir ödevle uğraşan arkadaşlarına ellerini dokundurup, kinestetik geri besleme alırlar. Maymunlar insanları taklit etmekte o kadar da başarılı değildir ama maymunlar maymunları taklit etmeyi severler, önemli olan da budur zaten.

Yeni bir Toplumcul Tercih Testi oluştururken şempanze-dostu yaklaşımımız çok işe yaradı. Şempanzeler, bir çiftin ya birine ya da ikisine birden yiyecek veren aletle yapılan testi bir türlü geçemiyorlardı. Maymun bir kolu çekince sadece kendisine yiyecek alıyor, başka bir kolu çekince kendisiyle birlikte partnerini de ödüllendiriyordu. Bu da kendisi bedel ödemeden diğer maymuna faydası dokunacağı anlamına geliyordu. Ancak şempanzeler sanki hiç umurlarında değilmiş gibi iki kolu da aynı oranda çekiyordu.

Belli ki bütün her şey, bu aygıtın işleyişini ne kadar iyi anladıklarına bağlıydı. Tercihlerinin partnerlerini nasıl etkilediğini biliyorlar mıydı? Bu konuda şüphelerimiz vardı. Bu tür çalışmaları genelde sabah kahvesini içerken tasarlardık. Bir düzine master öğrencisi, doktora üstü akademisyen ve teknisyenden oluşan küçük bir ekibim var. Ekipten birisi kendi kafasındaki deneyi açıklar, sonra da hepimiz eleştirilerimizi yapar, bir şeyin neden işe yaramayacağını anlatır, başka seçenekler önerir, daha önce yapılmış çalışmalardan bahsederiz, vs. Maymunlar için tam doğru seviyede olan bir tasarı bulana kadar bazen aylarca tartışırız. Aynı şey toplumcul projede de oldu. Önce daha evvel yapılmış çalışmaların ayrıntılarını inceledik. Mesela maymunların genelde aralarında birden fazla cam katmanıyla, birbirlerinden metrelerce uzağa yerleştirildiğini fark ettik. Kendilerinin yiyecek aldığını anlama konusunda bir sıkıntıları yoktu ama partnerlerinin ne aldığını görebiliyorlar mıydı? Aletin resimlerini incelediğimizde karmaşıklığına hayret ettik. Biz bile nasıl çalıştığına akıl erdiremiyorsak şempanzeler zorlanmayacak mıydı? Bütün bu sorunları ortadan kaldırmayı hedefledik.

Hem yabani hem de tutsak şempanzelerin içini dışını çok iyi bilen biliminsanı Vicky Horner daha önce maymunlar üzerinde kullanılmış bir tasarım geliştirdi. Alet filan gerekmiyordu. Maymunları, aralarında sadece bir kafes teliyle birbirinin dibine yerleştirdik ve muz dilimi ödüllerini yağlı kâğıda sardık. Klasik müzik konserinde kimseye fark ettirmeden bonbon yemek ne kadar zorsa, bu muzu sessizce yemek de o kadar zordu. Şempanzelerden birinin, diğerinin de yiyecek tükettiğinin farkına varmasını istedik. Kendi üzerimizde deney yaptıktan sonra plana son halini verdik. Kendimizi şempanze gibi düşünüp onlar gibi hareket ettik. Bir rahatsızlık hissetmediğimizden planı uygulamaya koyduk.

Bizim şempanzeler geniş bir alanda, otlar ve ahşap tırmanma çerçeveleri arasında yaşarlar. Onları isimleriyle çağırdığımızda gelip binaya girerler, biz de plana göre onları ayırırız. Her şey gönüllülük usulüyle yapılır ama işin içinde yiyecek olduğu için hevesli olurlar. Yine de insan psikologlarının asla karşılaşmadığı bazı sorunlarla karşılaşırız. Mesela dişilik organı kabarmış bir dişi erkekler için çok rağbettedir ve ya yolunu keserek binaya girmesini engellerler

ya da dışarıda bekleyip bütün sınav boyunca madeni kapılara vururlar. Motive olmuş bir erkeğin çıkarabileceği ses ürkütücü boyutlardadır ve konsantrasyona pek faydası yoktur. Ya da bir yavru annesinden ayrılmayı reddettiği için onunla birlikte girer ve onu tek başına sınayamayız. Buna bir de üşütmeler, hastalıklar, kavgalar, kötü havalar ve başka dış etkenler eklenir. Kesin bir sonuca varmadan önce çok sayıda şempanzeyi, çok kereler sınamak istediğimizden böyle bir çalışma kolayca bir yıla yayılabilir.

Neyse ki bütün bu emekler boşa gitmedi çünkü şempanzelerin birbirinin iyiliğini düşündüğünü ilk kanıtlayan biz olduk. Vicky'nin azmi, yeni test tasarımımız ve maymunlarla uyumumuz bu sonucu getirdi. İlk test, birbiriyle akrabalığı olmayan iki dişiye, Peony ve Rita'ya uygulandı. Onları iki ayrı odaya yerleştirdikten sonra bir kovayı renkli jetonlarla doldurduk. Bunlar birbirinin tıpkısı plastik boru parçalarıydı, yalnız yarısı yeşil yarısı kırmızıydı. Peony'den her seferinde bir jeton alıp bize uzatmasını istedik. İster yeşil ister kırmızı versin her seferinde ödüllendiriliyordu. Tek fark Rita'nın ne aldığıydı. Kırmızı jetonlar "bencildi" çünkü sadece Peony'yi ödüllendiriyordu, yeşil jetonlarsa "toplumculdu" çünkü ikisini birden ödüllendiriyordu. Peony ilk başta bir kırmızı bir yeşil seçerken zamanla üç taneden ikisini yeşil seçmeye başladı. Birkaç farklı şempanze çiftinde onda dokuz toplumcul tercih gözlemledik ama genel olarak diğerine yardım etme eğilimi Peony'ninki gibiydi: çok yüksek değil ama rasgele de değil. Maymunları odaya tek başına koyup aynı işlemi tekrarladığımızdaysa, iki renk arasında bir ayrım gözetilmiyordu. Başka bir deyişle toplumcul seçim için bir partner gerekliydi.[5]

Partner ne olup bittiğinin gayet iyi farkındaydı ve tercihi yapanı ya aradaki kafes teline vurarak, su püskürterek ya da yüksek sesle bağırarak korkutmaya çalışıyor ya da elini açıp dileniyordu. Partnerler bunu genelde bencil seçimlerden sonra yapıyorlardı. Ancak bu tür baskılar ters tepiyor ve toplumcul seçimlerin azalmasına neden oluyordu. Tercihi yapanlar adeta partnerlerine uslu durmazlarsa hiçbir şey alamayacaklarını anlatmaya çalışıyordu. 21 farklı şempanze çiftini teste tabi tuttuktan sonra bu davranışın korkuyla açık-

5. Victoria Horner vd. (2011a).

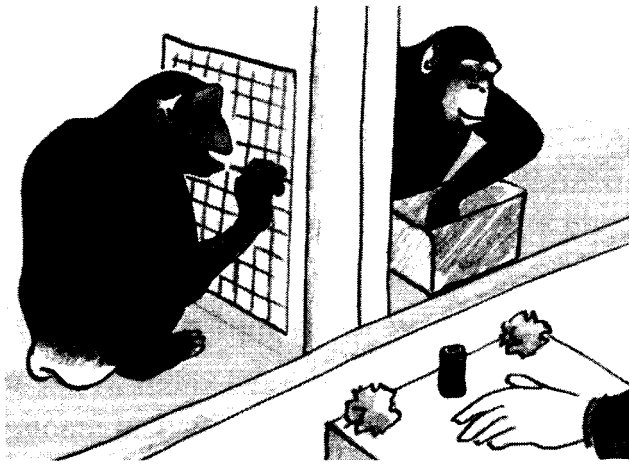
lanamayacağı sonucuna vardık çünkü korkacak en az şeyi olan yüksek mevkideki şempanzeler en toplumcul olanlardı. Peony de Georgia da cömert davranmıştı.

Peony'nin iyi kalpliliği bizi hiç şaşırtmamıştı. Hayatı boyunca çok tatlı bir karakteri vardı, herkese yardım etmeye, herkesi teselli etmeye her an hazırdı, bu da hayatının sonlarına doğru ona gösterilen sevgi ve saygıyı açıklıyordu. Georgia bambaşka. Tam bir kabadayı, belalı bir tip. Cinsel olgunluğa erdiğinde herkesin gözü önünde aşağı mevkideki erkeklerle cinsel ilişkide bulunup erkekler arasında kavga çıkararak ya da başka dişilerin yavrularına vurup topluluğun yarısını kavgaya sokarak ortalığı karıştırırdı. Bu yüzden de Georgia'nın cömert bir karaktere sahip olduğunu hiç düşünmemiştim ama testler öyle olduğunu kanıtladı. Acaba bize çaktırmadan başkalarına iyilik mi yapıyordu? Georgia yükselişini sopa kadar havuca da mı borçluydu? Hem sindirme hem de yardım hareketlerini herkesin gözüne sokan erkeklerin aksine dişiler arasında böyle stratejileri tespit etmek daha zordur.

Araştırmamız çoğu şempanze uzmanını ferahlattı. Olumsuz verilerin ortalığı kaplamasına inanamadan seyrediyorlardı. Bazıları şempanzelerde işbirliğinin sadece kan bağı olanlarda görülmediğini kanıtlamak için kıl ve dışkı örneklerinden DNA çıkartmaya kadar vardırmıştı işi. Akrabalığı olmayan bireylerin birbirine yardım etmesine sıkça rastlanır. Ama bulgularımız uzmanları memnun etmenin yanı sıra biraz homurtuyla da karşılandı. Bir ekonomist, şempanzeler davranışları yüzünden bir bedel ödemedikleri için bunun özgecilik sayılamayacağını söyledi. Başkaları şempanzelerin *sürekli* toplumcul olmadığına işaret etti. Üç seferden birinde partnerlerinin çıkarını düşünmediklerine göre pek de iyi sayılmazlardı hatta "kötü ruhluydular".[6]

Şimdi bütün bir on yıl boyunca, şempanzelerin hiçbir bedel ödemeleri gerekmediğinde bile birbirlerine yardım etmediği düşünüldüğünden insanlar eşsiz kabul edildi. Yöntemi değiştirdik, aletten kurtulduk, bir de baktık ki şempanzeler birbirlerine yardım ediyorlarmış. Meslektaşlarımızın bunun sayılmayacağını söylemesi biraz

6. John Skoyles (2011); bkz. Victoria Horner vd.'nin cevabı (2011b).

Bekleyen partnerinin önünde, etkin şempanze (sağda) içinde iki renk plastik jeton olan kovaya uzanıyor. O jetonu seçtikten sonra, masanın üzerinde duran kâğıda sarılmış iki ödül arasına koyuyoruz. Ya sadece etkin maymunu ("bencil" renk) ya da ikisini birden ("toplumcul" renk) ödüllendiriyoruz. Şempanzeler toplumcul seçeneği tercih ediyor.

abartılı. Daha fazla araştırmaya ihtiyaç duyulduğu kesin ama şu anda daha önce ortaya atılmış iddialar zan altında. Toplumcul Tercih Testine tabi tutulan çocuklar da topyekûn toplumcul çıkmadı: Bir çalışmada birbirlerine yardım oranları %78 olarak gözlendi. Yani şempanzelerle aralarında sadece küçük bir fark var.

İnsanlığın özel konumu söz konusu olduğunda sınırlar mucizevi bir şekilde genişletiliyor. Yine de başka hayvanlardaki toplumculluğu inkâr etmek iyice zorlaştı. Söz konusu çalışmaların yanı sıra her yerde mevcut bulunan video kameraları da yeni bir etken. Eskiden sahadan gelen hikâyelerle yetinmek zorunda kalırdık. Mesela Goodall, ağaçlara tırmanamayacak kadar yaşlı ve zayıf olan Madame Bee'nin hikâyesini anlatmıştı. İhtiyar şempanze aşağıda sabırla kızının ona meyve getirmesini beklermiş, kızı meyvelerden birini Madame Bee'nin yanına koyarmış ve birlikte keyifle meyvelerini yerlermiş. Fazla kanıta ihtiyaç duymadan bu tür hikâyelere inanırdık ama şimdi internette düzinelerce şaşırtıcı video var. Bir manda sürüsünün buzağıyı aslanların pençelerinden kurtardığı "Kruger'de Sa-

vaş" videosunu YouTube'da milyonlar seyretti, Şili'nin başkenti Santiago'da, yarı ölü arkadaşını kalabalık bir otoyolda sürükleyerek hayatını riske atan "Kahraman Köpek"i de. Japonya'daki tsunamiden sonra yaralı arkadaşının yanından ayrılmayı reddeden köpek de var, yavruyu balçıktan çekip çıkaran Afrika filleri var, bir Çin hayvanat bahçesinde buz gibi bir havuzun dibinde solunumu duran dalgıcı kurtaran beyaz balinalar var. Balinalardan biri onu, bir köpeğin yavrusunu alması gibi usulca ağzına alıyor, sonra iki balina birden dalgıcı yüzeye çıkarıyor.

Herkesin bilgisayar ekranlarında bütün canlılığıyla duran aksi yönde kanıtlar karşısında sadece insanların başkalarının iyiliğini düşündüğü fikri hızla gözden düşüyor.

Georgia'nın Minnettarlığı

Yine de YouTube'da görülen her şeye güvenmemek lazım. Başka bir videoda senkronize yüzen japon balıkları görülüyordu. Dört balık, gösteri uçakları gibi birbirine eşit mesafede, sığ akvaryumda aynı anda dönüş yaparak yüzüyorlardı. Akvaryumun üzerinde duran bir sihirbazın ellerini takip eder gibi bir halleri vardı. Balıklara küçük demir parçaları yutturulduğu söylentisi üzerine herkes ayağa kalkmıştı. Akvaryumun altında dolaştırılan mıknatıslarla idare ediliyor olabilirlerdi ki sığlığını da açıklıyordu bu. Sihirbaz bu iddiaları yalanlamadı ama balıklarının mutlu ve sağlıklı olduğu açıklamasında bulundu.

Bu performans hiç akla yatkın görünmüyordu çünkü sazan ailesine mensup balıklar sıkışık nizam sürüler oluşturmaz. Gevşek topluluklar oluştururlar. Normalde topluluk halinde hareket etmeye alışık olmayan hayvanları koordinasyon konusunda eğitmek imkânsızdır. İki yunusa aynı anda sudan sıçramanın öğretilebilme sebebi bunu zaten kendiliklerinden yapıyor olmalarıdır. Dişi yunuslar yavrularıyla eşzamanlı yüzer, birlikte dibe dalıp birlikte çıkarlar. Erkek yunuslar gruplar oluşturur ve rakiplerini sindirmek için tam bir eşzamanlılıkla yüzer, böylece bağlarının kuvvetini sergilerler. Halbuki iki evcil kediyi aynı anda zıplatmaya çalışacak olsanız başarısızlık kaçınılmazdır. Kediler yalnız avlanır.

Biz işbirliği araştırmalarımızda özel bir eğitim vermekten kaçınıyoruz. Hayvanların bu kavramı ne kadar iyi anladığını öğrenmek istiyoruz. Ortak hedefleri var mı? Partnerlerinin gayretini fark ediyorlar mı? Öğrencilerimden birisi olan Malini Suchak şempanzelerin birlikte çalışmasını gerektiren bir deney hazırlıyor. Onları âdet olduğu üzere ikişerli ikişerli test etmek yerine, projeyi açık havada bütün koloninin önünde uyguluyoruz. Doğada şebek avına çıkan maymunlar gibi, ekip kurmaya itiyor bu deney onları. Üç boyutlu mekânda hareketli hedefleri yakalamak zordur, bu yüzden de maymunlar tek başına değil, ikili üçlü gruplar halinde daha başarılı avlanır. Ağaç tepelerinde şebeklerin izini sürdüklerine ve yakaladıklarında koro halinde heyecanla bağırıştıklarına şahit olmuştum. Avlanma ve eti paylaşma şempanze sosyalliğinin kökeninde yer alır, zaten insan evrimini hızlandıran şeyin de bu olduğu düşünülmektedir. Atalarımızın avladığı büyük hayvanlar daha da büyük bir işbirliği gerektiriyordu.

Malini'nin aleti, dışarıdaki çitin üzerine takıldı. Şempanzeler tek başlarına aletten hiçbir şey alamayacaklarını artık biliyorlar. Aletin üzerinde oturan Rita, yüksek bir tırmanma çerçevesinin üzerine kurduğu yuvada uyuyan annesi Borie'ye bakıyor. Rita, üşenmeden Borie'nin yanına tırmanıyor ve onunla birlikte aşağı inene kadar dürtüklüyor. Rita, annesinin peşinden geldiğinden emin olmak için yol boyunca omzunun üzerinden baka baka alete doğru ilerliyor. Kimi zaman şempanzelerin biz farkına varmadan aralarında anlaştığı izlenimine kapılıyoruz. İkisi birlikte ne yaptıklarını çok iyi bilir havada, geceleme binasından çıkarak alete yöneliyorlar.

Şempanzeler anlık bakışlar ve vücut duruşlarıyla iletişim sağlamakta ustadır. Dile ve açık jestlere ihtiyaç duymadan bir sonraki hamlelerini haber verirler. Vücut diline bel bağladıkları için insanların verdikleri işaretleri de çok iyi okurlar. Hatta bu konuda o kadar iyiler ki benim ruh hallerimi ve niyetlerimi benden bile daha iyi biliyorlar sanki. Bize bakınca içimizi okuyorlar. Önyargılı ziyaretçiler gibi düşmanca beden dili olan insanlara karşı ne kadar duyarlı olduklarını defalarca görmüşümdür. Bizim yanımızdayken bu insanlar, bazı hayvanat bahçesi ziyaretçilerinin yaptığı gibi şempanze taklidi yapmazlar tabii (bağırıp abartılı bir şekilde kendilerini kaşı-

mazlar) ama şempanzeler yine de onlara düşman görmüş gibi tepki verir. Georgia ağzına su doldurup çaktırmadan ötekilerin arasına karışır mesela, kimse kendini bekleyen soğuk duşu anlamasın diye. Ancak insanlar onlara saygı duyduğunda da anlarlar. Emekli saha araştırmacısı Toshisada Nishida'yı gezdirdiğim sırada maymunlar ona hiç tepki vermediler. Ağırlığını bir tarafa vererek yanımda duruyor, ormanda da gördüğüm gibi sakin, ani hareketler yapmadan yürüyordu ve maymunlar bu adama tam not vermiş gibiydiler.

Georgia bir keresinde 18 aylığına gruptan uzaklaştırılmıştı. Uzaklaştırılma sebebi siyasi istikrarsızlıktı. Erkekler ve dişiler o kadar çok kavga etmeye başlamışlardı ki bazı yavruların hayatından endişe etmeye başlamıştık. Alt mevkideki anneler, üst mevkidekilerin desteklediği ergen çocuk hırsızlarının pençelerinden yavrularını kurtarmakta zorluk çekiyorlardı. Maymun yavruları dört yıl boyunca annelerinden bakım görür, bu yüzden de istenmeyen ayrılıklar onlar için kaygı vericidir. Grubu yatıştırmak için pek çok bireyi ayırmıştık. Bazılarını kalıcı olarak uzaklaştırdık ama çoğu aşamalı bir şekilde geri kazandırıldı. Georgia sonuncuydu. Kötü şöhretine rağmen ben geri dönmesinde ısrar ettim. Bu grubun içinde doğmuştu, çoğunlukla iyi ilişkiler içindeydi ve günün birinde durulup örnek vatandaş haline gelebilirdi. Bu iyimserliğim pek paylaşılmıyordu ama epey bir denemeden sonra Georgia'nın dönmesine izin verildi.

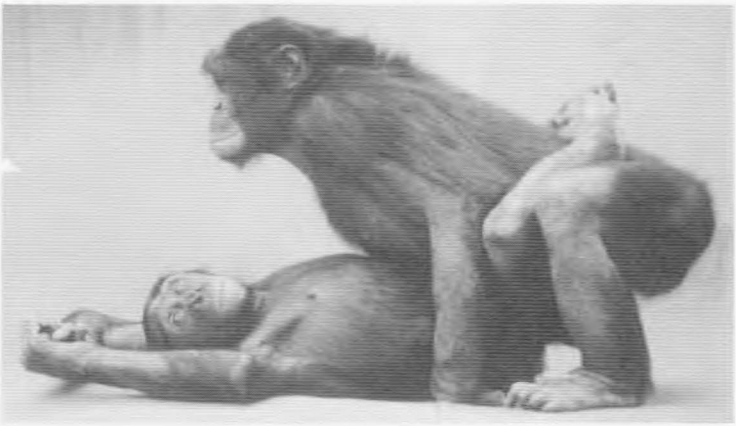
Çoğu hayvan söz konusu olduğunda geri dönüş iyi bir fikir değildir. Mesela rhesus şebekleri, uzun bir aranın ardından geri dönen eski grup arkadaşlarını iyi karşılamaz. O konumu başka biriyle doldurmuş gibi davranırlar. Bu şebeklerde katı bir hiyerarşi vardır ve mesela 10. mevkideki birey birkaç aylığına bile olsa ayrılıp tekrar geri dönerse 10. mevki ve diğer bütün mevkileri doldurulmuş bulur. Geri dönen şebeğe gösterilen düşmanlık bir yabancıya gösterilen düşmanlık kadar şiddetlidir neredeyse. Ancak şempanzelerde böyle bir sorun yoktur. Onlardaki hiyerarşinin gevşek bir yapısı vardır, grupların sürekli buluştuğu, kaynaştığı ve ayrıldığı, deyim yerindeyse fizyon-füzyon topluluklarında yaşarlar. Yabani şempanzeler topluluklarının tek bir üyesini bile görmeden aylar geçirebilir.

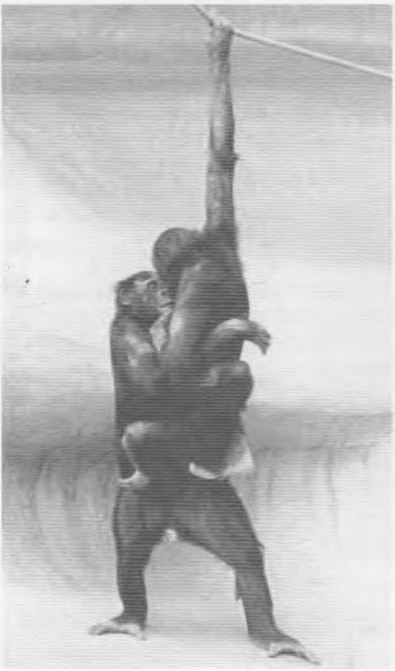
Georgia'nın dönüşü muhteşem oldu. Bütün heyecana, bir-iki itip kakmaya rağmen, gideli bir-iki gün olmuş gibi eski yerini aldı. Ona

Cincinnati Hayvanat Bahçesi'nde üç yaşında bir erkek bonobo olan Vic (yukarıda), her hafta babası tarafından onu ziyarete getirilen aynı yaştaki çocukla arkadaş oldu. Maymunla çocuk camdan birbirlerinin gözlerinin içine bakıyorlardı ve fotoğrafçı Marian Brickner'a göre arkadaş oldukları çok belliydi. "Ne baba ama! Adını soramadım. Sadece fotoğrafı çektim ve doğru açıyı yakalamak için ondan biraz sola çekilmesini istedim." Marian 2012'de Vic'in güncel bir portresini çekmek için tekrar hayvanat bahçesine gittiğinde Vic 12 yaşındaydı, yani ergenlikten çıkmak üzereydi.

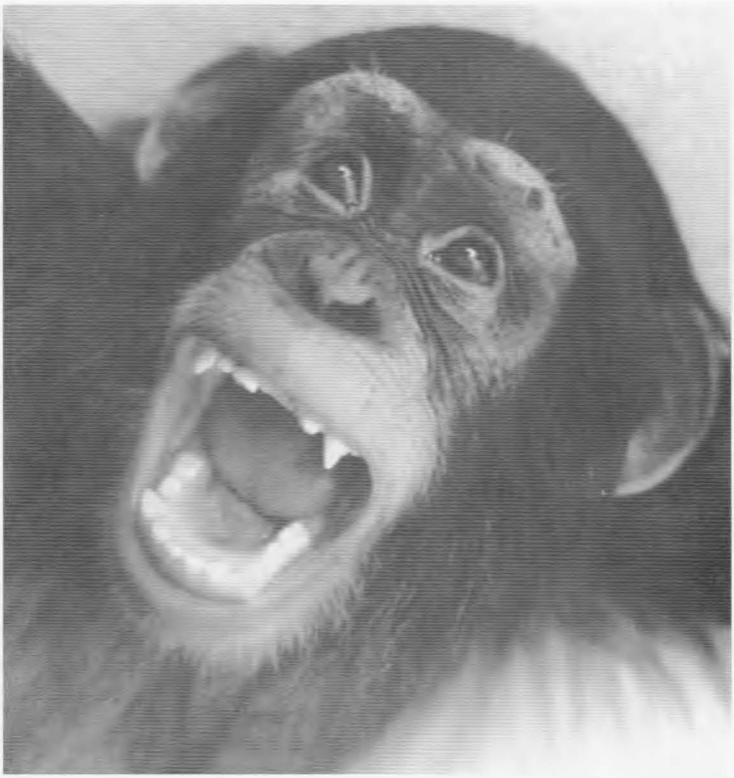

Bonobolar her pozisyonda ve türlü partner kombinasyonuyla cinsel ilişkide bulunur. Yukarıdaki farklı cinsiyette yetişkin çiftte görüldüğü üzere, yüz yüze cinsel ilişkiye sık rastlanır. Aynı cinsiyetten bireyler, özellikle dişiler arasında çiftleşme de yaygındır. Bir yetişkin dişi diğerini genital sürtünmeye davet ediyor (sağda). Cinsellik sırasında kurulan ve korunan göz temasına dikkatinizi çekerim.

Mama, kızı Moniek'le birlikte. Benim için bu dişi şempanze toplumunun asıl hâkimidir, çünkü Arnhem Hayvanat Bahçesi'ndeki koloniyi onlarca yıl yönetmiştir, hatta yürüyemeyecek hale geldiğinde bile. Yetişkin erkeklere fiziksel üstünlük kurmazdı ama herkes onun nüfuzunu kabul etmişti ve erkekler rakipleri tarafından aşırı baskıya maruz bırakıldığında onun kollarına sığınırdı.

Maymunlarla insanların yüz ifadeleri arasındaki benzerlik bu fotoğrafta gayet iyi görülür. Tek elimle fotoğraf makinesini tutarken öteki elimle de üç yaşındaki bu erkeği gıdıkladım. İnsan kahkahasıyla aynı ritimde boğuk, genizden gelen sesler çıkarttı ama türümüzün tiz perdeden çığlıklarını atmadı. Sürekli daha fazla gıdıklanmak istemesinden bu işten ne kadar keyif aldığı belli oluyordu.

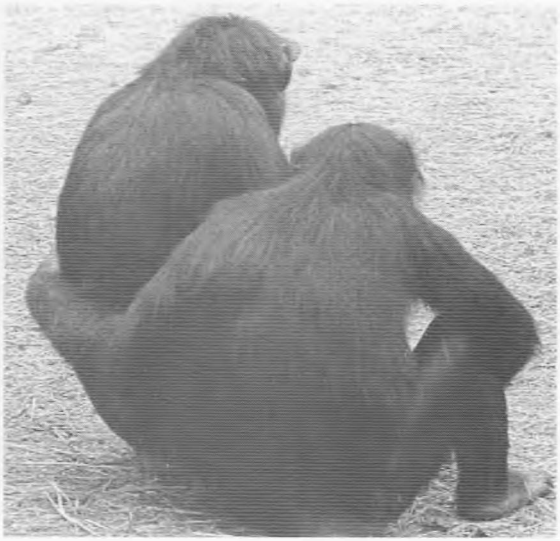
Huzuru sağlama girişimleri topluluk yararı gözetildiğini gösterir. İki dişinin ayıklanarak yenen yiyecekler yüzünden (yukarıda, ortada) kavgaya tutuşması üzerine yüksek mevkideki bir erkek tarafsız arabuluculuk yapıyor. Çığlıklar dinene kadar kollarını açıp ikisinin arasında duruyor. Alfa erkeğiyle bir yavru arasındaki çatışmaya Mama gibi (aşağıda, ortada) dişiler de müdahale ediyor. Mama yatıştırıcı olan homurtulu soluklarla erkeğe yaklaşıyor, sonra yavruyu oradan uzaklaştırıyor.

İyi geçinme gerekliliği belli bir davranış koduna uyulmasını dayatıyor. Genç şempanzeler birbirleriyle sarmaş dolaş olup birbirlerinin ellerini ve ayaklarını kemirirken karşılıklı güven açığa çıkıyor (yukarıda). Oyun fazla sertleşirse eğlencenin devam etmesi için telafide bulunmak gerekiyor. Toplum kurallarının çiğnenmesi protesto ediliyor – mesela, bağıran genç şempanze ileri uzattığı eliyle kendisinden çalınan yemişleri geri istiyor (aşağıda).

Kaygı verici durumlarda kendini ve başkalarını rahatlatmak için zengin bir davranış repertuvarı devreye girer. İki dişi şempanze, toplulukları içinde gergin bir kavgayı seyrederken birbirine sarılıyor (yukarıda) ve bir dişi, baskın erkekle kavga ettikten sonra, onu ağzından öperek barışıyor (aşağıda).

Başkalarının yavrularını evlat edinmek, hem insanlarda hem başka hayvanlarda görülen ortak bir özgecilik biçimidir. Yeterli sütü olmayan bir dişi daha önce pek çok yavrusunu kaybetmişti. Sonra evlat edindiği "Roosje"ye (yanda) bakabilmesi için ona biberonla beslemeyi öğrettim. Sadece Roosje'yi değil, sonradan doğurduğu yavruları da biberonla besleyerek büyüttü. Ona verdiğim dersler sayesinde bu dişinin ömrü billah süren minnettarlığını kazandım.

sarılmaya hazır olan herkese sarıldı ve herkesi tımar etti ve yanma oturmak için birbiriyle rekabet eden erkekleri seyretti. Annesiyle kızkardeşi, Georgia'nın dört yaşındaki kızı Liza'yı taşıdılar ve korudular, kendisi de grupla o kadar çabuk yeniden kaynaştı ki bir hafta içinde hiç uzaklaşmamış gibi bir hal aldı. Daha önce üstün olduğu bütün dişiler üzerinde yine üstünlüğünü kurdu ve her açıdan eski özgüveni yüksek kimliğine kavuştu.

Ona ve Liza'ya yakından bakmak için yanlarına gittiğimde, hiç unutamadığım bir şey yaşadım. Georgia genç ve oyuncu olduğu zamanlarda iyi bir ilişkimiz vardı ama yetişkin olduktan sonra beni görmezden gelmeye başlamıştı. Genelde birbirimize karşı nördük. Ama o gün yanıma gelip gözlerimin içine baktı. Bakışları dostçaydı. Bana elini uzattı. Elini tuttuğumda hızlı hızlı nefes almaya başladı, bir şempanzenin çıkarabileceği en yumuşak sestir bu. Bunu sadece bir kere yaptı: ne önce ne sonra. Bu sadece bir selamlama değildi çünkü Georgia'yı arada pek çok kere ziyaret etmiş böyle bir davranışla karşılaşmamıştım. Onu koloniye geri döndürdükten hemen sonra meydana geldiği için ikisi arasında bir bağlantı olsa gerekti. Onun geri döndüğünü görmekten ne kadar mutlu olduğumu anlamış olmalıydı. Belki daha da fazlası vardı; kaderi hakkındaki gerilimi, benim onu savunduğumu fark etmişti. Daha önce de söylediğim gibi şempanzeler bedenleri ve sesleri büyük bir isabetle okuyabilirler. Asla emin olmayız ama onu ait olduğu yere geri döndürdüğüm için bana teşekkür ettiğini hissettim.

Bunu, daha başka pek çok *minnettarlık* ifadesinin arasına yazıyorum. Bir diğerini, bir bebeği biberonla beslemeyi öğrettiğimiz başka bir şempanzede görmüştüm. Bu şempanze sütü yetmediği için çok bebek kaybetmişti ve evlat edinmeye hevesliydi. Önceki kayıpları onda derin depresyonlara yol açmıştı. İnzivaya çekilir, durduk yerde çığlık atardı. Bu küçük şempanzeyi büyütmenin yanı sıra, kazandığı beceri sayesinde ileriki yıllarda doğurduğu kendi bebeklerini de yaşatmayı başardı. Alet kullanan bir hayvan için biberon kullanmak hiç de zor değil. Bu dişi yaşadığı müddetçe ne zaman beni görse (yani iki üç senede bir) uzun zamandır görmediği bir aile üyesini görmüş gibi heyecana kapılırdı. Bu davranışının, aile kurmasına yardım etmemle bir ilgisi var gibiydi. Maymunlarda alet

kullanımı konusunda öncülük yapmış Alman Wolfgang Köhler'in bir anısı da yine minnettarlık örneklerinden biridir. Yağmurlu ve fırtınalı bir havada iki maymun barınaklarının dışında kalmışlar. Köhler tesadüfen oradan geçerken sırılsıklam olmuş titreyen maymunları görmüş. Onlara içeri girmeleri için kapıyı açmış ama maymunlar aceleyle kendilerini kuru barınağa atmak yerine önce büyük bir memnuniyetle profesöre sarılmışlar.

Minnettarlık başka birine hakkım vermemizi sağlar. İyiliklerin birbirini takip etmesini sağladığı için, karşılıklılık üzerine kurulu bir toplum için elzemdir. Aquinolu Tommaso minnettarlığa o kadar değer vermiştir ki, birincil adalet erdemine bağlı ikincil bir erdem olduğunu söylemiştir. Minnettarlık kazanılan faydayla ilgili sıcak duygular yaratır ve karşılık verme isteği uyandırır. Yoksa neden karşılık verelim? Görev duygusundan mı? Belleğimiz bize iyilik etmiş birine karşı içimizde olumlu bir eğilim oluştururursa işler çok daha kolaylaşır. Bunu bir geri ödeme gibi hissetmeyiz bile. Karşılıklı özgecilik kuramının mimarı Robert Trivers bu yüzden minnettarlığı hayati bir bileşen olarak sunmuştur.

Ancak biz yukarıdaki gibi hikâyelere bel bağlamak yerine iyilik değiş tokuşunu ölçtük. Yıl boyunca, öğleden sonra bir yemek paylaşım seansı düzenlediğim günlerde sabahları şempanzelerin tımar faaliyetlerini kayda aldım. Saha istasyonunun etrafındaki ormandan yapraklı dallar keserdim (şempanzeler taze böğürtlen sürgünlerine ve günlük ağacına bayılır) ve bunları hanımeli dallarıyla bağlardım. İki büyük yaprak demeti içeri fırlatılırdı. Her mevkiden her yetişkin demeti alıp kendine saklayabilirdi çünkü maymunlar mülkiyete saygı duyar. Çok geçmeden talihli demet sahiplerinin etrafını ellerini uzatıp mızıldanan dilenciler sarardı. En yüksek mevkideki erkeğin bile dilendiği görülebilirdi, tıpkı doğada bir şebek cesedi etrafında toplanan maymunların yaptığı gibi. Sonunda bütün herkes ya doğrudan sahibinden ya da dolaylı olarak aile ve arkadaşlar üzerinden temin ettiği yiyeceği kemirmeye koyulurdu. Pek çok farklı seansta yaklaşık yedi bin yiyecek alışverişi ölçtüm. Elimdeki veriler yiyecek edinmeyle sabah saatlerindeki tımar arasında bir bağlantıya işaret ediyordu. Mesela Socko'nun May'i tımar ettiği bir gün, ondan birkaç dal alma şansı onu tımar etmediği günlere oranla çok yüksek-

ti. Bu da şempanzelerin kendilerine yapılmış iyiliği hatırladığı ve takdir ettiği izlenimini uyandırıyor.

Ahlaki saldırganlık diye bir rolden bahseden Trivers'ın öngördüğü gibi karşılıklılık olumsuz cephede de geçerliydi. Kendisi sürekli çıkar sağlayıp hiç karşılık vermeyenlere öfkeleniriz. Keza şempanzeler de bir kavgada kendilerini başka bir şempanzeye karşı desteklemeyen kendi müttefiklerine saldırabilirler. Kenarda duran iyi bir arkadaşlarına ellerini uzatıp onu düşmana karşı omuz omuza durmaya davet ederler. Arkadaşları arkasını dönüp gider. Terk edilen birey kavgayı bırakıp ciyak ciyak bağırarak sözde arkadaşının peşine düşer. Bütün bunlar gürültülü ve karışık durumlarda meydana gelir —bir şempanze kavgasından daha kaotik ve sinir bozucu bir şey olamaz— ama böyle tepkiler karşılıklılık talebini canlı tutar. Şempanzeler intikam da alırlar. Kalabalık bir güçbirliği karşısında bir dövüşü kaybetmişlerse ödeşmek için fırsat kollarlar. Ötekilerden birini, etrafta arkadaşları yokken tek başına yakalarsa saldırırlar. Bunu sistematik olarak yapan erkekler tanıdım: Dört kişilik bir gruba yenilmişlerse zamanını kollar ve bu dörtlünün her biriyle ayrı ayrı dört sevimsiz seans yaşarlardı. Ancak bir şempanzenin kendine işkence edenlerden birinin başka biriyle dövüşürken yenildiğini görmesi halinde dövüşe katılıp hezimeti artırmasına daha çok rastlanır.[7]

Şempanze toplumu bana daima dişe diş ilkesi üzerine kurulmuş gibi gelmiştir. Bu maymunlar, yiyecekten cinselliğe, tımardan kavgalardaki desteğe kadar, iyilikler ve kötülükler üzerinden bir toplumsal ekonomi inşa eder. Adeta bilanço çıkarır, beklenti, hatta yükümlülükler geliştirirler; güven ilişkisinin bozulmasına verdikleri tepki de bundandır. Yakın akrabalarımızda bu işleyişe o kadar alışığım ki son derece sosyal olan bir başka hayvandaki tepkisizlik beni şaşırttı. Tayland'daki bir koruma alanında, daha önce benzer bir çalışma yapmış olan Josh Plotnik'le birlikte fillerde işbirliğini sınarken gördüm bunu. Her zamanki gibi, bireyleri birlikte hareket etmeye zorlayan ağır alet tekniğini kullanamamıştık. Fillerde on sekiz tekerlekli tır boyutlarında bir alet gerektirirdi bu! Onun yerine bir

7. İntikam taktikleri, Frans de Waal tarafından istatistiki olarak doğrulanmıştır (1992).

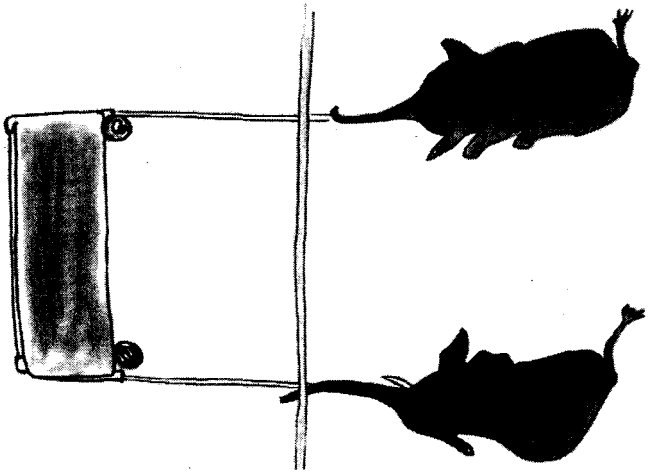
Japon meslektaşımızın dâhiyane tasarımını ödünç aldık; bu tasarım bir aletin etrafına dolanmış bir ipten ibaretti, ipin iki ucu da hayvanların önündeydi. İpin sadece bir ucunu çektiklerinde, bütün ip aletin etrafından kurtulup geliyor, bu hamle hiç işe yaramıyordu. Ancak ipin iki ucu da aynı anda çekildiğinde alet yaklaştırılabiliyordu. Ağırlığın bir önemi yoktu, önemli olan eşzamanlılıktı.

Bu çalışma fillere çok basit geldi. Birlikte ipin iki ucuna yöneliyor, tuttukları gibi çekiyorlardı. Buraya kadar gayet iyi. Ama sonra bir partnere ihtiyaçları olduğunu ne kadar iyi anladıklarını ölçmek için işi biraz karmaşıklaştırdık. Fillerden birini biraz oyalayıp ötekinin bekleyip beklemediğine baktık. Filler 45 saniyeye kadar bekleyerek büyük bir sabır gösterdiler. İpin ucunu içlerinden birinin çekemeyeceği kadar uzağa koyduk. Bu gibi durumlarda ipe ulaşabilen fil de hiç çekmeye uğraşmadı. İpi çekmenin işe yaramayacağını biliyor gibiydi.

Bazı filler bizi devre dışı bırakan "gayrimeşru" uygulamalar geliştirdi. Mesela genç bir dişi gidip kocaman ayağıyla sıkıca ipin üzerine basarak ötekinin gelmesini bekliyordu. Böylece kendisinin ipi çekmesine gerek kalmıyordu. O ayağıyla ipin kaçmasını engellerken bütün işi partneri yapıyordu. Ama yiyecek kovası geldiğinde almamazlık da etmiyordu.

Bunu hem zekâ hem de hilekârlık işareti olarak yorumladık. İlginçtir, öteki fil asla şikâyet etmiyor, ipi çekmekten vazgeçmiyordu. Bunun şempanzelerde bu kadar kolay olacağına emin değilim, zaten Malini'yle yaptığımız ortak çalışmada bunu öğrenmeyi umuyoruz. Maymunlarla fillerin birbirinden farklı olmalarının sebebi fillerin, başkalarının yaptığı katkıdan habersiz olması mı yoksa harcanan gayretin çok az olması mı? Her fil ödül olarak bir kova mısır alıyordu — bu kadar büyük bir hayvan için fındık fıstık sayılır — ve tek yapmaları gereken bir ipi çekmekti. Hem gayret hem de ödül, beleşçiliğe kafayı takmalarına değmeyecek kadar azdı belki.

Bize göre hava hoş. Fillerle çalışmanın tehlikeleri düşünülürse, hiç istemeyeceğimiz bir şey varsa o da sinirlenmeleri olurdu!

Yukarıdan görünüş: İki fil, üzerinde yiyecek kovaları olan hareketli tepsiyi kendilerine çekmek için ipin iki ucunu tutuyor. İkisi de aynı anda çekmezlerse ip kurtulup geliyor, hortumları boş kalıyor.

Beden Bedene Empati

Michael Jackson, otelin 4. katındaki balkonundan, tek koluna aldığı dokuz aylık debelenen bebeğini aşağı sarkıttığında, kalabalıktaki hayranlarının çoğu sevinçle bağırsa da bir kısmı korku çığlıkları atmıştı. Üstüne üstlük başına bir de havlu sarılı olan bebeğin düşeceğinden korkmuşlardı. Bu tuhaf sahne daha sonra Eminem tarafından makaraya alınmış, çocuk tacizi uzmanları tarafından da eleştirilmişti.

İyi de bize ne? Bebek bizim bebeğimiz değil. Yakın zamana kadar bilimin ihmal ettiği bir yetimiz yüzünden böyle tepki veririz: empati. Empati kavramıyla, bizi başkalarına yardım etmeye sevk eden sempatiyi kastetmiyorum, başkalarıyla bağlantı kurmaya dair daha nötr ve temel bir histen bahsediyorum. 16. yüzyıl Fransız filozofu Montaigne, birinin öksürdüğünü duyduğunda boğazının gıcıklandığım söylediğinde, biz kullanmaya başlamadan yüzyıllar önce bu terimin özünü tanımlamış oldu. Empati bedenleri bedenlere bağ-

lar. Jackson'ın bebeği sarkıtmasını sadece gazetede okusak belki bu gaflete güler geçerdik ama televizyonda görünce iş değişti. Balkonun ne kadar yüksek olduğunu, babanın güçsüz tutuşunu, debelenen bebeği gördük. Bir anda, bebeği biz tutuyormuşuz, direncini hissediyormuşuz gibi sahneyle özdeşleştik. Olayı bedensel bir seviyede yaşadık ki bu yazılı herhangi bir dökümden çok daha tedirgin ediciydi.

Beden-eşleme otomatiktir. Başkalarıyla özdeşleşme becerimiz olmasa, mesela *Zoraki Kral / The King's Speech* filmini çok sıkıcı bulurduk. Bir kelimenin hızlı ya da yavaş söylenmesinden veya hiç söylenmemesinden bize ne? Kendimizi kralla bir hissettiğimiz için, sanki derdi bizim derdimizmiş gibi, konuşma sorununu içimizde duyarız. Koltuğun kenarında otururken kelimeleri onun yerine biz söylemek isteriz, bebeklerini beslerken çiğneme hareketi yapan ya da çocuklarının okul müsameresinde söyleyecekleri her kelimeyi sessizce mırıldanan anne babalar gibi. Başkalarının bedenine girme gibi muhteşem bir yetimiz vardır.

Sinirbilim diliyle söylersek, başkalarında algıladığımız motor edimlerin sinirsel temsillerini beyinlerimizde etkin hale getiririz. Bilgisayar ekranında gösterilen yüz ifadeleriyle yapılan bir test, bunu farkında olmadan yaptığımızı göstermiştir. Yüz ifadeleri, bilinçli algılamaya imkân vermeyecek kadar kısa süre gösterilse bile (denekler manzara resimleri seyrettiklerini zannediyorlardı) yüz kaslarımız gördüğümüz ifadeleri taklit eder, ruh halimiz de onlardan etkilenir. Kaş çatmalar üzüntü, gülücükler mutluluk hissi verir. Bu araştırmayı yapan İsveçli psikolog Ulf Dimberg, bana 1990'ların başında bulgularını yayımlamak istediğinde karşılaştığı direnci anlatmıştı. Pek çok teyitten sonra geri dönüp bakıldığında bu, kulağa saçma geliyor. Ama o zamanlar empatinin serebral kontrol altındaki karmaşık bir beceri olduğu zannediliyordu. Başkasının yerinde olsak neler hissedeceğimize dair kafamızda bilinçli simülasyonlar yaparak empati duymaya karar verdiğimiz düşünülüyordu. Empati bilişsel bir beceri olarak görülüyordu. Artık işlemin çok daha basit ve otomatik olduğunu biliyoruz. Üzerinde kontrolümüz olmadığı söylenemez (soluma da otomatiktir ama onu kontrol edebiliriz) ama bilim eskiden empatiye çok yanlış bir açıdan bakıyordu. Empati, yüz-

lere, seslere, duygulara dair bilinçdışı bedensel bağlantılardan kaynaklanır. İnsanlar empatik olmaya karar vermez, kendiliklerinden öyledirler.

Doğru, bedensel ipuçlarının olmadığı zamanlarda bile (bir roman okurken mesela) kendimizi başkasının yerine koyabilme becerimiz vardır ama empatinin özünü bu teşkil etmez. Özünü anlamak için nasıl başladığını bilmek gerekir. Arkadaşı düşüp ağlamaya başlayınca kendisi de ağlayan bir bebeği düşünün ya da onun anlayamayacağı müstehcen bir fıkraya gülen bir oda dolusu yetişkinle birlikte gülen bebeği. Empatinin kökeninde, bedensel eşzamanlılık ve ruh halinin bulaşıcılığı vardır. Hayal gücü ve yansıtmaya dayalı daha karmaşık biçimler buradan çıkar ama ikincildirler.

Bu çığır açan araştırmayla hemen hemen aynı günlerde, İtalya'nın Parma şehrindeki biliminsanları ayna nöronları keşfetti. Bu nöronlar biz bir eylemde bulunduğumuzda, mesela bir fincana uzandığımızda harekete geçiyor ama aynı zamanda başka birinin fincana uzandığını gördüğümüzde de harekete geçiyor. Ayna nöronlar kendi davranışlarımızla, ötekilerin davranışları arasında fark gözetmediğinden, bir organizmanın, başka bir organizmanın adeta içindeymiş gibi olmasına imkân tanıyor. Biyoloji için DNA'nın keşfi ne kadar önemliyse, psikoloji için de ayna nöronların keşfi o kadar önemli. Bu nöronlar insanları beden seviyesinde kaynaştırıyor; Jackson bebeğini balkondan sarkıtınca bu yüzden tedirgin oluyoruz ya da *Zoraki Kral*'ı seyrederken bu yüzden onun söyleyemediği kelimeleri mırıldanıyoruz.

Bu keşif, insan empatisine getirilmiş ilk açıklamalarla, empatinin estetik algıyla ilintili olduğu görüşüyle örtüşüyor. Mesela neden bale seyrederiz? Aynı koreografiyle sahnede zıplayan lastik tekerlekleri görmek bize estetik açıdan aynı zevki verir miydi? Aktörler şarkı söylemek yerine, kıskançlıklarını birbirlerine göstermek ya da serenat yapmak için banço ya da akordeon çalsa, opera içimizi titretir miydi? Sanmam. Bale seyrederken dansçıların bedenine girer, onlarla birlikte adım atar, onlarla birlikte parmak ucunda döneriz. Bir dansçı diğerini, bir üçüncünün kollarına attığında, biz de bir an havada asılı kalırız. Seyirciler de sahnede olduklarından, her başarısız sıçrama anında tepki alır. Empati tümüyle bilişsel olsa (seyircile-

rin "Bu nasıl oldu?" "Canı yandı mı?" diye düşüneceği) belli bir aranın ardından tepki gelmesi gerekir ama biz daha dansçı yere düşmeden "ah" "vah" deriz.

Opera da aynı bağı insan sesi üzerinden kurar. Doğumdan itibaren (hatta öncesinden) sesin zevk, acı, öfke, vs. aracı olduğunu biliriz. Ses doğrudan merkezi sinir sistemimize temas eder. Hiçbir yapay aletin başaramayacağı şekilde içimize dokunur. Sopranonun acılarını tahmin etmekle kalmayız, hissederiz de, hatta tüylerimiz diken diken olur. Operayı çok seven birisi olarak, her büyük performansın sonunda bütün duygularımın akıp gittiğini hissederim.

Görsel sanat da aynı bağlantıyı kullanır. Michelangelo'nun köle heykelini her gören, kendini mermerden kurtarmaya çalışan gerçek boyutlu bu insan karşısında kaslarının gerildiğini hisseder. Caravaggio'nun *Aziz Thomas'ın Şüphesi* tablosunda, İsa şüpheci müridinin göğsündeki yaraya parmağını sokmasına bakarken biz bu hareketin verdiği acıyı hissederek irkiliriz. Bosch'un eserleri de empati, acıma ve dehşet yaratan fiziksel sahnelerle doludur. Bosch'un insansevmez olduğu söylenmiştir ama izleyicilerinin empatisi olmasa sanatının esamisi okunmazdı. Bıçaklarla deşilmiş, ağaçlardan yarı ölü sarkan, aç köpeklerin yediği, bir arpe asılmış, anüsüne flüt sokulmuş, köle olarak kullanılan ya da tavada kızartılan günahkârlarla birlikte biz de acı çekeriz. İroniktir işkence yapmak için de empati gerekir çünkü insan neyin acı verdiğini bilmeden, birisine kasten acı çektiremez. Bosch'un içimizde bu kadar çok duygu uyandırmasının sebebi resmettiği sahnelere girmekten kendimizi alamamamızdır. İşkence gören figürlerin kendimiz de olabileceğine inanmamızı ister ve bir an inanırız.

Bedensel empati soyut sanatta da geçerlidir. Ayna nöronları keşfeden İtalyan biliminsanı Vittorio Gallese ve Amerikalı sanat tarihçisi David Freedberg, bilinçdışımızda sanatçının tuval üzerindeki hareketlerini takip ettiğimizi anlatır. Tıpkı piyano çalan birinin, piyano konseri dinlerken beynin parmak hareketlerinden sorumlu bölümünün harekete geçmesi gibi, Jackson Pollock'un bir resim deneyimini seyredenler de "fiziksel izlerin ima ettiği hareketlerle —fırça izleri ya da akıtılmış boyalarla— eseri üretenin yaratıcı edimleriyle bedensel bir bağ kurarlar."[8]

Bosch'un *Mahşer Günü* tablosunda iki yaşlı acuze, insanları şişte ve ateşte kızartır. Günahkârların çektiği acıları görmek, sözel anlatımlardan çok daha etkilidir. Bilinçdışı seviyede insan bedenleriyle ilişki kurarız, bu sahnenin sıcaklığını tam manasıyla hissederiz.

Bu süreçler sadece türümüze has değildir. Ayna nöronlar etrafında kopan akademik yaygara, bize bu nöronların insanlarda değil makaklarda keşfedildiğini unutturmuş gibidir. Günümüzde bile, "maymun gördüğünü yapar" nöronları üzerine makaklarda yapılan araştırmalar, insan beyni üzerinde yapılan eşdeğerlerine nazaran çok daha kapsamlı ve ayrıntılıdır. İnsanlar üzerinde yapılan çalışmaların çoğu, belli beyin bölgelerinde bu nöronların bulunduğunu *varsayar* çünkü varlıklarını doğrulamanın tek yolu beyne elektrot sokmaktır ki bu uygulamaya nadiren rastlanır.[9] Halbuki maymunlarda bol miktarda doğrudan veriye sahibiz. Ayna nöronlar muhtemelen primatların başkalarını taklit etmesine yardımcı oluyor; eğitilmiş bir primatla aynı şekilde bir kutuyu açmaları ya da doğada annelerinden gör-

8. David Freedberg ve Vittorio Gallese (2007), s. 197.

9. İnsanlarda ayna nöronların ilk nörofizyolojik kanıtı, Roy Mukamel vd. (2010).

dükleri şekilde bir meyvenin çekirdeğini çıkarmaları böyle mümkün oluyor. Bütün primatlar uyumludur. Sadece taklit etmeyi değil, edilmeyi de severler. Bir deneyde, iki araştırmacı, oynamaları için plastik bir top verilmiş kapuçinlerle etkileşime girmişler. Araştırmacılardan biri kapuçinlerin topla yaptıkları her hareketi taklit ederken diğeri etmiyordu. Deneyin sonunda kapuçinler onları taklit edeni tercih etmişlerdi. Keza, bardağı kaldırmak ya da dirseğini masaya dayamak gibi karşısındakinin her hareketini taklit etme talimatı verilmiş birisiyle çıkan ergenler, hareketlerini taklit etmeyen bir başkasına nazaran ondan daha fazla hoşlandıklarını belirtmişler.

Bedensel bağlantının empatiye nasıl yardımcı olduğunu görmek kolay. Üzüntülü biriyle konuşurken yüzümüz üzüntülü bir ifade alır, bedenimiz de kendini bırakır. Hatta onunla birlikte ağlayabiliriz bile. Halbuki canlı, güleç bir insanla konuşurken biz de çok geçmeden gülmeye başlarız ve sonuçta kendimizi mutlu hissederiz. Hayvan duyguları konusundaki talihsiz tabu yüzünden bu konuda fazla araştırma yapılmasa da duyguların hayvanlarda da bulaşıcı olduğunu biliyoruz. B. F. Skinner "'duygular', genelde davranışı açıklamak için kullandığımız kurgusal sebeplerin mükemmel örnekleridir" diyerek, özellikle hayvanların duygularını küçümsemiştir.[10] Skinner çok etkili oldu —ekolü din gibiydi— ama neyse ki artık düşüşe geçti. Beyin araştırmaları, hayvan duygularına dair şüpheciliğin Gordiyon düğümünü kesti. Mesela insan beynindeki amigdala, Bosch'un cehennem sahnelerine benzeyen şiddet ve açık yara gibi korkunç imgelere baktığımızda harekete geçer. Farelerin beyninde aynı amigdala elektrikle uyarıldığında, hayvanlar kaçar, altlarına yapar ve bir köşeye siner. Bu durumda, farelerle insanların beynin aynı bölümünde aynı duygu durumunu, yani korkuyu paylaştığı sonucundan kaçmak zordur. Bu mantığı sevgi, sevinç, öfke ve benzeri duygulara uygulayan modern sinirbilim, hayvanların duygusal hayatını özgürce incelemektedir.

Hayvanların sadece uyarımlara karşılık veren makineler olduğu görüşü bana asla hitap etmemiştir. Öyle zayıf bir görüştür ki insan çürütmeye nereden başlayacağını bilemez. Otistik hayvan uzmanı

10. B. F. Skinner (1953), s. 160.

Temple Grandin'in sözlerine bakılırsa Skinner bile zamanla fikrini değiştirmiştir. Grandin, on sekiz yaşında bir öğrenciyken Skinner'la yaptığı görüşmeden mahcubiyet duymuş, profesöre bacaklarına dokunmaması gerektiğini anlatması dahil olanları ayrıntısıyla tasvir etmiş. Grandin, beyin hakkında daha fazla şey bilmek harika olmaz mı diye sormuş. Skinner: "Beyin hakkında bir şey bilmemize gerek yok, bizde edimsel koşullanma var," diye cevap vermiş. Bu beni hayrete düşürdü; bir biliminsanı herhangi bir konuda bilgilenmeyi neden reddetsin ki? Bilginin her türlüsü iyi değil midir? Pek sevilen bir kuramı tehdit etmiyorsa tabii! Skinner da, daha pek çok biliminsanı gibi, kuramının yalanlanması korkusundan mı muzdaripti? Sorunlarının çoğu beynin işleyişinden kaynaklanan Grandin, saygıda kusur etmeden ona karşı çıkmıştı. Yine de Skinner'm, hayatının sonlarına doğru, şartlanmanın her şey olmadığım birinci elden öğrenmesiyle ışığı gördüğünü bildirir Grandin. Beyin konusunda biraz daha fazla şey bilmenin daha faydalı olup olmayacağı sorusuna, "Felç geçirdiğimden beri faydalı olacağını düşünüyorum," diye cevap vermiştir.[11]

Sinirbilimin empatî konusunda iki temel mesajı vardır. Birincisi insan ve hayvan duyguları arasında kesin bir ayrım olmadığıdır. İkincisi empatinin bedenden bedene geçtiğidir. Bir kadının koluna iğne batırırsanız, bunu sadece izleyen kocasının beynindeki acı merkezi harekete geçer. Beyni, iğne *kendi* koluna batmış gibi tepki verir. Ayna nöronlar, taklit ve duyguların bulaşıcılığı konusunda bildiklerimizin ışığında, empatinin bu "beden kanalının" muhtemelen primat türü kadar eski olduğu sonucuna varıyoruz, hatta ben daha da eski olduğunu düşünüyorum. *The Age of Empathy* (Empati Çağı) kitabımı tümüyle empatinin kökenini belgelemeye adadığım için, burada sadece birkaç örnek vermekle yetineceğim.

Mesai arkadaşlarımdan biri, kovasına delik açarak şu meşhur çocuk şarkısını canlandırıyor. Matt Campbell, altına küçük bir delik açtığı plastik kovayla dolaşıyor. Şempanzelerimiz deliğe gözlerini dayayıp kovanın öteki ucunda duran iPod'u seyretmeyi öğrendiler. Bu şekilde videoyu kimin izlediğini tam olarak biliyoruz ve başka-

11. Temple Grandin ve Catherine Johnson (2004), s. 11.

larının aynı videoyu seyretmemesini sağlıyoruz. Bu "dikiz şovu" nun tek maksadı bulaşıcı esnemeyi ölçmek; empatiyle bağlantılı kendine has bir olgu bu. Mesela bulaşıcı esnemeye en açık insanlar en fazla empati hisseden insanlar. Otizm gibi empati bozukluğu olan çocuklarda esneme bulaşması hiç yok. Esneyen maymunları seyreden şempanzelerimiz deli gibi esniyor ama ancak videodaki maymunu şahsen tanıyorlarsa. Yabancıların videoları hiçbir etki yaratmıyor. Bu da meselenin bir ağzın açılıp kapandığını görmekten ibaret olmadığını düşündürüyor: filmi çekilen bireyle özdeşleşmek de bunun bir parçası. Bütün empati araştırmalarında, ister insan olsun ister hayvan, tanışıklığın rolü biliniyor. Empatik tepkiler, birine kendimizi ne kadar yakın hissediyorsak, onunla ne kadar çok şey paylaşıyorsak, o kadar kuvvetleniyor. İnsanlar üzerinde (gizlice lokantalarda, tuvaletlerde filan) yapılan bir saha araştırmasında bulaşıcı esnemenin, akrabalar ve yakın arkadaşlar arasında, tanıdıklar ve yabancılar arasında olduğuna nazaran daha fazla ve daha hızlı olduğu saptanmış.[12]

Eğlenceli bir örnek de IgNobel Ödülü'yle ilgili — özellikle Dalai Lama'yla yaptığım konuşma bu mevzuyu daha eğlenceli bir hale getiriyor. Nobel Ödülü'nün parodisi olan bu ödül, "insanları önce güldüren sonra düşündüren" araştırmalara veriliyor. 2011'de de kaplumbağalarda bulaşıcı esneme bulma teşebbüsüne verilmiş. Viyana Üniversitesi'nden araştırmacılar, kırmızı ayaklı kaplumbağaları, ağzını açıp kapayacak şekilde eğitilmiş bir türdeşlerinin karşısına koymuşlar. Hiçbir tepki gözlemlemedikleri için de bulaşıcı esnemenin basit bir refleks olmadığı, taklit ve empati gerektirdiği, bunun da kaplumbağalarda olmadığı sonucuna varmışlar.

Primatlarda empatik taklidin deneysel koşullara bağlı olduğunu düşünenlere kendiliğinden ortaya çıkmış pek çok örnek verebilirim. Uzun zaman önce Arnhem Hayvanat Bahçesi'nde, parmak eklemlerinden değil, büktüğü bileğinden kuvvet alarak, topallaya topallaya yürüyen yaralı bir erkek şempanze görmüştüm. Çok geçmeden koloninin gençleri, bu talihsiz erkeğin arkasında tek sıra olup, bileklerine yaslanarak topallamaya başladılar. Bir keresinde de burada,

12. Ivan Norscia ve Elisabetta Palagi (2011).

Yerkes saha istasyonunda, bir dişinin bir diğeriyle özdeşleşmesini tetikleyen bir doğuma şahitlik etmiştim.

Gözlem penceremden, May'in etrafında gizli bir işaretle harekete geçmiş gibi hızla ve sessizce toplanan bir kalabalık gördüm. Hafifçe araladığı bacakları üzerinde doğrulmuş olan May, bebek çıktığında tutabilmek için elini açıp aşağıya sarkıtmıştı. Ondan daha yaşlı bir dişi olan Atlanta da onunla aynı duruşa geçmiş ve aynı el hareketini yapmıştı ama kendi bacakları arasında, yani işe yaramayacak bir yerde. On dakika kadar sonra sağlıklı bir erkek yavru doğduğunda kalabalık kıpırdandı. Şempanzelerden biri bağırdı, bir kısmı sarıldılar, bu hepsinin olaya kendini nasıl kaptırdığını gösteriyordu. Atlanta muhtemelen kendini May'in yerine koymuştu çünkü kendisi daha önce pek çok bebek dünyaya getirmişti. Yakın arkadaşı olarak, sonraki haftalarda anneyi adeta hiç durmadan tımar etti.[13]

Uganda'da, Budongo Ormanı'nda yaşayan sakat bir şempanzeyle ilgili bir olay var. Catherine Hobaiter, elleri ciddi şekilde deforme olmuş, bileklerine inme inmiş, Tinka adında elli yaşlarında bir erkekten bahsediyor. Üstüne üstlük Tinka, kronik bir deri enfeksiyonundan da muzdaripmiş ve dumura uğramış elleriyle kendini kaşıyamadığından bu enfeksiyon ona ciddi bir rahatsızlık veriyormuş. Tinka, sırtımızı kurulamak için havluyu iki yanından tutmamıza benzeyen bir sarmaşıklı kaşınma tekniği geliştirmiş. Bir sarmaşığın üzerine basıp, başım ve vücudunu ona sürtüyormuş. Biraz tuhaf bir işlem olsa da sıkça uygulamasına bakılırsa işe yaradığı anlaşılıyormuş. Eli ayağı tutan bir şempanzenin bu hareketi taklit etmesi için bir sebep olmasa da pek çok yavrunun Tinka'yla aynı hareketi yaptığı görülmüş. Sırf kaşınmak için aşağı çektikleri sarmaşıklara sürtünüyorlarmış sık sık. Başka bir şempanze topluluğunda emsali bulunmayan bu tuhaf alışkanlığın yayılışı, yine bir ayna nöron vakasına benziyor.

Bilinçdışı olduğu için empatinin beden kanalını görmezden gelmeye meyilliyiz. Siyaset yorumcularının empatiyi, toplumda temel rol oynamaya layık olmayan, "kırılgan bir çiçeğe" benzettiklerini bile duydum. Belli ki böyle şeyler söyleyen insanların kendilerine göre bir gündemi var ve Abraham Lincoln'ün, bu milletin sempati

13. Frans de Waal (2009), s. 61.

bağlarıyla birbirine bağlandığım düşündüğünü unutuyorlar. Mesela Lincoln'ün kölelikle mücadele etme kararı, başkalarımn acılarına verdiği duygusal tepkiden kaynaklanıyordu büyük ölçüde. Birbirine zincirlenmiş köleleri hatırlamanın "daimi bir işkence" olduğunu yazmıştı Güney'deki bir arkadaşına.[14] Çok önemli siyasi kararlar bile, en azından kısmen empatiden kaynaklanıyorsa, ağırlığını küçümsemenin manası yok. Ben şahsen, empati ve dayanışmadan yoksun bir toplumda yaşamaya değmeyeceğini düşünüyorum.

Gerçi insan empatisi tür sınırında kalmıyor. Baktığımız hayvanlarla ilgili politikalara da sirayet ediyor. Domuzların kısırlaştırılması tartışmasını örnek alalım. Çoğu ülkede bu ameliyat anestezisiz yapılır ya da yapılırdı. Bu meseleyle ilgilenen bir komitede, bu uygulamaya karşı olanlar, biliminsanları ve veterinerlerin katı direnişiyle karşılaşmış; acı konusunda ne bildiğimizi onu nasıl ölçeceğimizi sormuşlar. "Ne hissettiklerine dair hiç fikrimiz yok" klişesi işte. Bir sonraki toplantıda karşıtlar yanlarında bir film getirmişler. Tartışma yöntemle ilgili olduğundan, mevcut uygulamaya bakmanın mantıklı olduğunu söylemek dışında görüş belirtmemişler. Sonra bayıltılmamış bir domuzun iğdiş edilme sahnesini göstermişler. Domuz dakikalarca bağırarak öyle çok çırpınmış ki sonunda bir oda dolusu adam, yüzleri bembeyaz, elleri bacakları arasında otururken bulmuşlar kendilerini. Bu video, anestezi konusundaki hâkim görüşü, mantıklı argümanlardan çok daha kolay değiştirmiş.

Bedensel empatinin gücü bu işte.

Bir Fare Tarafından Kurtarılmak

"Komşum kim?" diye sordu, İsa'nın "komşunu kendin gibi sev" tavsiyesinden kafası karışmış avukat. Bazı insanları sevmek zoruna gittiğinden bu kadar da kapsayıcı olmayan bir talimat arıyordu. Cevabı İyi Samiriyeli Meseli'ndeydi.

Can çekişen bir kurban, yolun kenarına atılmış, önce bir papaz,

14. Lincoln, 24 Ağustos 1855'te, Joshua Speed'e yazdığı mektupta: "Bu öyle bir şey ki beni üzme gücüne sahip ve bu gücü sürekli kullanıyor." Bkz. http://showcase.netins.net/web/creative/lincoln/speeches/speed.htm.

sonra bir Yahudi tarafından görmezden gelinir — ikisi de ahlaka dair ayrıntılı bilgiye sahip dindar adamlardır. Yine de yollarından kalmak istemez, hemen sokağın karşı tarafına geçerler. Ancak oradan geçen üçüncü bir kişi, bir Samiriyeli durur, adamın yaralarını sarar, onu eşeğine oturtur ve emniyetli bir yere getirir. Yahudilerin (mesel onlar için yazılmıştır) küçümsediği "mundar" bir halka ait olan Samiriyeli bu üç kişi arasında tek vicdanlı insandır. Yaralı adamın içinde bulunduğu kötü durumdan adeta iç organları seviyesinde etkilenmiştir. Kutsal kitap, başkalarının zor durumunu görmezden gelmek için insana bolca bahane veren kitabi ahlaka karşı tetikte olunması mesajını verir.

Meselin hisselerinden sadece biridir bu. Diğeriyse herkesin, bize benzemeyen insanların bile komşumuz olduğudur. İnsan ve hayvan empatisinin cemaatçi özelliği düşünüldüğünde, asıl zor olan bu mesajı gerçekleştirmektir. Bulaşıcı esneme gibi basit bir ölçüde bile, yabancılarla özdeşleşmeye rastlamak zordur. Hem şempanzeler hem insanlar, tanıdıkları bireylerin esnemelerine yabancılara nazaran daha kolay katılmışlardır. Empati maalesef taraf tutar; Zürih Üniversitesi'nde başkalarının acısına verilen tepkileri ölçmek için yapılan deney de bunu göstermiştir. Bir grup erkeğe, kendi takımlarının ya da rakip takımın taraftarlarının, ellerine bağlanan elektrotlarla canlarının yakılması seyrettirilmiştir. İsviçrelilerin futbolu ciddiye aldığını söylemeye gerek yok. Sadece kendi kulüplerinin taraftarları onlarda empati uyandırmıştır. Hatta rakip takım taraftarının elektrik şokuna maruz kaldığını seyretmek, beynin haz bölümlerini harekete geçirmiştir.[15] İşte komşuyu sevmek buraya kadar!

Bu grup-içi tarafgirliğin de empati kadar eski olduğu kemirgenler üzerinde yapılan araştırmalarda gözlenmiştir. Şeffaf cam tüplere konulmuş laboratuvar farelerinden birine seyreltilmiş asetik asit verilmiştir — araştırmacılara bakılırsa bu asit sadece hafif bir karın ağrısına sebep olmaktadır. Asidi yutan fare rahatsızlığını belirten gerinme hareketleriyle tepki vermiştir. Seyreden fareyse ötekinin acısını kendisi hissediyormuş gibi acıya daha duyarlı bir hale gelmiştir. Ancak bu derdini paylaşma deneyi sadece birlikte yaşayan fareler

15. Grit Hein vd. (2010).

üzerinde işe yaramıştır. Bir yabancının acı çektiğini görmek fareleri etkilememiştir.[16]

Fareler, insanlarda da gayet iyi bilinen, *duygu sirayeti* sergilemişlerdir. Neşenin ya da üzüntünün nasıl yayıldığını, çevremizdeki insanların ruh hallerinden nasıl etkilendiğimizi biliriz. Mutluluğa giden en emin yol, insanın etrafına mutlu insanlar toplamasıdır, derler. Duygu sirayeti, ortalama bir insanın *topluluk karşısında konuşmaktan ölecekmiş gibi korktuğu* iddiası üzerinden araştırılmıştır. Deneklerden, hiç hazırlık yapmadan seyirci önünde konuşmaları istenmiştir. Konuşmanın ardından bütün katılımcılardan bir bardağa tükürmeleri istenmiştir. Böylece biliminsanları, endişeyle bağlantılı kortizol hormonunu ölçme imkânı bulmuşlardır. Konuşmacının gerginliğinin, dinleyicilere de sirayet ettiği saptanmıştır. Dinleyiciler, kendine güvenen konuşmacılar karşısında rahatlayarak her kelimeyi takip etmiş, gergin konuşmacılar karşısında tedirgin olmuştur. *Zoraki Kral*'da sözü edilen aynı beden kanalı sayesinde konuşmacıların ve dinleyicilerin hormon seviyeleri birbirine yaklaşmıştır.[17]

İkinci bir kemirgen araştırmasında denek olarak sıçanlar kullanılmıştır. Bu hayvanların kötü şöhretine rağmen, üniversite öğrencisiyken evcil hayvan olarak sıçan beslediğim için, bu araştırmanın sonuçlarını benimsemekte zorluk çekmiyorum. Her ne kadar kızların gözünde beni popüler yapmasalar da sıçanların temiz, zeki ve şefkatli olduğunu öğrettiler bana. Chicago Üniversitesi'nde yapılan bir deneyde, bir sıçan, içinde şeffaf bir kaba kapatılmış başka bir sıçan olan kapalı bir alana konmuş. Şeffaf kapta kilitli olan sıçan sıkıntıyla debeleniyormuş. Birinci sıçan, ikinciyi kurtarmak için kilidi açmayı öğrenmekle kalmamış, bunu yapmaktaki motivasyonu da akıllara seza. Birinin içinde çikolata, ötekinin içinde kapana kısılmış arkadaşı olan iki kapla karşılaştığında genelde önce arkadaşını kurtarıyormuş. Halbuki boş bir kapla, içinde çikolata olan bir kap arasında seçim yapmak zorunda kaldığında daima çikolatalı kabı önce açıyormuş. Bu bulgu, Skinner'ın koşullanma vurgusuna tamamen karşı ve hayvan duygularının gücünü kanıtlıyor. Sıçanların davranışını empati temelli özgecilik olarak yorumlayan yazarlar "kapa-

16. Dale Langford vd. (2006). 17. Tony Buchanan vd. (2011).

na kısılmış bir hücre arkadaşını kurtarmak, çikolata yemekle aynı değerde" sonucuna varmış.[18]

Bu hapishaneden kaçış deneyi, empatinin daha karmaşık bir türüyle, sempatiyle ilgiliydi. Empatinin nasıl yardım ya da rahatlatma davranışına dönüştüğünü tam olarak bilemiyoruz ama en azından başkasına yönelmeyi gerektiriyor. Empati epey pasif olabilir, sadece bir duyarlılık yansıtabilir ama sempati açıktır. Başkası için duyulan kaygıyı onun durumunu iyileştirme arzusuyla birleştirir. İyi Samiriyeli Meseli tam da bunu anlatır. İnsan taştan yapılmamışsa, yolun kenarında inleyen birini görmek kaçınılmaz olarak empati uyandırır. Ama iki din adamı, bu hissi sempatiye dönüştürmek yerine ondan kurtulmaya çalışırlar. Bile isteye kaynağından uzaklaşırlar. Kendini koruma sık rastlanan bir durumdur, korkunç bir sahneyi görmemek için sinema seyircilerinin ellerini yüzlerine kapaması gibi. *127 Saat / 127 Hours* filminin en önemli sahnesini, bir kayanın altına kolu sıkışmış adamın, çakısıyla kendi kolunu kesmesini pek az seyircinin izlediği söylenir. Halbuki Samiriyeli bir başkasının acısını görmekle kalmamış, ona sempati göstermiştir. Zaman kaybetmek, elbisesini kirletmek, bir hırsız numarasına kurban gitmek gibi kaygıları bir kenara bırakıp, yardıma muhtaç adama öncelik vermiştir.

İnsanların eyleme geçmemek için bulduğu bahaneler çok zekice bir deneyle sınanmıştır. Üniversite öğrencilerine bir kampüs binasından bir diğerine koşmaları talimatı verilmiş, bu arada yollarına iki büklüm bir "kurban" konmuştur. Öğrencilerin sadece %40'ı "kurbana" ne sıkıntısı olduğunu sormuştur. Acele işi olan öğrenciler zamanı bol öğrencilerden daha az yardım etmiştir. Bazıları düpedüz inleyen "kurbanın" üzerinden atlayıp geçmiştir. Hatta ironik olarak, derste bahsedecekleri konu İyi Samiriyeli olduğu halde böyle davranmışlardır.[19]

Yardım etme kararı, sadece akli değerlendirmeler üzerinden alınmaz çünkü itici güç neredeyse her zaman duygusaldır. Empati ve sempati duyguları olmasa muhtemelen başkalarına yardım etmeye asla kalkışmazdık. Sadece akli mülahazalarla başka birini kurtar-

18. Inbal Ben-Ami Bartal vd. (2011), s. 1429.
19. John Darley ve Daniel Batson (1973).

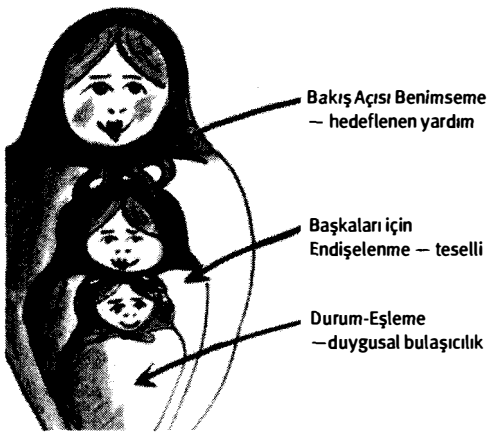
mak için bir nehre kim atlar? Mesela İsviçreli futbol taraftarları üzerinde yapılan araştırmada, bir denek bir başkasının acısını azaltmak için ne kadar gayret göstermişse, beyninde empatinin o kadar fazla etkinleştiği gözlenmiş. Öte taraftan duygular yeterli değildir. Bedel/çıkar hesaplarıyla birleşirler ve bunun sonucunda bir eylem ya da eylemsizlik planı ortaya çıkar. İyi Samiriyeli araştırmasında bütün öğrencilerin yardıma istekli olmamasının sebebi budur. İnsanda yardım davranışı, duygusal etmenlerin ve bilişsel filtrelerin bir bileşimi sonucunda oluşur. Aynı bileşim diğer hayvanlarda da söz konusudur.

Empatinin rolünü araştırmanın bir yolu üzüntüye verilen tepkileri gözlemlemektir. Şempanzeler ve bonobolarda, beklenen tepki teselidir. Kısa süre önce hayatını kurtarmak için kaçmış bir saldırı kurbanı, dudağını bükmüş, yarasını yalayarak ya da perişan bir halde tek başına oturmaktadır. Birisi yanına gelip de ona sarıldığında, onu tımar ettiğinde ya da dikkatle yarasını incelediğinde canlanır. Teselli son derece duygusal bir hal alabilir ve maymunların birbirinin kollarında çığlıklar atmasına kadar gidebilir. Yaklaşık dört bin gözlemi taradığımızda, daha çok arkadaşların ve akrabaların, erkeklerden çok dişilerin teselli ettiğini gördük.[20] Bu sonuncusu bizim türümüz için de geçerlidir; teselli bir tür derdini paylaşma şekli olarak görülür. Bu konu üzerinde araştırma yapmanın en kolay yolu, bir aile üyesinden evde incinmiş ya da üzüntülü davranmasını rica etmek ve çocukların buna nasıl tepki verdiğini gözlemektir. Küçük yaştaki çocuklar, maymunlarla aynı şekilde dokunur, sarılır ve rahatlatıcı beden teması kurar ve kızlar bu hareketleri oğlanlardan daha fazla yapar.

İnsanbiçimcilik karşıtlarının ikazlarına uyup, insan ve hayvanlarda bu tepkilerin farklı terminolojiyle ifade edilmesini reddediyorum. "Hayvanlar insan değildir!" diye bağıranların bu sözleri doğrudur doğru olmasına ama insanların hayvan olduğu da bir o kadar doğrudur. İnsan davranışı için aynı şeyi yapmadan hayvan davranışının karmaşıklığını küçültmek yapay bir engel yaratır. Ben şahsen daha farklı bir tutumluluktan yanayım; şöyle ki birbiriyle yakın akrabalığı olan iki tür benzer koşullar altında aynı şekilde davranıyor-

20. Teresa Romero vd. (2010).

Empati, matruşka gibi çok tabakalıdır. Çekirdeğinde bir başkasının duygu durumuna eşlik etme becerisi vardır. Bu çekirdeğin etrafına evrim, başkaları için endişelenme ve onların bakış açısını benimseme gibi daha karmaşık becerileri inşa etmişir. Pek az tür bütün bu becerileri sergiler ama çekirdekteki beceri memeliler kadar eskidir.

sa, davranışlarının altında yatan zihinsel süreçler de muhtemelen aynıdır. Bunun alternatifi, iki türün de birbirlerinden ayrıldıktan sonra geçen kısa süre içinde aynı davranışı üretmenin farklı yollarını geliştirdiğini varsaymak olur. Evrim açısından bakıldığında bu çapraşık bir iddiadır. Bir başkasını teselli eden bir maymunun, aynı şeyi yapan bir insandan farklı güdülerle hareket ettiği kanıtlanana kadar, iki türün de aynı itkilerle hareket ettiği şeklindeki zekâ ürünü varsayımı tercih ediyorum.

Ötekinin Bakış Açısı

Empatinin daha da karmaşık bir ifadesi *hedefli yardımdır*. Burada hedef başkalarının üzüntüsüne tepki vermek yerine onların durumunu anlamaktır. İnsanların özel ihtiyaçlarının farkına varırız, mesela körlerin caddeyi geçmesine bunun için yardım ederiz. Körlüğün nasıl bir şey olduğunu tahayyül eder, bu özel duruma göre bir yardım şekli geliştiririz. Gerçek hayatta bu alanda bol bol insan örneği vardır, yunuslar, filler ve maymunlar gibi diğer büyük beyinli türler için de aynı şey geçerlidir. Bir bonobonun cama çarpıp sersemlemiş bir kuşu nasıl kurtardığını ya da bir şempanzenin doğal yaşam acemisi arkadaşını, zehirli bir yılandan nasıl uzaklaştırdığını çok anlat-

mışımdır. Bir maymunun bir başka maymunun bakış açısını takındığını gösteren çok hikâye vardır. Ama hedefli yardım artık sınanmış olduğu için bu hikâyeleri atlayacağım. Japonya'da, Kyoto Üniversitesi Primat Araştırma Enstitüsü'nde (PRI) yürütülen bu araştırma, şempanzelerin birbirine iyilik etmeye istekli olduğunu kanıtlayan bizim araştırmamızı çok güzel tamamlıyor.

PRI'ya defalarca gittim. Şempanzeler geniş açık alanlarda, yeşil çalılar ve yüksek tırmanma çerçeveleri arasında yaşıyorlar. Bizim Yerkes'te yaptığımız gibi, gönüllü testler için içeri çağırılıyorlar. Ama PRI'da maymunlar karmaşık bir tünel sisteminden geçerek bir odaya giriyorlar ve o odada onlar merkezde, insanlar çeperlerde oluyor. Maymunlar camdan bir odaya konulduktan sonra insanlar türlü türlü alet edevatla onların etrafında dolanıyor. Gerçi anlatacağım deneyde o kadar gelişmiş bir alet kullanılmamış. Shinya Yamamoto maymunlara portakal suyu edinme konusunda iki farklı seçenek sunuyor. Ya kabı bir tırmıkla kendilerine çekiyorlar, ya da portakal suyunu kamışla içebiliyorlar. Asıl sorun ellerinin altında hiçbir alet olmaması. Yanlarındaki ayrı bir bölmede, önünde türlü türlü alet olan başka bir şempanze oturuyor. Bu ikinci şempanze şöyle bir bakıp ötekinin sorununu anladıktan sonra gerekli aleti seçip küçük bir pencereden ona uzatıyor. Ancak önünde aletler duran şempanze ötekinin durumunu göremiyorsa aletleri rasgele uzatıyor; bu da ötekinin neye ihtiyacı olduğu konusunda bir fikri olmadığını gösteriyor. Bu deney, şempanzelerin sadece birbirine yardım etmeye hazır olmakla kalmayıp, başkalarının özel ihtiyaçlarını da dikkate aldığını gösteriyor.[21]

Maymunların doğal hayatta asla aletlerini paylaşmadığını düşünenler varsa, Senegal, Fongoli'de, Amerikalı primatolog Jill Pruetz'in, savanada yaşayan şempanzeler üzerinde yaptığı araştırma, Yamamoto'nun çalışmasını doğrular nitelikte. Orman şempanzelerinin aksine bu topluluk yiyecek bulmak için muazzam mesafeler katediyor. Şempanzelerin et paylaştıkları biliniyor ama Fongoli şempanzeleri (baobab meyveleri gibi) bitkisel gıdaları da paylaşıyor, ayrıca alet paylaşımına da ilk olarak bu toplulukta rastlandı. Mesela yetişkin bir dişi bir dal parçasıyla termit avlarken yanına, ağzında hazır

21. Shinya Yamamoto vd. (2012).

aletiyle baskın bir erkek gelmiş. Şempanzeler bir dalı kırıp yapraklarını temizleyerek termit avlama aletleri yapar. Kendi aleti bozulunca dişi, erkeğin ağzındaki aleti alıvermiş, bunun üzerine erkek kendine başka bir alet yapıp beklemeye devam etmiş. Sonra bu aleti de dişiye kaptırmış. Dişi gittikten sonra erkek kendine bir daha alet yapmamış ve kendisi termit avlamaya kalkışmamış.[22]

Hem tutsak hem de doğadaki maymunların yetileri konusunda hâlâ çok az şey biliyoruz ama son senelerde bilgilerimiz artıyor. Zannedildiği gibi bencil olmadıkları açık ve insanlık söz konusu olduğunda, ortalama bir Hıristiyan ya da Yahudi din adamını yenmeleri de muhtemel.

22. Jill Pruetz ve Stacy Lindshield (2011).

6

On Emir Fazla

İki şey var ki üzerlerine ne kadar sık ne kadar derli toplu düşünsek zihin o kadar yeni ve artan bir hayret ve hayranlıkla doluyor: biri üzerimdeki yıldızlı gökyüzü, diğeri içimdeki ahlak yasası.

IMMANUEL KANT[1]

Ateş bizi yaktığında acı çekmemek elimizde mi? Arkadaşlarımıza sempati duymamak elimizde mi? Bu olgular deneyimin öznel alanına girdiği için, neticeleri itibariyle, daha az gerekli ve daha az güçlü mü addedilmeli?

EDWARD WESTERMARCK[2]

TOKYO'DA Tama Hayvanat Bahçesi'nde şaşırtıcı bir törene şahit oldum. Bir bakıcı, binanın çatısından aşağıdaki on beş şempanzeye avuç avuç Avustralya fındığı atıyordu. Çoğu dişi şempanzenin dişleriyle kıramadığı, piyasada satılan tek fındık bu. Bu sert fındığı kıracak çene kuvvetine sahip yetişkin bir erkek yoktu kolonide (birkaç hafta önce ölen, emektar alfa erkeği Joe için çiçeklerin konulduğu küçük mabedi ziyaret etmiştim). Şempanzeler ortalıkta koşuşup ağızlarına, ellerine, ayaklarına alabildikleri kadar fındığı dolduru-

1. Immanuel Kant (1788), *Critique of Practical Reason*, www.gutenberg.org/cache/epub/5683/pg5683.html.

2. Edward Westermarck (1912), s. 19

yorlardı. Sonra hepsi alanın farklı kısımlarına önlerinde küçük bir fındık yığını oturup yüzlerini aynı istikamete çevirdiler: "kırma istasyonuna".

Bir şempanze, büyük bir kaya ve ona zincirle bağlanmış küçük bir madeni bloktan oluşan istasyona gitti. Sonra fındığı kayanın üzerine koydu, madeni bloğu kaldırıp kabuk kırılana kadar üzerine vurdu. Bu dişinin yanında çalışmalarından faydalandırdığı bir de yavru vardı. Kendi fındıkları bittiğinde yerini sıradaki şempanzeye bıraktı ve o da aynı işleme başladı. Bakıcı, bütün fındıklar kırılana kadar bu törenin her gün büyük bir düzen içinde icra edildiğini anlattı.

Bu huzurlu sahne beni şaşırttı ama kandırmadı. Disiplinli bir toplumun arkasında genelde sosyal hiyerarşi vardır. Önce kimin yemek yiyeceğini ya da çiftleşeceğini belirleyen bu hiyerarşi, nihayetinde şiddetten doğar. Alt mevkideki bir dişi ve yavrusu, sıraları gelmeden önce kırma istasyonunu kullanmaya kalkışsa nahoş şeyler olabilirdi. Bu maymunlar kendi yerlerini bilmekle kalmazlar, bir kuralı çiğnediklerinde başlarına ne geleceğini de bilirler. Sosyal hiyerarşi, devasa bir kısıtlamalar sistemidir ve yine böyle bir sistem olan insan ahlakının öncülüğünü de muhtemelen bu yapmıştır.

Anahtar, dürtü kontrolüdür.

Kaypak Serseri

Fransız bir kadın "DSK"yı (meşhur siyasetçi Dominique Strauss-Kahn) cinsel tacizle suçladığında, "azmış bir şempanze" gibi davrandığını söylemeden edememişti.[3] İnsanlar güdüleri üzerindeki kontrolü kaybettiğinde nedense onları hayvanlarla kıyaslama ihtiyacı duyarız. Ne büyük bir hakaret... tabii şempanze için!

Akademik çevrelerde de, popüler kontrolden çıkmış hayvan imgesinden kaçınmak imkânsızdır. Ahlakın evrimiyle kritik bir ilişkisi vardır bunun çünkü ahlakın zıddı "istediğimizi yapmamızdır", bunun altında da istediğimiz şeyin iyi olmadığı varsayımı yatar. Etiği doğal yönelimlere oturtan büyük filozof Philip Kitcher bile, bir ke-

3. Fransız medyasına göre, Tristane Banon, DSK'yı "azmış bir şempanze"ye benzetmiştir.

resinde şempanzeleri "serseri" diye yaftalamış, güdülerinin esiri mahluklar olarak tasvir etmişti. Bu terimin içerdiği kötücüllük ve şehvet düşkünlüğü yan anlamlarından ziyade, davranışının sonuçlarına karşı kayıtsız olmaya odaklanmıştı. Ama mesajı Fransız kadının mesajıyla aynıydı: Bazı aşağılık insanlar gibi hayvanlar da her tür duygusal denetimden yoksundur. Kitcher evrimin bir noktasında bu serseriliği üzerimizden attığımızı, böylece insan olduğumuzu belirtmiştir. Bu süreç "bazı davranışların kötü sonuçlar yaratacağının önceden tahmin edilmesiyle" başlamıştır.[4]

Kitcher, fare gören her kedinin körlemesine peşinden koşacağını mı ima ediyordu? Kedilerin avlanma itkilerine uymaktan başka şansı yok mudur? Madem öyle neden kulaklarını başına yapıştırıp çöp kutusunun arkasına siner ve arzu nesnesini ağır ağır, santim santim takip eder? Fare onu göremediği halde neden kıymetli dakikalarını pusuya yatmak için harcar? Acaba hamleyi doğru zamanlamanın, erken harekete geçmekten daha iyi olduğunu bildiği için olabilir mi? İçimden sık sık, filozofları bir ev hayvanı almaya zorlamak geçer. Öğrenilmiş sonuçlar davranışları şekillendirmekte çok etkilidir.

Hayvanat bahçesindeki o maymunlar da, güdüyle eylem arasında güçlü bir engel olduğunu gösteriyordu. Elbette hepsi fındıklarını hemencecik kırmak istiyordu ama bir şey bunu yapmalarına engeldi. Ya da yavrusu iyi niyetli bir ergen tarafından alınmış bir anne şempanzeyi hayal edin. Onu savuşturup duran yavru hırsızının peşinden koşar ve inleyip dilenerek yavrusunu geri almaya çalışır. Yetişkinin ağaca tırmanıp kıymetli bebeğini tehlikeye sokacağından korktuğu için üzerine atlama isteğini bastırır. Sakin ve dikkatli davranması gerekir. Ama yavruyu emniyetle alıp göbeğine yapıştırdı mı işler değişir. Ergenin üzerine saldırıp, çığlıklar atarak onu iyice uzaklara kovalayan, böylece bastırdığı hüsranı boşaltan çok anneler gördüm. Keza, herkesin önünde çiftleşmesine izin verilmeyen genç bir erkek, cinsel cazibesi olan bir dişinin yanına oturur çaktırmadan, sadece onun görebileceği küçük hareketler yapar, ereksiyonunu göstermek için bacaklarını açar ve el hareketleriyle onu çağırır. Bir-

4. Philip Kitcher (2006), s.136; "serseri" terimini, özgür irade bağlamında tartışan Harry Frankfurt'tan (1971) ödünç almıştır.

likte ıssız bir yere gitmeye davet eder. Bir keresinde genç bir erkeğin, köşeden daha büyük bir erkeğin çıktığını görür görmez ellerini penisinin üzerine kapattığını ve çabucak niyetini gizlediğini görmüştüm.

Yüksek mevkidekiler de güdülerini denetler. Mesela bir alfa erkeğine, genç bir erkek açıktan açığa meydan okuyabilir, ona doğru taş atar, tüylerini iyice dikerek biraz fazla yakınına sokulup dayılanır. Asabını bozmaya çalışır. Tecrübeli alfalar bu şamatanın sanki hiç farkında değillermiş gibi görmezden gelirler, sonra bütün müttefiklerini teker teker tımar ederler ve saldırıya ancak günün ilerleyen saatlerinde cevap verirler. Zaten o sırada genç isyankârın heyheyleri çoktan dinmiştir.

Saha araştırmacılarından birisi, erkek şempanzelerin birbirlerinin kemiklerini kırabildiklerini daha yeni fark ettiğini anlattığında erkek şempanzelerin kendilerini nasıl ketledikleri birden kafama dank etmişti. Bunu ben de daha önce fark etmemiştim ama dişiyle Avustralya fındığı (bir santimetrekareye yirmi kilo ağırlık uygulayarak) kırabilen bir hayvan olduğu düşünüldüğünde kulağa çok mantıklı geliyor. Ormanda farklı topluluklar arasında yüzlerce karşılaşma kaydetmiş olan Christophe Boesch, bir şempanze, bir yabancının bacağını tutup ısırdığında kemiklerin kırıldığının ayan beyan duyulduğunu fark etmişti.[5] Birbirini tanıyan şempanzeler arasındaki dövüşlerde, durum ne kadar ciddi görünürse görünsün böyle bir şeye şahitlik etmedim. Bu da erkek şempanzelerin, en azından kendi grupları içinde, çoğunlukla şiddet potansiyellerini dizginledikleri anlamına geliyor.

İçgüdüsel bir tepki sisteminin yanı sıra bir de duygusal tepki sisteminin olmasının güzelliği, sonucun belirsiz olması. "İçgüdü" hayvanlara ya da insanlara, belli koşullar altında belli şekilde davranmalarını söyleyen genetik bir program. Duygularsa, durumun değerlendirilmesi ve seçeneklerin tartılmasıyla birlikte bazı değişikliklere sebep olur. İnsanların ve diğer primatların çok katı içgüdüleri olup olmadığı açık değildir ama duyguları olduğuna hiç şüphe yoktur. Alman uzman Klaus Scherer duyguları şöyle tanımlıyor:

5. Christophe Boesch (2010).

"Bir organizma için belli bir zamanda neyin en önemli olduğu temelinde, girdi ve çıktı arasında aracılık eden, zeki bir arabirim."[6]

Duyguları akıllı addettiği için bu tanım içgüdü karşıtı görünebilir ama duyguyla biliş arasındaki ayrımın tartışma konusu olduğunu unutmayın. Bu ikisi iç içe geçmiştir. Dahası ikisi arasındaki etkileşim, muhtemelen insanlar ve diğer primatlarda birbirine çok benzer şekildedir. Duyguları düzenlemeye yarayan alın korteksinin, bizim türümüzde fazlasıyla büyük olduğu ileri sürülürdü ama bu görüş eskide kaldı. İnsan beyin korteksi, tıpkı bütün memelilerde olduğu gibi beyindeki nöronların %19'unu barındırır. Bu yüzden de beynimize "lineer büyümüş primat beyni" denir. Büyük olabilir ama farklı bölümlerinin birbirleriyle ilişkileri istisnai değildir.[7]

Çoğumuz masada oturmuş şeker *yememeye* çalışan eğlenceli çocuk videoları görmüşüzdür — bazısı gizlice yalar, küçücük bir ısırık alır ya da baştan çıkmamak için başını başka tarafa çevirir. Güdü denetiminin en açık sınavı budur. Çocuklara o şekeri yemezlerse kendilerine ikinci bir şeker verileceği söylenmiştir. Bu "gecikmeli tatmin" primat akrabalarımızda da sınanmıştır. Mesela şebekler, bir muz dilimini yemezlerse daha büyüğünü alacaklarını biliyorlarsa o dilimi yemezler. Ya da bir şempanze içine 30 saniyede bir şeker düşen bir kabı sabırla seyreder. İstediği zaman kabın haznesini söküp içindeki bütün şekerleri yiyebilir ama o zaman başka şeker gelmez. Ne kadar uzun zaman beklerse o kadar çok şeker alacaktır. Maymunlar da bu testte çocuklarla hemen hemen aynı başarıyı gösterir ve tatmini 18 dakika kadar erteleyebilir. Etrafta kafalarını dağıtacak oyuncaklar varsa daha uzun süre beklerler. Çocuklar gibi baştan çıkmaya direnmek için kafa dağıtacak bir şey ararlar. Kendi arzularının farkında oldukları ve bunları bile isteye kısıtladıkları anlamına mı gelir bu? Eğer öyleyse özgür iradeye yaklaşıyoruz demektir![8]

Belli ki Kitcher'in "serserileri" var olmayan bir tür. Primatlar, hem duygular hem de duygu denetimi üzerine kurulu grup hayatı

6. Klaus Scherer (1994), s. 127.

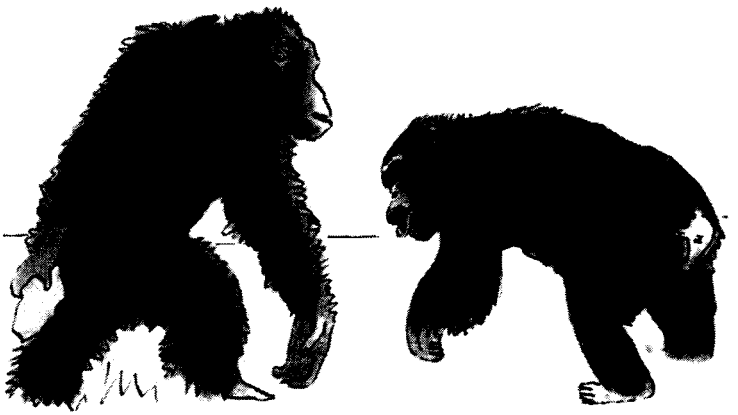
7. Göreceli korteks büyüklüğü için bkz. Katerina Semendeferi vd. (2002) ve Suzana Herculano-Houzel (2009).

8. Maymunlarda tatminin ertelenmesi için bkz. Theodore Evans ve Michael Beran (2007).

konusunda büyük içgörü sağlar. Toplumun ayrılmaz bir parçası oldukları için davranışları üzerindeki sınırlamalara saygı duyarlar ve ancak yakayı sıyıracaklarına ya da riske değecek bir şey olduğuna inandıklarında isyan ederler. Aksi takdirde Tama Hayvanat Bahçesi'ndeki şempanzeler gibi sıralarını bekler, itkilerini denetlerler. Toplumsal ketlemeyi iyice benimsemiş, iyi gelişmiş hiyerarşiler kurmuş ataların soyundan geliyoruz. Bu tarihe ne kadar çok şey borçlu olduğumuzu anlamak için kanıt isteyenler, ahlak kurallarına ne kadar büyük bir otorite yüklediğimize baksınlar yeter. Bazen otorite, bir süper alfa erkeği gibi şahsiyet kazanır, Tanrı'nın bir dağın tepesinde bize kuralları verdiğini iddia ettiğimizde olduğu gibi. Bazen akıl yürütmenin otoritesine teslim oluruz, bazı kurallar mantıken çok ikna edici oldukları için onlara uymamanın aptallık olacağını iddia ederiz. İnsanlığın ahlak kanununa saygısı, yukarıdakilerle arasını iyi tutmaktan hoşlanan bir türün zihin yapısına işaret eder. İnsanlığın ahlak kanununa saygısı, yukarıdakilerle arasını iyi tutmaktan hoşlanan bir türün zihin yapısına işaret eder.

Bir kuralı ihlal ettiğimizde verdiğimiz tepki çok şey anlatır. Yüzümüzü öne eğer, gözlerimizi kaçırırız, omuzlarımızı kamburlaştırır, dizlerimizi büker, küçülmüş gibi görünürüz. Ağzımız sarkar, kaşlarımız yukarı kalkıp tehditkâr olmayan bir ifade alır. Utanır, yüzümüzü ellerimizin arkasına saklar, "yerin dibine geçmek" isteriz. Bu görünmezlik arzusu itaat gösterilerini hatırlatır. Şempanzeler liderleri için tozun toprağın içinde sürünür, ona aşağıdan bakmak için vücutlarını eğer ya da tehditkâr görünmemek için ona kıçlarını çevirirler. Halbuki baskın erkekler kendilerini daha büyük gösterir ve cenin pozisyonu almış olan astlarının kelimenin tam manasıyla üzerine basıp geçerler. İnsan kültürlerinde utanç üzerine çalışan, antropolog Daniel Fessler, bu evrensel büzüşme görünümünü, öfkeli bir egemen karşısındaki astın duruşuna benzetir. Utanç, yatıştırılması gereken birini kızdırmış olma farkındalığım yansıtır. Buna eşlik eden mahcubiyet duyguları, ondan çok daha eskiye dayanan hiyerarşi şablonu yanında ikincil kalır.

Darwin'in de zamanında dikkat çektiği gibi, sadece insana has yegâne ifade yüz kızarmasıdır. Diğer primatlarda böyle ani bir kızarmaya hiç rastlamadım. İnsanların elinden gelen tek şeyin başka-

Baskın bir şempanze, tüylerini kabartmış, elinde büyük bir taşla iki ayağı üzerinde yürüyor. Onu burnundan soluyup hırıltılar çıkararak savuşturmaya çalışan rakibinden çok daha büyük görünüyor. Ancak bütün bunlar törenden ibaret çünkü aslında bu iki erkek aynı cüsse ve ağırlıkta.

larını sömürmek olduğunu düşünenler için yüz kızarması herhalde çok şaşırdıkları bir evrim muammasıdır. Gerçekten onların düşündükleri gibi olsa, yanaklarımıza ve boynumuza kan hücum etmese, tenimizdeki renk değişikliği deniz feneri gibi göz almasa bizim için daha iyi olmaz mıydı? Anadan doğma bir düzenbazın böyle bir işaret taşıması akla uygun gelmiyor. Yüz kızarmasının benim bildiğim tek faydası, başkalarına hareketlerinizin onları nasıl etkilediğinin farkında olduğunuzu göstermesi. Bu da güven uyandırır. Duygularını yüzlerinden okuduğumuz insanları, en ufak bir utanç ya da suçluluk işareti göstermeyen insanlara tercih ederiz. Kural ihlalleri konusundaki rahatsızlığımızı ileten dürüst bir işaret geliştirmiş olmamız türümüze dair derin bir bilgi verir bize.

Kızarma, bize ahlakı veren evrim paketinin bir parçasıdır.

Bire Bir Ahlak

Ahlak, bizim gibi insan olanlara Yardım etmeyi, en azından onları maddi manevi Yaralamamayı telkin eden iki Y kuralına dayalı bir sistemdir. Başkalarının iyiliğini esas alır ve topluluğu bireyin önüne

koyar. Şahsi çıkarları inkâr etmez ama işbirliği içindeki bir toplum uğruna çıkarların dizginlenmesini gerektirir.

Bu işlevsel tanım, ahlakı, çatal bıçakla, çubuklarla ya da elle yemek gibi âdet ve alışkanlıklardan ayırır. İnsanlar, şu an içinde bulunduğum kültürde benim elle yememi ayıplayabilir ama onların bu hoşnutsuzluğu ahlaki bir özellik taşımaz. Küçük çocuklar bile etiketi (oğlanlar erkekler tuvaletine, kızlar kadınlar tuvaletine gider) ahlaktan (kimsenin atkuyruğunu çekme) ayırabilir. İki Y kuralları, âdetlerden daha fazla ciddiye alınır. Çocuklar ahlak kurallarının evrensel olduğuna inanır. Onlardan herkesin aynı tuvalete gittiği bir kültür hayal etmelerini isterseniz, bunu yapabilirler ama laf olsun diye başka birinin canını yakmanın mubah olduğu bir kültür hayal etmelerini isterseniz yapamazlar. Filozof Jesse Prinz'in de açıkladığı gibi: "Ahlak kuralları doğrudan doğruya duygulardan kaynaklanır. Birine vurmayı düşündüğümüzde kendimizi kötü hissederiz ve bu duyguyu kolay kolay bastıramayız."[9] Ahlaki kavrayış şaşırtıcı ölçüde küçük yaşlarda ortaya çıkar. Bir yaşın altındaki çocuklar kukla gösterisindeki iyi adamı beğenmeye başlamıştır bile. Bir başka kuklayla sakin sakin top oynayan bir karakter, topu kapıp kaçan bir karaktere tercih edilir.

Empati hayati önem taşır. Çocuk küçük yaşta, kardeşine vurmanın ya da onu ısırmanın çığlıklar ve olumsuz sonuçlarla noktalanacağını bilir. Büyüyünce psikopat olan — çocuklukları hayvanlara işkence etmek, aşırı şiddet ve pişmanlık yoksunluğuyla geçmiş — birkaç çocuk dışında, büyük çoğunluk kardeşinin ağlamasını seyretmekten zevk almaz. Ayrıca insanın kardeşinin canını yakması, eğlencenin ve oyunun aniden sona ermesi anlamına gelir. Hiç kimse kendisini sürekli itip kakan biriyle oynamak istemez. Son olarak kızgın bir anne, baba ya da öğretmenin sahneye girmesi, tokadı atana bağırması ya da kurbanının gözyaşlarını göstererek ona kendini suçlu hissettirmesi muhtemeldir. Bütün bu duygusal sonuçlar, bir oyun arkadaşını yaralamaktan insanı men eder. Empati çocuklara, başkalarının duygularını hesaba katmayı öğretir.

Bu kadar erken yaşta meydana gelen bu gelişime şaşırmamak la-

9. Jesse Prinz (2006), s. 37.

zım. Sadece Cila Kuramının etkisi yüzünden iyiliğin, insan mizacının bir parçası olmadığına, bunu çocuklarımıza öğretmek için çok uğraşmamız gerektiğine inanılıyordu. Çocuklar, kendi doğal eğilimlerine *rağmen* ahlaklı olmayı öğretmenlerinden ve ailelerinden öğrenen, bencil canavarlardı. Gönülsüz ahlaklılardı. Ben bu görüşün tam aksini savunuyorum. Çocuk doğası gereği ahlaklıdır ve biyolojik yapısından bu konuda büyük yardım alır. Biz insanlar, otomatik olarak başkalarına ilgi gösteririz, başkalarının çekimine kapılırız, onların içinde bulunduğu durumu sahipleniriz. Bütün primatlar gibi başkalarından duygusal olarak etkileniriz. Sadece primatlar böyle değildir. Büyük bir köpeğin, kendisinden daha küçük oyun arkadaşı çığlık atar atmaz onu ısırmayı bırakması da aynı sebepledir: Başkasının canını yakmak iticidir.

Köpeklerde hiyerarşi bizdekine nazaran daha kuvvetlidir, bu yüzden de hareketlerinin neticelerinden korkmak için daha fazla sebepleri vardır. Konrad Lorenz'in köpeği Bully'nin kural ihlaline verdiği kuvvetli tepkiyi açıklar bu durum. Bu vakada, kurban saldırıya açık bir yabancı değil, sahibin ta kendisi. Bully, bir kavgayı ayırmaya çalışan ünlü etolojisti yanlışlıkla ısırmış. Lorenz onu azarlamadığı ve hemen teselli etmeye çalıştığı halde Bully büyük bir sinir buhranına girmiş. Günlerce felç inmiş gibi yatmış, yemekle ilgilenmemiş. Sığ nefesler alarak bir halının üzerinde yatıyor, zaman zaman eza çeken ruhunun derinliklerinden uzun uzun iç geçiriyormuş. Ölümcül bir hastalığa yakalanmış gibi bir hali varmış. Bully'nin keyfi haftalarca yerine gelmemiş, hatta Lorenz onun bir "vicdanı" olup olmadığı üzerine kafa yormaya başlamış. Bully daha önce kimseyi ısırmadığı için yanlış bir şey yaptığına karar vermesini sağlayacak, eskiye dayanan bir tecrübesi yokmuş. Belki de üstünü yaralamaya dair doğal bir tabuyu ihlal etmişti, bunun da sürüden atılmak gibi çok korkunç sonuçları olabilirdi.[10]

Öğrenciyken, bir grup makakın, alfa erkeği mevcutken ve değilkenki davranışlarını izlemiştim. Alfa arkasını döner dönmez diğer erkekler dişilere yanaşmaya başlıyordu. Normalde böyle bir şey yapsalar başları belaya girerdi. Bu prensip sınandığında, baskın er-

10. Konrad Lorenz (1960).

kek şeffaf bir kutunun içinden baktığı müddetçe aşağı mevkideki erkekler dişilere yaklaşmayı reddetti ama baskın erkek kutudan çıkarılır çıkarılmaz bütün ketlemeleri bir kenara bıraktılar. Kendilerini çiftleşmekte özgür hissettiler. Aynı zamanda yüksek mevkideki erkeklerin yaptığı gibi kuyrukları havada, zıplama gösterilerinde bulundular. Ancak patronun geri dönmesiyle aşırı gergin bir hal aldılar ve onu yüzlerinde yaltaklanan sırıtmalarla karşıladılar. Yanlış bir şey yaptıklarının farkındaymış gibi görünüyorlardı.[11]

"Kedinin olmadığı yerde fareler atar perende" atasözünün işaret ettiği durumları izlemek daima eğlencelidir çünkü kedi, farenin zihninden asla ırak olmaz. Başka bir makak grubunda, uzun-dönem alfa erkeği Mr. Spickles, çiftleşme mevsiminde bir düzine kadar kıpır kıpır erkeğe göz kulak olmaktan bıkkınlık getiriyordu bazen. Belki de sadece ihtiyar kemiklerini içeride ısıtmak istiyordu. Bazen yarım saatliğine ortadan kaybolup diğerlerine rahatça çiftleşme imkânı tanıyordu. Beta erkeği, hanımların gözdesiydi ama Mr. Spickles onda öyle bir saplantı halini almıştı ki ikide bir kapıdaki bir çatlaktan içeri bakmadan duramıyordu. Belki de Mr. Spickles'ın gerçekten içeride durduğuna emin olmak istiyordu. Rhesus şebekleri, çoğul-birleşmelerle-boşalan (yani boşalması için defalarca cinsel birleşmede bulunması gereken) bir tür olduğundan, genç erkek birleşme serisini tamamlayana kadar, defalarca partneriyle kapı arasında gidip geliyordu.

Toplumsal kurallar, sadece baskınlar mevcut bulunduğunda uyulan, onların yokluğunda unutulan kurallar değildir. Bu doğru olsa, düşük mevkideki erkeklerin sürekli alfayı kollaması ya da yasak davranışlarda bulunurken aşırı temkinli olması gerekmezdi. Kuralları bir dereceye kadar içselleştiriyorlar. Arnhem şempanze kolonisinde, beta erkeği Luit, alfa erkeği Yeroen'e ilk fiziksel yenilgisini tattırdığında, daha karmaşık bir durum ortaya çıkmıştı. Kavga, iki erkek geceledikleri mekânda yalnızken meydana gelmişti. Ertesi sabah koloni adaya bırakıldığında, bu hayret verici gelişmeden haberdar oldu:

11. Chris Coe ve Leonard Rosenblum (1984) alt mevkideki erkeklerin "toplumsal kodu çiğnediklerinin farkındaymış gibi" tepki verdiği deneyi anlatır.

Mama, Yeroen'in yaralarını gördüğünde, bağırarak etrafına bakınmaya başladı. Bunun üzerinde Yeroen, iniltiler çıkararak kendini bıraktı ve diğer maymunlar ne olup bittiğini görmek için etrafına toplandılar. Maymunlar bağrışarak Yeoren'in etrafına toplanırken, "zanlı" Luit de haykırmaya başlamıştı. Asabi asabi bir dişiden diğerine koşuyor, onlara sarılıyor ve kendini takdim ediyordu. Sonra günün büyük bölümünü Yeroen'in yaralarına bakmakla geçirdi. Luit'in güçlü köpek dişleri, Yeroen'in ayağında bir yırtık, böğründe iki büyük yara açmıştı.[12]

Luit'in durumu, alfayı ısırıp hiyerarşinin büyüsünü bozması açısından, köpek Bully'nin durumuna benziyordu. Grubun tepkisi bunun çok korkunç bir şey olduğunu gösterdiğinden Luit durumu telafi etmek için elinden geleni yaptı. Ama bu arada Yeroen'e üstünlük taslama stratejisini bırakmadı, ilerleyen haftalarda baskıyı artırdı ve sonunda Yeroen'i en üst noktadan emekli olmaya zorladı. İhtiyar erkeği tımar etmesi kimseyi şaşırtmamalı çünkü bu davranış normal şempanze ilişkilerinin bir parçasıdır ama bu tür davranışlara bonobolarda daha da fazla rastlanır. Düşmanlar birbiriyle karşılaştığında, saldırganın hiç tereddüt etmeden, daha önce ısırdığı kola ya da bacağa uzandığını gördüm. Bu sadece dövüşü mükemmelen hatırladıklarını değil, pişman olduklarını da gösteriyordu. Isırma bonobolarda o kadar az rastlanan bir şeydir ki sonuçlarından üzüntü duymaları, kendi taşkın davranışları sonucu akan her damla kanı yalamaları çok normal görünür.

Böylesi durumlarda, ayrıca Luit'in Yeroen'in yaralarına verdiği tepkide de muhtemelen empatinin rolü vardı. Şempanze ölçüleriyle hafif sayılsa da bunlar Yeroen'in yıllardır aldığı ilk yaralardı. Genelde primatlar, anlaşmazlık ve çekişme durumlarında bile iyi ilişkileri sürdürmeye çalışırlar. Acı ve üzüntünün yarattığı sarsıcı etkilerin farkında oldukları oyunlarından bile anlaşılır. Yavruların arasında yaş farkı büyükse, genelde oyunlar küçük yavru için sert bir hal alır, bacağı burkulabilir ya da oyuncu bir ısırık gerçek bir ısırığa dönebilir. En ufak bir rahatsızlık sesi çıkardığında annesi oyunu keser. Normalde, insan kahkahasına benzeyen, sert, soluklu kahkahalar dışında oyun tümüyle sessiz geçer. Yüzlerce güreş müsabakası kaydettikten sonra, gençlerin özellikle kendilerinden daha küçük bir

12. Frans de Waal (1982), s. 92.

oyun arkadaşının annesi seyrederken kahkaha attıklarını fark ettik. Aynı yavruyla yalnız kaldıklarında o kadar fazla kahkaha atmıyorlar. Sanki anneye "Bak biz nasıl eğleniyoruz!" der gibiler.[13]

Özetle, primatlarla çocukların kullandığı toplumsal kodu destekleyen iki büyük pekiştirici var. Birisi içeride öteki dışarıda. Birincisi empati ve gereksiz çatışmalardan kaçınmak için iyi ilişkiler kurma ihtiyacı. İkincisi, üst mevkilerin verdiği cezalar gibi fiziksel sonuç tehdidi. Zaman içinde pekiştirici bu iki etken, içselleştirilmiş bir ilkeler bütünü oluşturuyor, ben buna *bire bir ahlak* diyeceğim. Bu türden bir ahlak, farklı becerileri ve güçleri olan çiftlerin, erkeklerle dişilerin ya da yetişkinlerle yavruların birbiriyle geçinebilmelerini sağlıyor ve onları, herkes için uygun olan bir hayat tarzı içinde birbirine bağlıyor. Kimi zaman, mesela iki rakip bir mevki için mücadele ettiğinde, bu ilkeler askıya alınıyor ama genelde primatlar huzur içinde bir arada yaşamaya gayret gösterir. Toplumsal koda uyamayan ya da uymak istemeyen bireyler tecrit edilir. Bütün bu sürecin itici gücü, evrim açısından bakıldığında, entegre olma arzusudur çünkü aksi —yalıtılma, dışlanma— bir bireyin hayatta kalma şansını ciddi ölçüde azaltır.

1985'te yazdığı *Sex and Friendship in Baboons* (Babunlarda Seks ve Dostluk) kitabında, Barbara Smuts hayvanlara o dönemde hararetle itiraz edilen "dostluk" kelimesini yakıştıran ilk biliminsanı olmuştu. Bazıları bu yakıştırmayı fazlasıyla insanbiçimci bulmuştu. Ama hayvanlar arasında bağlar konusunda bilgilerimiz arttıkça şüpheler dağıldı ve terim yaygınlaştı. Uganda'da, Kibale Ormanı'nda iki yaşlı erkek şempanze, genellikle birlikte yolculuk ediyor, avlanıyor, eti paylaşıyor ve sık orman örtüsü yüzünden ayrı düştüklerinde birbirlerini kaybetmemek için sesleniyorlardı. Bu erkekler, üçüncü şahıslarla yapılan dövüşlerde de birbirlerine arka çıkıyorlardı. Akraba olmadıkları halde yıllardır birbirlerinin en güvenilir dostlarıydılar. Onları senelerce izleyen primatolog John Mitani, içlerinden biri öldüğünde, arkadaşının kendini nasıl yalıttığını, toplumdan uzaklaştığını, adeta mateme girdiğini anlatmıştı. Kayıtlara geçmiş böyle çok ilişki vardır ve DNA analizleri bu ilişkilerin genelde akrabalık bağı

13. Jessica Flack vd. (2004).

olmayanlar arasında görüldüğü iddiasını kanıtlar niteliktedir. Bu yüzden de arkadaşlık yakıştırması abartılı değildir ve filler, yunuslar, başka hayvanlar arasındaki bağlar için de geçerlidir. Babunlar üzerinde yapılan saha araştırmaları, arkadaşı olan dişilerin olmayanlara göre daha fazla yaşadığını ve daha fazla yavru yetiştirdiğini göstermiştir. Kısacası yakın arkadaşlığın değerini bilmek için bolca evrimsel sebep var.[14]

Toplumsal koda göre herkesle iyi ilişkiler içinde olma kuralı, kimin kiminle çiftleşebileceğini, yavrularla nasıl oyun oynanacağını, kime boyun eğileceğini, hangi koşullarda başkasının yiyeceğinin alınabileceğini ya da sıra beklemek gerekeceğini de belirler. Şempanzelerle bonobolar birbirlerinin mallarına saygı duyarlar, bu yüzden de en üst mevkideki erkek bile yiyecek için dilenmek durumunda kalabilir. Baskın bireylerin başkalarının yiyeceğini zorla almasına nadiren rastlanır ve bu kuralı ihlal edenler şiddetli dirençle karşılaşır. Üçüncü Bölüm'de anlattığım, Volker'e yapılan toplu saldırı, bonoboların kuralları çiğneyenlere nasıl davrandığının bir örneği. Bu örneklere rastlamak hiç de zor değildir; gözlem penceremin altındaki şempanze kolonisinde yaşanan şu sahne de onlardan biri. Eski alfa erkeği Jimoh, bir keresinde genç bir erkeği çiftleştiğinden şüphelenerek cezalandırmıştı. Normalde Jimoh suçluyu kaçırmakla yetinirdi ama bu sefer nedense —belki de aynı dişi o gün onunla çiftleşmeyi reddettiği için— rakibinin arkasından son hız koşmuş, peşini bırakmamıştı. Genç erkek korkudan ishal olup altına kaçırmıştı ve bu işin sonu pek iyi görünmüyordu. Ancak Jimoh rakibini yakalamak üzereyken dişiler onu kınamak için "voaov" diye haykırmaya başladılar. Alfa dişinin de katılmasıyla bu sesler kulakları sağır edici bir koro haline geldi. İtirazlar kreşendoya ulaştığında Jimoh yüzünde asabi bir sırıtışla saldırıyı kesti: Mesajı almıştı.

Kamuoyunun nasıl işlediğine bizzat şahit olduğumu hissetmiştim.

14. Bkz. Kevin Langergraber vd. (2007), Joan Silk vd. (2009), ve Carl Zimmer, "Friends with benefits", *Time*, 20 Şubat 2012.

"Böyledir" "Böyle Olmalı"yla Buluştuğunda

Toplumsal kodun en hayret verici özelliği kuralcı olması. Kodun dişleri var. Burada sadece hayvanların nasıl davrandığından değil, nasıl davranmalarının *beklendiğinden* bahsediyorum. Bütün her şey "böyledir" ile "böyle olmalı" arasındaki ayrıma bağlanıyor. Kulağa gramerin tuhaf bir cilvesi gibi geliyor olabilir ama -dır/-malıdır ayrımı filozoflar için önemli bir başlıktır. Aslında bu ayrıma ilişmeden ahlakın kökenini tartışmak imkânsızdır. "-dır" belli şeylerin (toplumsal eğilimlerin, zihinsel kapasitelerin, nörolojik işlemlerin) nasıl olduğunu tanımlar, "-malıdır" ise bazı şeylerin nasıl olmasını istediğimizi ve nasıl davranmamız gerektiğini anlatır. "-dır" olgular hakkındadır, "-malıdır" değerler. Kuralcı bir koda göre yaşayan hayvanlar, "-dır"dan, "-malıdır"a geçiş yapmıştır. Hem de bu geçişi, bu konu için harcanan okyanuslar dolusu akademik mürekkepten bihaber yapmışlardır.

Dikkatimizi -dır/-malıdır ayrımına çeken İskoç filozof David Hume, neredeyse üç asır önce bu ikisini aynı şey saymamamız gerektiği konusunda bizi uyarmış, hayatın olgularından, uğruna savaştığımız değerlere nasıl gittiğimiz konusunda "bir gerekçe gösterilmesi" gerektiğini eklemiştir.[15] Başka bir deyişle ahlak sadece insan doğasının bir yansıması değildir. Nasıl ki araba tanımından trafik kurallarını çıkaramıyorsak, kim ya da ne olduğumuzu bilmekle de ahlaki normlara ulaşamayız. Hume'un pek çokları tarafından savunulan görüşü, onun temkinli olma çağrısını "Hume'un Giyotini"ne dönüştüren, "-dır" ve "-malıdır" arasında kapanmaz bir uçurum olduğunu iddia eden sonraki filozofların abartılı tavrından çok uzaktır. Bu giyotini, evrim mantığını ya da sinirbilimi, insan ahlakına uy-

15. David Hume (1739) yazarların sık sık olayların nasıl olduğuna dair betimlemelerden, nasıl olması gerektiğine dair ifadelere geçtiğine işaret ediyor, s. 335: "Bu değişim kolay kolay hissedilmez ama nihai sonuçtur. Çünkü bu '-malı' veya '-mamalı' yeni bir ilişkiyi veya doğrulamayı ifade eder, gözlenip açıklanması, aynı zamanda gerekçelendirilmesi gerekir; çünkü büsbütün anlaşılmaz görünen şey, yani bu yeni ilişkinin nasıl olabileceği meselesi ancak diğerlerinden, bu ilişkiden tamamen farklı olan ilişkilerden yola çıkarak düşünülebilir."

gulamak için yapılan en dikkatli teşebbüsleri bile öldürmek için kullanmışlardır. Bilim bize ahlakın nasıl açıklanabileceğini söyleyemez, buyurmuşlardır. Halbuki bilim, neden bazı sonuçların diğerlerine tercih edildiğini, dolayısıyla ahlakın neden böyle tecelli ettiğini açıklamaya yardımcı olabilir. Zira uyulması imkânsız ahlak kuralları koymak manasız olurdu, tıpkı arabaların yavaş giden arabalar üzerinden atlamasını emretmek gibi bir arabanın uyması imkânsız olan trafik kuralları koymanın işe yaramayacağı gibi. Filozoflar arasında bu, "yapmalıdır yapabiliri gerektirir" argümanı diye bilinir. Ahlak hangi tür içinse o türe uygun olmak zorundadır.

"-dır" ve "-malıdır" ahlakın yin-yang'ı gibidir. İkisine de sahibizdir, ikisine de ihtiyaç duyarız, aynı değillerdir ama apayrı da değillerdir. Birbirlerini tamamlarlar. Hume bile kendi adı verilen "giyotini" insan doğasının önemini vurgulayarak görmezden gelmişti: Ahlakı duyguların ürünü olarak görürdü. Listesinin en üst sırasında (onun sempati dediği) empati vardı. Empatinin muazzam bir ahlaki değere sahip olduğunu düşünüyordu. Bu onun açısından bir çelişki değildi çünkü onun yegâne uyarısı, kim olduğumuzdan nasıl davranmamız gerektiğini çıkarma konusunda dikkatli olma gereğiydi. Böyle bir çıkarımın yasak olduğunu asla söylememişti. Şunu da unutmamak lazım, bu ikisi arasındaki fark, çoğu filozofun ikamet ettiği kavramsal seviyede, gerçek hayattakine nazaran daha büyük bir açıklıkla hissedilir. Onlar için şeylerin nasıl olduğundan, nasıl olması gerektiğine *akıl* yoluyla varmak neredeyse imkânsızdır ama ahlakın akılla kurulduğunu kim söylemiş? Ya Hume'un düşündüğü gibi duygusal değerler üzerine kurulduysa?

Değerler, oluşumuzun içine işlemiştir. Bazen biyolojinin ahlaki denklemin sadece "-dır" tarafında olduğu düşünülür ama her organizmanın hedefleri vardır. Bunlardan biri hayatta kalma, bir diğeri üremedir ama rakipleri kendi alanının dışında tutmak ya da aşırı yüksek sıcaklıktan kaçmak gibi daha acil hedefler de vardır. Hayvanlar kendilerini besle"melidir", avcılardan kaç"malı", eş bul"malıdır"lar, bu böyle uzar gider. Karnım tok tutmak kuşkusuz ahlaki bir değer olmadığı halde, toplumsal alana geçtiğimizde bu ayrımı yapmak zorlaşır. Sürü hayvanları birbirleriyle iyi geçin"melidir". İnsan ahlakı başkalarına karşı hissedilen duyarlılıktan ve grup hayatının

semeresini toplamak için karşılıklı ödün vermek ve başkalarını düşünmek gerektiğinin farkında olmaktan kaynaklanır.

Bütün hayvanlar bu duyarlılığı paylaşmaz. Piranalar ya da köpekbalıkları, bizim kadar zeki olsalardı bile, asla aynı toplumsal kodu geliştiremezlerdi çünkü başkalarını yaralamak — misilleme riski hariç — onları hiç mi hiç rahatsız etmez. Duygusal açıdan biz onlardan tamamen farklıyız, bu da yardım etme ya da yaralamamanın iki Y'sine neden özel bir anlam yüklediğimizi açıklıyor. Bu değerler bize dışarıdan ya da mantık yürütmeyle gelmiyor, beyin kökümüzün derinlerine işlemiş vaziyetteler. Patricia Churchland, *Braintrust* (Beyningüveni) kitabında, evrimin bizi nasıl ahlaka hazırladığını açıklamak için -dır/-malıdır dilini kullanıyor:

> Biyolojik açıdan temel duygular, Doğa Ana'nın bizi, sağduyu çerçevesinde yapmamız gereken şeyi yapmaya yönlendirmesidir. Sosyal duygular, bize toplumsal olarak yapmamız gerekeni yaptırmanın yoludur ve ödül/ceza sistemi sayesinde geçmiş deneyimlerimizi kullanarak her iki alanda da performansımızı geliştiririz.[16]

Ne olduğumuz ile ne olmamız gerektiği arasındaki gerilim ilginç tartışmalara yol açıyor. Doğal bir özgeci dürtüsü olan insanların, böyle bir dürtüsü olmadığı halde özgeci davranan insanlara nazaran saygımızı daha az hak ettiğini iddia eden bir blogcuyla yaptığım tartışma da bunlardan biri. En etkili ahlak filozoflarından Immanuel Kant buna katılırdı. Dick Cheney enerji tasarrufuna ne kadar kıymet veriyorsa, o da insan iyiliğine o kadar kıymet verirdi. Cheney tasarrufu "erdemli" ama gereksiz bularak dalga geçiyor, Kant merhameti "güzel" bulur ama ahlaki faydası olmadığım söylerdi. Görevden başka bir şeyin önemi yoksa hassas duygulara ne gerek var?

Başka bir blogcuysa, anlık bir yardım etme güdüsüyle davranan insanları, neyin doğru neyin yanlış olduğunu tartarak yardım eden insanlara tercih ettiğini yazmış. Böylece içten gelen iyiliği, görev duygusundan kaynaklanan özgeciliğe tercih etmiş. İlginç bir ikilem, nasıl biriyle evlenmek istersiniz sorusuna benziyor: sizi seven biriyle mi yoksa görev duygusuyla sizi destekleyen biriyle mi? Aslında ikinci daha fazla gayret sarf ediyor ve daha fazla takdiri hak ediyor

16. Patricia Churchland (2011).

ama ben birinciyle evli olmayı tercih ederdim. İflah olmaz bir romantik olabilirim ama sırf görev duygusundan kaynaklanan sadık bir bağlılık istemem. Aynı şekilde, içten toplumcul hislerle desteklenmesi halinde ahlak çok daha güvenilir bir hal alır.

Dünyadaki Cehennem

İtici güçlerin ikincisi hiyerarşik doğamız ve ceza korkumuzdur. Bu, özellikle Tanrı olmadan ahlak olamayacağını iddia edenler için eski bir temadır. Bu kasvetli görüşe katılmak zorunda değiliz ama otoritenin ve toplumsal baskının rolünü inkâr etmek mümkün değil. Ancak diğer primatlarda kural yaptırımı, yaşı kemale ermişler için geçerlidir. Hiyerarşik yapılarıyla kötü şöhret salmış rhesus makakları bile yavrulara büyük hoşgörü gösterir. 1980'lerde, büyük bir şebek grubunu susuz bırakıp, birkaç saat sonra su kaplarını doldurarak bir deney yapmıştım. Bütün yetişkinler, Tama Hayvanat Bahçesi'ndeki fındık kırma sahnesi gibi, hiyerarşik düzende gelirlerdi ama bir yaşın altındaki yavrular istedikleri zaman sularını içerlerdi. En yüksek mevkideki erkeklerle birlikte içer, en yüksek mevkideki dişinin ailesine karışırlardı. Ancak iki yaşına bastıktan sonra cezalar başlar, onlar da yerlerini çabucak öğrenirlerdi.

Maymunlar, şebeklerden daha geç geliştiği için, yavrular dört yaşını doldurana kadar hemen hiç cezalandırılmaz. Baskın bir erkeğin sırtını trambolin olarak kullanmak, başkalarının elindeki yiyeceği kapmak, kendilerinden daha büyük bir yavruya bütün güçleriyle vurmak gibi kabahatleri bile görmezden gelinir. Kendi anneleri bile onları hizaya sokmaya çalışmaz. Daha ziyade dikkatini dağıtmaya uğraşır. Yavru, hınzır hınzır bir yetişkine doğru emeklemeye başladığında ya da bir arkadaşıyla kavga etmesine ramak kaldığında, annesi onu gıdıklar, uzaklaştırır ya da meme verir. Bir yavrunun ilk kez reddedildiğinde ya da cezalandırıldığında yaşadığı şoku tahmin edebilirsiniz. Genelde cinsel çekiciliği olan bir dişiye fazlaca yaklaşmaya cüret eden genç erkekler en sert cezaları alır. O zamana kadar bu dişilerin etrafında serbestçe dolaşmalarına hatta becerebiliyorlarsa çiftleşmelerine izin verilmiştir. Ancak gün gelir, yetişkin erkekler arasındaki rekabet ortamı, genç erkeğe düzenlenen ani bir

atakla sonuçlanır. Bütün tüylerini dikmiş bir erkek, gafil Don Juan' m üzerine saldırır ve tekme tokat girişir, kan revan içinde bırakır. Genç erkekler bir ya da iki derste doğru yolu bulurlar. O noktadan sonra, yetişkin bir erkeğin tek bir bakışı ya da tek bir adım atması bile bir dişinin yanından koşa koşa uzaklaşmalarına yeter.

Gençler böylece cinsel itkilerini kontrol etmeyi, en azından ihtiyatlı davranmayı öğrenir. İnsan çocukları da toplum kurallarını aynı şekilde öğrenir. Kabahatleri bize eğlenceli gelen üç yaşındaki bir bebeği, ihlalleri sinirlerimizi kaldıran bir ergene göre çok daha fazla kabulleniriz. Öğrenme süreci diğer primatlardakiyle aynıdır, her şeyin mubah görülmesinden, kabul edilebilir davranışların gittikçe daha azalmasına doğru ilerlenir. Ahlak sistemlerimizde cezanın baskın bir rolü olmasına şaşmamak lazım, hukuki yaptırımlardan bizi kandıranların dışlanmasına, "dişe diş" ilkesinden günahkârları bekleyen cehenneme kadar.

Ceza korkusunu bireylerin içine salmak pek de kolay bir iş değildir ve hem din hem de toplum bunun için büyük gayret sarf eder. Bosch'un resimleri bu noktada özel bir yer tutar. Bosch, bize kötülüğe meyledenleri nelerin beklediğini hatırlatan bir cehennem ressamıdır. Onun işkence ve imha sahneleri, en derin dışlanma, ıstırap ve ölüm korkularımıza hitap eder. Günümüzde imgelerin internet üzerinden yaygınlaşması gibi, zamanında eserlerinin tekrar tekrar kopya edilmiş olmasına şaşmamak lazım. Antwerp'teki bir sanat fabrikası sadece Bosch'un sahnelerini kopyalamakla iştigal ederdi. Yine de bu resimleri yapan adamın, son derece dini bütün bir adam olduğunu düşünenlerin daha yakından bakmasında fayda var. *Bahçe*'nin sağ paneli eşsizdir çünkü Bosch, Tanrı'yı resmin dışında tutarak her şeyi insanların ellerine bırakmıştır. Tıpkı Budizmin cezalandırıcı bir Tanrısının olmaması, gayri ahlaki hayat sürenlerin bedel ödemesi için "Karma" kavramına dayanması gibi, Bosch tam manasıyla dünya üzerinde bir cehennem resmetmiştir. Sahneler tekinsiz olmakla birlikte, gündelik hayatta o kadar çok rastladığımız şeylerdir ki hayatı sonlandırmak açısından, geleneksel ateş çukurundan çok daha kötü bir his uyandırır. Ateşi ufukta görürüz ama yanan dünyanın ta kendisidir. Bosch'un cehenneminde, donmuş bir göl ve üzerinde paten yapan çıplak insanlarla, hayali mahluklar da vardır, tıpkı don-

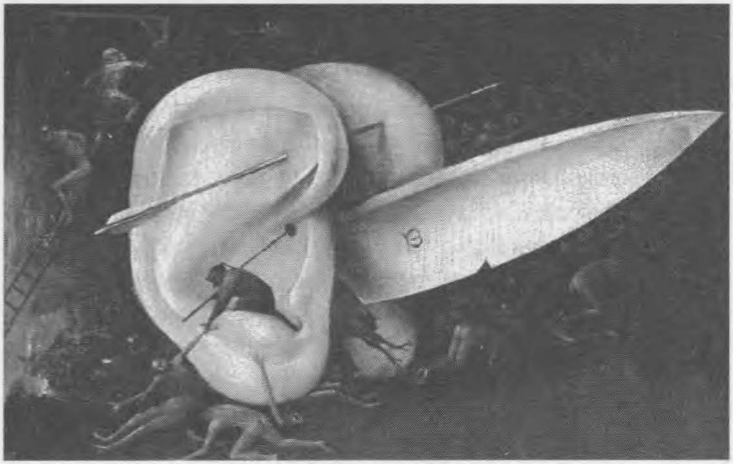
muş bir şey gördü mü üzerinde paten yapmadan duramayan Hollandalılar gibi. Hiç de alışıldık bir cehennem değil!

Önemli figürlerden biri de Cehennem Prensi diye bilinen, başında bir kazan olan, kuş kafalı canavardır. Canavar tahta benzeyen bir tuvalette oturur, günahkâr insanları yer, sonra da altında asılı duran şeffaf bir torbaya ya da amniyotik keseye sıçar. Ortalarında bir bıçak asılı duran iki devasa kulak görürüz, bıçağı simyacıların saflaştırma aracı olarak yorumlayanlar, kulakları da insanlığın Yeni Ahit'e karşı sağır oluşunun simgesi olarak görenler, hepsinin birden bir topu ya da erbezleriyle birlikte bir fallusu andırdığını söyleyenler çıkmıştır. Bosch'un cehennemindeki bol miktarda aşırı büyük müzik aletiyle (ilk ayrıntılı laterna resmi de dahil) birlikte düşünüldüğünde, devasa kulaklar aynı zamanda, sonsuz bir kakofoninin getirdiği müziksel işkenceye işaret eder.

Bosch, biz fanileri kendi kaderimize, kendi dehşetimize terk eder. Bu dünya cehennemini, triptiğin diğer unsurlarıyla bir araya getirmeye çalıştığımda, diğer iki paneldeki meyve bolluğu ve cehennemde hiç meyve olmaması dikkatimi çekti. Bosch'un cennetinde yasak meyvelerin olmadığını, bunun da Âdem'le Havva'nın yasak bilgiyi edinme ve korkunç sonuçlarına katlanma travmasından kurtulduğu imasını taşıdığını daha önce de belirtmiştim. Ressam, bu eksikliği, orta paneldeki çıplak yığınlara haddinden fazla meyve vererek telafi etmiştir. Bu insanları kuşlar meyvelerle besler, birbirlerine meyve yedirirler, etrafta devasa çileklerle dolaşırlar, aralarında kafası üzüme dönüşmüş bir adam vardır, bu da muhtemelen Hollanda'nın ortalarında kullanılan, penis başıyla ilgili bir deyime göndermeyapmaktadır.[17] Orta panel yasak meyvelerle dolu olduğu halde cehennemde hiç yoktur, bu da insana Bosch'un bundan bir meramı olduğunu düşündürür.

Aptallık bu ya, bu sorunun cevabını *Big Sur ve Hieronymus Bosch'un Portakalları* başlıklı romanda bulabileceğimi sanmıştım. California gezisine giderken kitabı yanıma aldım. Kükürtlü bir kaplıcada çıplak insanlar arasında oturmak *Bahçe*'yle aramda bir bağ kurulmasını sağlamıştı, Big Sur da muhteşem bir yerdi ama kitabı

17. Eric de Bruyn (2010).

Bosch'un *Bahçe* tablosunun mahşeri sağ panelinde, bir okla delinmiş iki kulak vardır. Kulakların ortasında keskin bir bıçak yer alır. Günahkâr ruhlara aman vermeyen kulaklar, nesillerdir sanat eleştirmenlerini şaşırtmaya devam etmektedir.

okumakta çok zorluk çektim. Henry Miller kadar aklına estiği gibi yazan bir yazar okumadım desem yeridir, çok geçmeden Bosch hakkında neredeyse hiçbir şey bilmediğini de anladım. Miller'ın kitabında Bosch'un *Milenyum* triptiğinden bahsediliyordu, Alman sanat tarihçisi Wilhelm Fränger'in *Bahçe*'ye verdiği yeni bir isimdi bu.[18] Fränger, Bosch'un zındık bir tarikatın üyesi olduğunu iddia etmişti, hiç kanıt olmasa da sıkça tekrarlanan bir spekülasyon. Bosch'un iğdiş edilmekten korkan bir gizli eşcinsel olduğu ya da ileri seviyede şizofren olduğu gibi diğer uçuk iddialardan biri. Miller tabloda gördüğü portakal bahçesine hayran kalmış, Bosch'un portakallarının ne kadar gerçekçi göründüğüne dikkat çekiyor ("her gün yediğimiz Sunkist portakallarından çok daha leziz, çok daha etkileyici").[19] Gerçi Bosch'un portakalın neye benzediğini bilmesi bile olası değil. Kuzey Avrupalılar bu meyveden ancak 16. yüzyılda haberdar olmuşlar, 17. yüzyılda "portakallıklar"da yetiştirmeye başlamışlardı. Hollandalı ressamlar, mesela en meşhurlarından Pieter Mondrian,

18. Wilhelm Fränger (1951). 19. Henry Miller (1957), s. 29.

genelde elma ağaçları ya da başka kuzey meyveleri resmederdi. *Bahçe*'de de bir elma bahçesi var.

Triptikteki adaletsiz meyve dağılımı kolayca açıklanabilir: Meyveler hem damak zevkini hem de erotik zevki temsil eder ama cehennem bütün zevklerin söndüğü yerdir. Ancak Tanrı'nın yokluğu yine de açıklanmaya muhtaçtır. Bosch'un diğer cehennem tablosu *Mahşer Günü*'nde Tanrı ıstırap içindeki kitlelere gayet bariz bir şekilde nezaret ettiği için, *Bahçe*'de bulunmamasının bir sebebi olması gerekir. Bosch'un seküler bir mesajı mı vardı? Ahlaksızlığın, ilahi yargıdan bağımsız olarak cehennemi cezaları hak ettiğini mi söylemeye çalışıyordu? Sokrates'in meşhur, bize neyin ahlaklı olduğunu söylemeleri için tanrılara ihtiyacımız var mı, sorusuna mı gönderme yapıyordu? Bir eylem tanrılar onu sevdiği için mi ahlakidir yoksa ahlaki olduğu için mi tanrılar sever? diye sormuştu Sokrates Euthyphro'ya.

Bahçe, bizi gündelik hayatımızı neyin doğru neyin yanlış olduğuna dair ilahi talimatlar ve Tanrı'nm nezareti olmaksızın yaşadığımız bir dünya hayal etmeye davet eder. Böyle bir dünyada ahlak yine gerekli olacaktır, der gibidir Bosch, ahlaklı hayat sürmeyenler yine cezalandırılacaktır ama onlar cehenneme gitmeyecekler, cehennem onlara bu dünyada gelecektir.

Topluluk Yararı

Rönesans çocuğu olan Bosch, akla sofuluktan daha fazla değer veren bir çağda yaşamıştı. İnsanlık o dönemde, akla dayandırılan bir ahlakın hayalini kurmaya başlamıştı; bu hayal yüzyıllar sonra, Kant'ın "saf aklı" temelleri üzerine dikmesiyle zirveye ulaştı. O zamana kadar hâkim olan yaklaşım, "oralarda bir yerlerde" sonsuz geçerliliği olan ahlaki doğruların bulunduğu ve onları bir arada tutan gizemli mantığı çözme işinin bize kaldığı yolundaydı. Filozoflar uzmanlıklarıyla bunu yapmaya çalışırlardı.

Bu tuhaf fikir nasıl ortaya çıktı? Gözü örnek olarak kullanan, evrimdeki tasarım tartışmasını hatırlatıyor. Bu sava göre gözün karmaşık yapısı rastlantıyla ortaya çıkmış olamaz, bu yüzden de akıllı bir tasarımcının elinden çıkmış olması gerekir. Çoğu biyolog buna

katılmıyor ve solucanlardaki ışığa hassas pigment noktalarından deniz helezonunun "iğne deliği" gözüne kadar bazı ara evrelere işaret ediyorlar. Zaman konusunda bir sıkıntı olmadığında, doğal seçilim, birbiri üzerine eklenen küçük adımlarla, Dawkins'in o harika benzetmesiyle "kör bir saat imalatçısı" gibi, muazzam karmaşık yapılar üretebilir. Bunun için bir plana gerek yok. Peki ahlak yasalarına neden göz muamelesi yapıyoruz? Karmaşık ve rafine olduğu doğru ama bu, akıllı bir tasarımın ürünü olduğunu göstermez. Doğada başka neyin akıllı bir tasarımı var ki? Ahlakın birincil ilkeler üzerinden tartışılabileceği fikri bir yaratılış efsanesinden ibaret, hem öyle fazla dayanağı olmayan bir varsayım zira şimdiye kadar ikna edici bir şekilde savunulduğu görülmedi. Sadece kestirimler var.

Kuralcı etik, eski bir çağın damgasını taşıyor. Ahlak "yasası" fikri dayatılmış ya da dayatılma imkânı taşıyan bir ilkeyi ima ediyor ve bu dayatmayı yapan merci kimdir merak etmemize neden oluyor. Eskiden bunun cevabı açıktı ama Tanrı'ya başvurmadan bu fikri uygulamanın bir yolu var mı? Bu meseleye dair felsefi bir yaklaşım için, Philip Kitcher'in şüphecilik ifade eden *The Ethical Project* (Etik Projesi) kitabını tavsiye ediyorum:

> Etik proje üzerine kuram yapmanın önündeki engel, etikte bir otorite, hakikatin güvenilir bir biçimde ayırt edilmesini sağlayan bir bakış açısı olması gerektiğini varsaymak olmuştur. Filozoflar kendilerini, eskiden bu konularda içgörü sahibi olma iddiasında olan din hocalarının aydınlanmış ikameleri gibi sunmuşlardır. Peki neden? Etik hep birlikte oluşturabileceğimiz bir şey olabilir pekâlâ.[20]

Aklı yücelten, duyguları vıcık vıcık ve karmaşık addeden bir çağda yaşamamıza rağmen, türümüzün temel ihtiyaçları, arzuları ve saplantılarım aşmak mümkün olmuyor. Etten kemikten yapıldığımız için belli hedeflere yöneliyoruz — yiyecek, cinsellik ve emniyet başı çekiyor. Bu da "saf akıl" fikrini saf kurgu gibi gösteriyor. Yargıçların öğle yemeğinden sonra, öncesine nazaran daha müsamahakâr olduklarını kanıtlayan çalışmadan haberiniz var mı?[21] Benim

20. Philip Kitcher (2011), s. 207.

21. İsrailli yargıçların şartlı tahliye kararları, öğle yemeği öncesi yaklaşık %0'ken, yemekten sonra %65'e çıkıyor (Danziger vd. 2011).

için bu, insanın nasıl akıl yürüttüğünü mükemmelen özetliyor. Akılcı karar alma sürecini, zihinsel eğilimlerden, bilinçdışı değerlerden, duygulardan ve sindirim sisteminden ayrı düşünmek imkânsız. Bilişsel bilimlere göre akıl yürütmeler çoğunlukla *post hoc* olur. Sahip olduğumuz ikili zihin işleyişi, biz konuyu enine boyuna düşünmeden önce, hemen içgüdüsel çözümler önerir, bunun ardından bu çözümlerin niteliğini ve yapılabilirliğini tartan, daha yavaş ikincil süreç devreye girer. İkincil süreç kararları doğrulamamıza yardımcı olsa da, bu doğrulamaları gerçek sebepler olarak sunmak büyük kandırmaca olur. Ancak bunu daima yaparız; kölelere aslında iyilik ettiğini söyleyen köle sahibi ya da tek isteğinin dünyayı bir diktatörden kurtarmak olduğunu söyleyen savaş tellalı gibi. Maksadımıza uyacak gerekçeler bulmakta ustayızdır. Jonathan Haidt, ahlaki argümanlardaki bu eğilimi incelemiş, bunu köpeğin kuyruğunu sallamasına benzetmiştir. Davranışlarımızı açıklamak için öne sürdüğümüz sebepler asıl güdülerimizi pek de iyi yansıtmaz. Pascal'ın o güzel sözünü hatırlayalım: "Nedenini niçinini kalp bilir, bilmez akıl."[22]

Doğrusu insanların davranışlarına getirdikleri açıklamalara öyle şüpheyle yaklaşıyorum ki anket dolduramayan deneklerle çalıştığım için kendimi son derece şanslı hissediyorum. Yine de hâkim görüş, düşüncenin davranıştan önce geldiği yönünde. Filozofların bağışlama "fikrinden" ve hakkaniyet "kavramından" bahsettiklerini hatta bu ikinciyi Fransız Devrimine borçlu olduğumuzu söylediklerini duydum. Marie-Antoinette kellesini kaybetmeden önce insanların hakkaniyetten bihaber olduğunu mu söylemeye çalışıyorlar? Zaten mevcut bulunan eğilimleri kavramlara tercüme etmekte çok usta olsak da, bunlardan hiç haberi olmayan primatların ya da çocukların kavga ettikten sonra öpüşüp birbirlerine sarılmasına ya da eşitsiz ödüllere veya Noel hediyelerine bağıra çağıra karşı çıkmasına engel değildir bu. Madem öyle ben yine duyguları sürücü koltuğuna oturtan, tepetaklak bakışıma geri döneyim. Bu bakışa göre ahlakın iki temel seviyesi vardır; birisi toplumsal ilişkiler, diğeri toplulukla ilgilidir. Bire bir ahlak diye adlandırdığım birinci seviye, in-

22. Blaise Pascal (1669); *Pascal's Pensées*, Gutenberg ebook, www.gutenberg.org

sanın kendi davranışının başkalarını nasıl etkilediğine dair farkındalığı yansıtıyor. Bu seviyeyi, bizimkine benzer ketlemeler ve davranış kodları geliştiren diğer sosyal hayvanlarla paylaşıyoruz. Bunu yapamamak uyumsuzluğu beraberinde getiriyor, bu yüzden de başkalarının yararını gözetme konusunda bir zorunluluk hissediyoruz. Her ne kadar, başkalarının kötü muameleye neden itiraz edeceği ya da bir erkek şempanzenin bir dişinin etrafında dolanan genç bir rakibi neden cezalandıracağı konusunda sebepler bulmak zor olmasa da bu davranışın kökeninde akıl yürütme *yok*. Tepkiler tümüyle duygusal, bir erkeğin bir diğerini kıskanması ya da insanın arkadaş ortamının keyfini çıkarabilmesi için arkadaş gibi davranması gerektiğini bilmesi buna örnek.

Ancak bire bir ahlak biraz dar. *Topluluk yararı* diyeceğim ikinci bir seviyeye ihtiyaç var. Şahsi çıkarları yok saymıyor ama hedefinin topluluğun geneline uyum sağlamak olması açısından çok önemli bir basamak. İnsan ahlakının şu ana kadar anlatılan şeylerden ayrılmaya başladığı seviye bu. Gerçi bazı hayvanlarda da topluluk yararının başlangıç formlarına rastlamak mümkün.

Kavgaları ayıran Phineas ve yüksek mevkideki diğer primatların nizam-intizam rolünden daha önce bahsetmiştim. Aynı tarafsız "polis" rolü yabani şempanzelerde de biliniyor ve çeşitli gruplar arasında yapılan kıyaslamalı bir araştırma, bu davranışın sosyal dinamikleri istikrarlı bir hale getirdiği sonucunu vermiş.[23] Savaşan erkekleri, kollarından tutup birbirlerinin yanına götürerek arabuluculuk yapan yaşlı dişilerin müdahaleleri de var. Dişiler öfkeli erkeklerin ellerinden ağır taşları alıyorlar. Meseleyle doğrudan alakaları olmadığı ve bir kenarda durup seyredebilecekleri halde yapıyorlar bunu. Şempanzeler bu şekilde, sadece kendileri değil herkes için barış telkin ederek, etraflarındaki toplumsal ortamı iyileştiriyorlar. Ya da içlerinden biriyle zorla cinsel ilişkiye girmeye çalışan erkekler karşısında dişi şempanzelerin tepkisini ele alalım. Doğada, erkekler başarı sağlayabilir çünkü üçüncü şahısların müdahale etmesini engellemek için bir dişiyi "safariye" götürerek gruptan uzaklaşabilirler. Hatta gönülsüz dişileri ilişkiye zorlamak için ağaç dallarını silah

23. Claudia von Rohr vd. (2012).

olarak bile kullanabilirler. Ancak tutsaklıkta ötekilerin yanından uzaklaşmak imkânsızdır; bir erkeğin ısrarcı cinsel teşebbüslerine maruz kalan dişi yaygarayı koparır ve diğer dişiler de ona katılıp saldırganı kovalamaya yardım ederler. Dişi dayanışması şempanzelerde genel bir kural olmadığından, tecavüz girişimine toplu halde itiraz etmeleri dikkat çekicidir. Örtük bir karar mı almışlar acaba? Dişiler, ihtiyacı olan birine yardım edildiğinde, uzun vadede hepsinin durumunun iyiye gideceğini fark etmişler mi?

İnsanlarda topluluk yararı, aydınlanmış şahsi çıkardan kaynaklanır. İyi işleyen bir bütün kurmaya uğraşırız çünkü onun içinde daha rahat ederiz. Benim sokağımdaki bir eve bir hırsızın girdiğini görürsem, benim evim olmadığı ve beni hiç ilgilendirmediği halde, toplum kuralları doğrultusunda polisi ararım. Aynı şey eski bir yerleşimde meydana gelse, benim olanı onun olandan ayıramayan kişiyi durdurmak için herkesi ayağa kaldırırdık. Ahlak ihlalleri, bizi doğrudan doğruya etkilemeyenler bile, herkes için kötüdür. Antropoloji literatüründe, yazıyı bilmeyen toplumlarda bunun nasıl işlediğine dair harika tasvirler vardır; Colin Turnbull'un anlattığı, kendi ağını diğer ailelerin ağının önüne atan Mbuti pigmesi Cephu'nun hikâyesi de bunlardan biridir. Mbuti avcıları ormana uzun ağlar gerer, kadınlarla çocuklar da bir sürü gürültü çıkararak, orman antilobu ve pekari gibi hayvanları bu ağlara sürerler. Tuzağa düşen hayvanları, avcılar mızraklarıyla öldürür. Cephu ağını diğerlerinin ağları önüne koyduğu için çok iyi av yakalamış ama talihsizlik bu ya, yaptığı bu hile diğerlerinin dikkatinden kaçmamış. Kampa dönüldüğünde ortalıkta kasvetli bir hava varmış ve çok geçmeden Cephu hakkında olumsuz sözler söylenmeye başlamış. Turnbull'a göre, Cephu'nun yaptığı ihlal normalde uysal olan pigmeler için çileden çıkarıcı bir durummuş. Kampta, diğer avcılar Cephu'yla dalga geçmeye, onu iğnelemeye başlamışlar. Genç erkekler o geldiğinde ayağa kalkıp yer vermiyormuş, kimileri de kendi mızrağının üzerine düştüğünü görmek istediklerini söylemişler. Cephu gözyaşlarına boğulmuş ve hemen bütün eti başkalarına dağıtmış, hatta karısının kulübenin çatısı altına saklamaya çalıştığı eti bile. Cephu önemli bir ders almış ve topluluk, bütün avcı-toplayıcıların hayat sigortası olan bir kuralı ona dayatmış. İşbirliği, herkes için düzenli yiyecek tedarikini garan-

tiler, bu yüzden de bireysel avcılık başarıları teşvik edilmez ve paylaşım, derinden hissedilen bir zorunluluk haline getirilir.

Ne zaman, mesela dişilerin aşırı saldırgan bir erkeğin karşısına dikilmeleri gibi şempanze "kamuoyunun" işleyişine tanıklık etsem böyle olayları düşünürüm. Onlar da Mbuti'lerin yaptığı gibi, bireyüstü sonuçları mı gözetiyorlar acaba? Peki bu konuda başı çeken bireyler prestij mi kazanıyor? İnsanların, doğrudan bir çıkarları olmadığında bile ahlaklı davranmasına sebep olan önemli şeylerden biri prestij ve şöhrettir. Yalan söyleyen, hile yapan, sürekli kendi çıkarını önceleyen birine nazaran, örnek bir vatandaşın izinden gitmeye daha istekli olur diğerleri. Şöhret ipuçları maymunlarda da görülür. Mesela büyük bir kavga kontrolden çıktığında, kenarda durup seyredenler alfa erkeği dürtükleyerek uyandırabilir. En etkili arabulucu olduğu için olaya el koyması beklenir. Maymunlar bir bireyin diğerine nasıl davrandığıyla da ilgilenirler; bir deneyde, başkalarına iyi davranan insanla iletişime girmeyi tercih ettikleri görülmüştür. Bu tercihlerinin kendilerine nasıl davranıldığıyla değil, bu insanın yiyeceğini başka maymunlarla paylaşarak edindiği şöhretle alakası vardır.[24] Bizim kendi araştırmalarımızda, koloni, ödül almak için basit ama birbirinden farklı iki numara yapan iki maymunu seyrettiğinde, üst mevkideki modeli takip etmeyi tercih ettikleri görüldü. Justin Bieber'in saç modelini taklit eden ergenler gibi onlar da aşağı seviyedekileri değil, kendi topluluklarının önde gelen üyelerini taklit ediyorlardı.[25] Antropologlar buna *prestij etkisi* der.

Ama maymunlarda bireysel şöhret ve toplumsal meselelere duyarlılık konusunda çeşitli ipuçları olsa da insanlar bunun çok ötesine geçer. Kendimizin ve başkalarının davranışlarının herkesin iyiliğini nasıl etkileyeceğini ölçmekte ve hangi kuralları koyacağımızı, hangi yaptırımları uygulayacağımızı kendi aramızda müzakere etmekte çok daha ileriyizdir. Küçük bir ihlalin bile daha filizlenmeden koparılması gerektiğini yoksa aynı insanın daha ciddi ihlallerde bulunacağını biliriz. Dil üstünlüğümüz sayesinde, eski zamanlarda ve uzak yerlerde olmuş olayları anlatabilir, bütün topluluğu bundan haberdar edebiliriz. Bir şempanze bir başkasına kötü davranırsa, bu-

24. Francys Subiaul vd. (2008). 25. Victoria Horner vd. (2010).

nu tek bilen kurbanı olabilir. İnsanlardaysa herkes, yakın köyler dahil, ertesi sabah en renkli ayrıntılarıyla olayı öğrenir. Dedikoduda üstümüze yoktur! Dil, hatıraları canlı tutmamıza ve bazı ihlalleri tekrar tekrar gündeme getirmemize imkân tanır. Şöhretimiz, ortak bellekte saklanan bir yekûndur. Cephu yaşadıkça yaptığı ihlal unutulmayacak, hatta belki ileride çocuklarına bile hatırlatılacak. İnsanlar şöhret inşası ve topluluk yararını, maymunlarda görülen benzer davranışların çok üstünde bir noktaya taşımışlar, böylece her birey etrafındaki ahlaki ağı daraltmışlardır.

Topluluk seviyesinde düşünmek, genelleyici kurallara duyduğumuz ilgiyi de açıklar. Ahlaki duyguların sıradan duygulardan farkı "çıkarsızlıkları, görünürdeki tarafsızlıkları ve genellik çeşnileridir" Edward Westermarck'ın belirttiği gibi.[26] Minnettarlık ve kırgınlık gibi duygular sadece şahsi çıkarlarımızla— bize nasıl davranıldığını, nasıl davranılmasını istediğimizle — ilgilidir, halbuki ahlaki duygular bunun ötesine geçer. Doğru ve yanlışı daha soyut bir seviyede ele alır. Ancak *herhangi* birine belli koşullar altında nasıl davranılması gerektiği konusunda yargıda bulunduğumuzda, ahlaki bir yargıda bulunmuş oluruz. Adam Smith, bunu vurgulamak için, "tarafsız bir izleyicinin" davranışımız konusunda ne düşüneceğini tahmin etmemizi ister. Konuyla alakası olmayan biri ne düşünecektir? İşte en karmaşık haliyle insan ahlakı: bizi ilgilendirip ilgilendirmemesine bakmaksızın doğru ve yanlışa dair bir görüş.

Gerçi tarafsız gözlemcinin tarafsızlığı konusunda benim içim pek rahat değil. Ne de olsa insan insandır ve ya bizim cemaatimizin bir üyesidir ya da en azından üyesi olduğunu hayal edebilir. Smith asla kendisinin dünya dışı bir mahluk olduğunu iddia etmemişti. Bu konuda biraz perspektif kazanmak için, Westermarck'm Fas üzerine yazdığı bir kitapta aktardığı bir hikâyeyi ele alalım. Oyalandığı ya da yanlış tarafa saptığı için, on dört yaşında bir "delikanlı" tarafından çeşitli defalar abartılı bir şekilde dövülen intikamcı bir devenin hikâyesini. Deve bu cezayı sineye çekmişti ama birkaç gün sonra, üzerinde yük yokken kendini yolda aynı sürücüyle yalnız bulunca "talihsiz çocuğun kafasını korkunç ağzına almış, havaya kaldırıp

26. Edward Westermarck (1917), s. 238.

yere vurmuş; çocuğun kafatası açılmış ve beyni yerlere saçılmış."[27] Bu korkunç sahne, çocuğun önceki davranışları göz önüne alındığında, ahlaki bir yoruma açık bir hal alıyor. Yine de evcil hayvanların insanları öldürmesini haklı görmüyorsak, çoğumuz bu olayı ahlaki terimlerle yargılamayız (ortaçağda hayvanlar Tanrı'nın "insan hâkimiyeti" emrine uymayan davranışları için yargılanırdı). Bu yüzden de devenin bir çocuğa değil bir köpeğe saldırdığını varsayarak bu ayrımı biraz daha ileri götürelim. Böylesi bir olay daha da az ahlaki duygu uyandırır. Neden? Tümüyle tarafsız değil miyiz?

Mesele biraz *fazla* tarafsız olmamız. O kadar tarafsızız ki olayla derinlemesine ilgilenmiyoruz. Dehşete kapılabilir, köpek için üzülebiliriz ama olay artık ahlaki onaylama ya da kınama duygularını ancak bir taşın diğerine çarpması kadar harekete geçirebiliyor. Halbuki tanımadığımız insanlar bile olsa iki insanın birbiriyle etkileşimini gördüğümüz anda davranışlarını, insanların birbirine nasıl davranması *gerektiğine* dair fikirlerimizle kıyaslamaktan kendimizi alamayız. Birisi bir başkasının suratına tokat atsa hemen bir fikir oluştururuz: Hak etmiş miydi, biraz aşırı ya da acımasız mıydı? Bu kısmen, hayvanlara nazaran insanlara daha kolay niyetler atfetmemizden kaynaklanır ama asıl sebep insani bir sahnenin otomatik olarak topluluk yararını harekete geçirmesidir. Yardımseverlik ve karşılıklı dayanışma gibi çevremizde görmek istediğimiz davranışlar mı bunlar, diye sorarız kendimize. Yoksa yalan söylemek, çalmak ya da şiddet uygulamak gibi, herkesin iyiliğine ters davranışlar mı bunlar? Neticelerin bilincindeyizdir ve tarafsız kalmakta zorlanırız. Bir deveyle bir köpek arasında meydana gelen bir olay bu kaygıların hiçbirini tetiklemez.

Hem insanlar hem de maymunlar üzerinde çalışan Amerikalı antropolog Chris Boehm avcı-toplayıcı toplulukların kuralları nasıl uyguladığı konusunda derin gözlemlerde bulunmuştur. Hayvanları görünümüne ve huyuna göre seçen bir yetiştiricinin yaptığı türden etkin bir genetik seçilim doğurabileceğini düşünür bunun. Bazı hayvanların üremesine izin verilir, bazılarına verilmez. Avcı-toplayıcılar oturup insan genetiği üzerine düşünmezler ama fazlaca kural

27. Edward Westermarck (1912), s. 38.

çiğneyen ya da çok önemli bir kurala karşı gelen bireyleri dışlayarak ya da öldürerek onun genlerini gen havuzundan çıkarırlar. Boehm, katil kabadayıların ya da tehlikeli sapıkların, topluluğun görevlendirdiği biri tarafından kalbine bir ok atılarak nasıl öldürüldüğünü anlatır. Milyonlarca yıl sistematik olarak uygulandığında, ahlaki temele oturtulan bu infazlar, aşırı fevrilerin, psikopatların, hilecilerin, tecavüzcülerin sayısını, bu davranışlarından sorumlu olan genlerle birlikte azaltır. Buna itiraz olarak, halen çok sayıda bu tip insanın bulunduğu söylenebilir ama bu aralarında bir seçilim olduğu ihtimalini dışlamaz.[28]

İnsanlığın ahlaki evrimin direksiyonunu kendi eline aldığını, bunun sonucunda türümüzün daima daha fazla miktarda üyesinin kurallara uymaya eğilimli olduğunu düşünmek müthiş.

Sudaki Prozac

Avcı-toplayıcı topluluklar bir avcının ne yakaladığını söylemesine bile izin vermezler. Richard Lee'nin anlatımıyla; !Kung San avcısı kampa döndüğünde tek kelime etmeden ateşin başına oturur ve birisinin gelip ona o gün ne gördüğünü sormasını bekler. Sonra da sükûnetle üç aşağı beş yukarı şu cevabı verir: "Hiç iyi bir avcı değilim. Neredeyse hiçbir şey görmedim (duraklama)... sadece şöyle küçücük bir şey." Ancak bu ifadeler dinleyenin için için gülmesine sebep olur çünkü konuşanın büyük bir şey yakaladığını gösterir.[29] Avcı-toplayıcı kültürler cemaat ve paylaşım üzerine kuruludur ve tevazuyla eşitliği vurgular. Fazla böbürlenenler hoş karşılanmaz. Halbuki Batı toplumu, bireysel başarıyı yüceltir ve başarılı bireylerin kazandıklarını kendine ayırmasına izin verir. Böylesi bir ortamda tevazu zararlı olabilir.

Endonezya'daki Lamalera balina avcıları büyük kanolarla okyanusa açılır ve bir düzine kadar adam neredeyse çıplak elleriyle balinayı avlarlar. Avcılar balinaya doğru kürek çeker, zıpkıncı hayvanın sırtına atlayıp silahını saplar, sonra da deniz canavarı kan kaybından

28. Christopher Boehm (2012). 29. Richard Lee (1969).

ölene kadar yakınlarında beklerler. Bütün aileler hayati tehlike içeren bu faaliyetle birbirine bağlanmıştır, erkeklerin hepsi bir teknededir ve akıllarını en çok meşgul eden şey ganimetin nasıl bölüşüleceğidir. Bekleneceği üzre Lamaleralar, antropologların Ültimatom Oyunuyla sınadığı pek çok kültüre nazaran adalete daha düşkündür. Bu oyun adil tekliflerin ne kadar tercih edildiğini ölçer. Lamaleralar adalet konusunda başı çeker ama mesela herkesin kendi tarlasını ekip biçtiği, kendine yeterli tarım toplumlarında durum böyle değildir.[30]

Bu yüzden de ahlak kanunu diye bir şey varsa bunun her yerde aynı olması beklenemez. !Kung San, Lamaleralar ya da modern bir Batı milleti için aynı olamaz. Türümüz değişmez özellikler de taşır ve bütün insan ahlakı yardım etme ve yaralamama üzerine kuruludur; dolayısıyla bir nebze olsun evrensellik beklenebilir. Yine de kaynakların ne kadar adil paylaşıldığı ya da tevazunun ne kadarının makbul olduğu gibi ayrıntılar tek bir kanunla belirlenemez. Ahlak zamanla her toplumun kendi içinde de değişim gösterir; günümüzün önemli meseleleri önceki nesiller için pek bir şey ifade etmiyordu bu yüzden de. Cinsel alışkanlıklar buna iyi bir örnektir. Kuzey Avrupa'yı işgal eden Romalılar, utanç verici bir cinsel serbestiyle davranan kraliçeler tarafından yönetilen Kelt kabileleriyle karşılaşmıştı. En azından peşlerinden gelen ataerkil toplumların onlara bakışı böyleydi. Bunu kanıtlamak zor olsa da, yüzyıllar sonra Kaptan Cook, Hawaii sahiline ayak bastığında, bu ataerkil toplumların ürünü olan insanlar şoka girecekti. Cinsel kısıtlama nedir pek bilmeyen adalılar, "ahlaksız" ve "seks düşkünü" diye tanımlanmıştı. Bu aşağılayıcı terminoloji sorgulanmalı çünkü herhangi birinin bu durumdan zarar gördüğüne dair bir veri yok ki bence belli bir hayat tarzını reddetmek için tek geçerli sebep bu olabilir. O günlerde Hawaiili çocuklarına, masaj ve oral uyarımla, genital organlardan haz almak öğretilirdi. Hawaii Üniversitesi'nden seksolog Milton Diamond'a göre "Evlilik öncesi ve evlilik dışı cinsellik kavramları mevcut değildi ve Polinezya'nın büyük bölümünde olduğu gibi burada da şehvani iştahlarını tatmin etmeye bunlar kadar düşkün başka bir halk yoktu."[31]

30. Michael Alvard (2004) ve Joseph Henrich vd. (2001).
31. Milton Diamond (1990), s. 423; kısaltarak alınmıştır.

Kadın cinsel özerkliği, anaerkil toplumlarda, ataerkil toplumlara nazaran çok daha fazladır ve insanlığın denemediği üreme düzenlemesinde hatrı kalmıştır. Bu katı monogamiyi, yaklaşık on bin yıl önce, erkeklerin, kızlarını ve zenginliklerini kime bırakacaklarını düşünmeye başladıkları tarım devriminden sonra benimsemiş olabiliriz. Sadakat ve bekâretle ilgili üreme saplantıları ancak o sıralarda gelişmiş olabilir. En azından, kışkırtıcı bir şekilde insan cinsel hayatının atalarımız zamanında bonoboları model aldığını iddia eden Christopher Ryan ve Cacilda Jethá, *Sex at Dawn* (Şafak Vakti Seks) kitabında bunu iddia ediyorlar. "Babalarınız Kim Sizin?" başlıklı bölümde bazı kültürlerde bir çocuğun birden fazla baba sahibi olduğunda daha kazançlı çıktığını anlatıyorlar. Bu savlarını, Sarah Hrdy'nin çokebeveynli ailelerin hayatta kalma değeri üzerine yaptığı öncü çalışmaya dayandırıyorlar, hatta erkeklerin sadece kendi çocuklarına baktığı dogmasını da yine ona dayanarak reddediyorlar. Bazı kabilelerde "ortaklaşa babalık" uygulanıyor, buna göre büyüyen fetüsün, bir kadının yattığı bütün erkeklerin menileriyle beslendiği varsayılıyor. Olası her baba bir pay sahipleniyor ve çocuğun yetiştirilmesine yardımcı olması bekleniyor. Güney Amerika düzlüklerinde yaşayan kabileler arasında yaygın olan bu düzenleme, erkeklerde ölüm oranın yüksek olduğu bir ortamda yardımı garantiliyor ve cinsel dışlayıcılığın azalması anlamına geliyor. Bir kadının evlilik dışı cinsel tercihleri cezalandırılmıyor aksine buna saygı duyuluyor. Düğün günü gelinle damada kendi çocuklarına iyi bakmaları ama aynı zamanda, birbirlerinin sevgililerine karşı duydukları kıskançlığı dizginlemeleri tavsiye ediliyor.[32]

Cinsel kıskançlık evrensel olabilir ama bunun teşvik edilmesi ya da baskılanması tümüyle topluma kalmış bir şey. Evrensel ahlaki normlardan bu kadar bahsetmek yeter. Ahlaki değerler, değişmez bir insan doğasını yansıtmaktan ziyade kendimizi örgütleme şeklimizle ilgili bir şeydir. Göçebe sığır çobanlarının, büyük hayvan avcılarıyla aynı ahlaka sahip olmaları beklenemez, onların da sanayileşmiş milletlerle. İstersek bütün ahlak kanunlarını formüle edelim; içlerinden

32. Bonobolarla kıyaslamalar dahil, insanlarda cinsel çeşitlilik için bkz. Sarah Hrdy (2009), Christopher Ryan ve Cacilda Jethá (2010), Robert Walker vd. (2010) ve Frans de Waal (2005).

biri bile dünyanın her yerinde aynı derecede uygulanmaz. On Emir'in, genelde varsayıldığı üzre bir istisna olup olmadığı da şüphelidir. Hatta bu emirlerin ahlaki kararları alırken işe yaradığı bile söylenebilir mi? *The Colbert Report* adlı komedi programına çıkan muhafazakâr bir siyasetçi, On Emir'in herkesin görebileceği bir yere konması gerektiğini "onlar olmadan yönümüzü kaybedeceğimizi" söylediğinde, sunucu ondan emirleri saymasını isteyivermişti. Siyasetçi öylece kalakalmıştı. "Yalan söylemeyeceksin, çalmayacaksın," dedikten sonra arkasını getiremeyince seyirciler gülmekten kırılmıştı.[33]

Christopher Hitchens'ın da işaret ettiği üzre, emirlerin çoğunun ahlakla alakası yoktur. Saygıyla ilgilidirler. İlk beş emirde Tanrı mutlak sadakatte ("Karşımda başka ilahların olmayacak") ve yaşlılara saygı duyulmasında ısrar eder. Ancak ondan sonra herkesin bildiği "yapmayacaksın" emirlerine geçer. Hitchens'm ifadesiyle:

> Dinin insan elinden çıktığını kanıtlamak için bundan kolay kanıt zor bulunur. İlk başta saygı ve korkuyla ilgili monarşik homurtular vardır, bunu haşin kadiri mutlaklık ve sonsuz intikam hatırlatmaları takip eder, Babil ya da Asur imparatorlarının bir ferman yazdırmaya başlarken katiplerine dikte ettirdikleri kelamlara benzer bunlar. Sonra sürekli çalışmak gerektiği, ancak mutlakçı izin verdiğinde dinlenilebileceği sertçe hatırlatılır. Bunu kanunları gözeten bir iki hatırlatma takip eder... Ama... Musa'nm halkının, bu kadar yolu cinayet, zina, hırsızlık ve yalancı şahitliğin mubah olduğunu zannederek kat ettiğini söylemek kuşkusuz onlara hakarettir.[34]

Altıncı emir ("Öldürmeyeceksin") hayli açık görünüyor ama yabancı bir ordu ülkemi işgal etmişse ya da birisi çocuğumu kaçırmaya çalışıyorsa, bu emri görmezden gelmek için bolca sebebim var demektir. Kitabı Mukaddes'in kendisi de pek çok istisna sıralar. Mesela meşru otorite tarafından uygulanan idam cezası bu yasaktan etkilenmez. On Emir'in kelimesi kelimesine alınmak üzere yazılmadığı açıktır.

En popüler iki seküler ahlak kanunu da bunlardan hallicedir. "Kendine nasıl davranılsın istiyorsan başkalarına da öyle davran" altın kuralının ruhunu çok sevsem de hayati bir kusur barındırır. Bü-

33. 14 Haziran 2006'da *The Colbert Report*'a çıkan Georgia milletvekili Lynn Westmoreland.

34. Christopher Hitchens (2007), s. 99.

tün insanların birbirine benzediğini varsayar. Biraz kaba bir örnek olacak ama, bir konferansta gördüğüm ve neredeyse hiç tanımadığım güzel bir kadının peşine takılıp o davet etmediği halde yatağına atlarsam bana nasıl davranacağını tahmin edebiliyorum. Ona, bana yapmasını istediğim şeyi ona yapmak üzere olduğum şeklinde bir açıklamada bulunurken altın kurala başvurmam fazla etkili olmayacaktır korkarım. Ya da vegan olduğunu bildiğim birine domuz sosisi ikram ettiğimi düşünün. Kendim et sevdiğim için altın kuralı uyguluyorum ama vegan, benim davranışımı iğrenç, hatta ahlaksızca bulacaktır. İyi niyetli Kanadalı bürokrat Churchland da güzel bir örnek teşkil ediyor; yerli çocukları iyi yetişsinler diye ailelerinden alıp beyazların yanına vermiş. Belki ormanda kamplarda yaşasalar beyazlar kendileri için böyle bir şey isterdi ama —Avustralya'da yerli çocukların "kayıp nesli" gibi— dayatmacı entegrasyon politikaları artık fazlasıyla ahlaksız kabul ediliyor. Altın kural ahlaki ikilemlerin çoğunu çözmeye yardımcı olmuyor; ölüm cezasının ahlaki olup olmadığı ya da *Sefiller*'de Jean Valjean'ın aç yeğeni için yiyecek çalmasının doğru olup olmadığı gibi. Altın kuralın çok sınırlı bir alanı var ve ancak bütün insanların aynı yaşta, cinsiyette ve sağlık durumunda olmasıyla, benzer tercih ve hoşnutsuzlukları olmasıyla mümkün. Böyle bir dünyada yaşamadığımız için kural, kulağa geldiği kadar faydalı değil aslında.

İkinci popüler seküler kural en büyük mutluluk ilkesi, yakınlarda Sam Harris tarafından ahlakın "bilimsel" zemini olarak seçilen faydacılık.[35] Kökü ta Aristoteles'e dayanan, 19. yüzyılda yaşamış iki İngiliz filozof, Jeremy Bentham ve John Stuart Mill tarafından ortaya atılan bir önermenin bilimsel bir tarafı olamayacağını göstermek için filozoflar birbiriyle yarıştı. Ahlakın "insan refahını" (Yunanca *eudamonia* kavramı) artırması gerektiği fikri ve doğru ahlaki kararların azami sayıda insanı mutlu edeceği kanaati, ampirik verilere dayanmaz: bir değer yargısıdır. Değer yargıları daima tartışmaya açıktır ve faydacılığın kusurları uzun zamandır bilinmektedir. Dünyadaki mutluluk toplamını artırma isteği genelde bizi doğru yola yönlendirse de kesin garantisi yoktur. Diyelim ki tek bir kişinin her gün bü-

35. Sam Harris (2010).

tün gece tuba çalarak yüz kişiyi canından bezdirdiği bir apartmanda oturuyorum. Onu bu gürültüyü çıkartmamaya ikna edemediğimiz için içimizden biri gidip uyurken vuruyor. Ne olduğunu anlayamıyor bile. Ne kadar çok sayıda kişinin ne büyük bir azaptan kurtulduğu düşünülürse bu kararımız yanlış olabilir mi? Diyelim ki vurma fiili hoşunuza gitmedi, öldürücü bir iğne yaptık diyelim. Evet, tek bir kişi hayatından ve olası mutluluğundan oldu ama binadaki toplam refah bir çentik arttı. Faydacı bakış açısıyla doğru şeyi yaptık.

Bu yaklaşımın başka sorunlarına da dikkat çekilmişti, mesela suya Prozac karıştırma çözümü. Mutlu aptallardan oluşan bir toplum yaratmak için ne güzel yöntem! Yoksa Kuzey Kore örneğini mi takip etsek, medyaya müdahale edip ülkede olup biteni pembe gözlüklerle mi göstersek, cehalet saadetiyle Cesur Yeni Dünya mı yaratsak?[36] Bütün bunlar mutluluk barometresini yükseltir ama kulağa pek ahlaki gelmiyor. Ama benim faydacı önermeyle sorunum daha derin ve ciddi çünkü temel biyolojiye aykırı olduğunu düşünüyorum. İnsan olsun hayvan olsun, bağlardan arınmış bir toplum tahayyül edemiyorum. Bütün doğa, iç-grup dış-grup, akraba dışarlıklı, dost ve düşman ayrımı etrafında kurulmuştur. Bitkiler bile genetik akrabalığı tanır ve kardeşleriyle değil bir yabancıyla aynı saksıya ekildiklerinde daha rekabetçi bir kök sistemi geliştirirler.[37] Doğada, müşterek refah için çabalayan bireylerden oluşmuş bir yapının emsali yoktur. Faydacı önerme milyonlarca yıllık aile bağını ve gruba sadakati görmezden gelir.

Bu tür bağlar olmasa daha rahat edeceğimiz, birinin davranışının kime faydalı olup kime olmadığım düşünmekten kurtulacağımız öne sürülebilir. Daha mükemmel bir genel ahlak için biyolojimizi hükümsüz kılalım. Kulağa çok iyi geliyor belki ama madalyonun bir de öbür yüzü var: her türlü bağı ve grup dayanışmasını kaybetmek. "Aile önce gelir" faydacı bir slogan değildir. Aksine faydacılık, toplum çıkarını aileden üstün tutmamızı ister bizden. Ben bunu sindirmeyi imkânsız buluyorum. Dünyadaki bütün çocuklar herkes

36. İngiliz filozof Simon Blackburn bu "aptallar cenneti" savım 2010'da Harris'i çürütürken ortaya atmıştır; www.youtube.com/watch?v=W8vYq6Xm2To&feature=related.

37. Bitkilerde akrabalığın tanınması; Susan Dudley ve Amanda File (2007).

için aynı değerde olsa, bütün gece hasta yatakları başında kim bekler ya da ödevleriyle kim uğraşır? Valjean faydacı olsaydı, o ekmek somununu eve getirmek gibi bir zorunluluk hissetmezdi. Sokaktaki aç çocuklara dağıtsa da olurdu. Faydacı bakış, hayret verici sorular üretebilir, mesela başka bir kadının bana daha fazla ihtiyacı olduğuna göre neden evli kalayım ya da kendi ana babamdan daha kötü durumda yaşlılar varken neden onlara yardım edeyim? Askeri sırları başka bir ülkeye satmamda da bir sakınca olmaz, hele o ülke yeterince kalabalıksa. Öteki ülkede mutlu edeceğim insan sayısı, kendi ülkemde mutsuz edeceğim insanlardan daha fazlaysa doğru şeyi yapıyorum demektir. Kendi ülkem bu fikri paylaşmıyorsa, bunun sebebi aşırı hassas olması mı acaba? Bence öyle değil çünkü bana göre sadakat, faydacıların iddia edebileceği gibi, ahlaken lüzumsuz değil, aksine ahlak dokusunun önemli bir parçası. Sadakatin olmasını bekliyoruz, olmadığında rahatsız oluyoruz, mesela çocuğunu ihmal eden, nafakasını ödemeyen bir ana baba ya da vatana ihanet bizi rahatsız ediyor. Hatta bu sonuncu bize öyle kötü geliyor ki cezası kurşuna dizmek.

Bir keresinde bu konuları, kendi türümüzün bile özel bir sadakati hak etmediğini düşünecek kadar faydacı olan filozof Peter Singer'la, kamuya açık tartıştım.[38] İnsanlarla hayvanların acı ve mutlulukları duyarlılık, saygınlık ve acı çekme başlıklarını farklı derecelerde içeren tek bir denklemle hesaplanıyordu. Matematik insanın kafasını karıştırıyor. Bir insan bir fareye mi eşit? Bir maymun Down sendromlu bir insan bebeğinden daha mı değerli? Ağır bunamadan muzdarip bir hastanın herhangi bir değeri var mı? Uzun uzun çekiştikten sonra Singer'la bir ortak nokta bulduk: İnsanlar diğer hayvanlara ellerinden geldiğince iyi davranmalı. Bir şefkat mesajı bana soğuk hesaplardan çok daha fazla hitap ediyor. Singer'm, ileri seviyede Alzheimer olan annesinin bakımı için uzman birini tuttuğu basında yer alınca, kendi yaklaşımının yetersizliğini kabul etmek zorunda kaldı. En azından kendi kuramları uyarınca, neden parasını daha fazla hak eden insanlara aktarmadığı sorulduğunda, "Belki de be-

38. 2004'te Princeton Üniversitesi'nde, Tanner Konferansları'nda yapılan bir tartışma. Bkz. Stephen Macedo ve Josiah Ober (2006).

nim düşündüğümden daha zormuş çünkü insanın annesi başka türlü oluyor," demiş.[39] Dünyanın en tanınmış faydacısı böylece, şahsi sadakatin, toplumsal refahın önüne geçmesine izin vermiş oluyor ki benim kitabımda doğrusu da bu.

On Emir, altın kural ve en yaygın mutluluk ilkesi üzerine bu kısa düşünce egzersizi, ahlaki yap ve yapma'ların, basit, tartışma götürmez kurallara dökülebileceği konusundaki şüphelerimi gösteriyor. Böyle kurallar üretme teşebbüsleri, geride bırakmaya çalıştığımız dini ahlakla aynı ters mantığı takip ediyor. Ayrıca tehlikeden de azade değil çünkü bizi yanlış yola götürme, ilkeleri insanların önüne koyma gibi riskler barındırıyor. Bu normatif arayış, aşırı bir tepkiyle "ahlaki sorumsuzluk" diye yaftalanmıştı.[40] Kitcher, Churchland ve başka filozofları okuduğumuzda, ahlakı biyolojiye dayandırmaya çalışan alternatif bir hareketin oluşmakta olduğunu görüyoruz. Belli ayrıntıların insanların tercihlerine bağlı olduğunu inkâr etmiyorlar bu arada.[41] Ben de bu görüşü paylaşıyorum. Şempanzeleri ya da bonoboları izlemenin bize neyin doğru neyin yanlış olduğunu gösterebileceğine inanmıyorum, bece bilim de yapamaz bunu, ama doğayı tanımamız, nasıl ve neden birbirimize ilgi göstermeye ve ahlaki neticeler aramaya başladığımızı anlamamıza yardımcı olur. Hayatta kalmamız, başkalarıyla iyi ilişkiler içinde olmamıza, işbirliği yapan bir topluma bağlı olduğu için geliştirmişiz bu özellikleri.

Ahlak kuralları, nasıl davranmamız gerektiğine dair kestirimler, belki metaforlardır. Altta yatan değerler o kadar fazla içselleştirilir ki sonunda özerk bir vicdanımız olur; Kant'ın da tespit ettiği gibi çok hayret verici bir durumdur bu çünkü nasıl meydana geldiği pek de anlaşılamamaktadır.

39. Michael Specter, "The dangerous philosopher", *New Yorker*, 6 Eylül 1999.

40. Amerikalı filozof Mark Johnson (1993), s. 5: "Karşılaştığımız her türlü durumda, doğruyla yanlışı ayırt etmemizi sağlayacak, mutlak kurallar, karar alma süreçleri, evrensel ya da kategorik kanunlar üretebilecek evrensel, beden dışı bir akla sahipmişiz gibi düşünmek ve davranmak ahlaken sorumsuzluktur."

41. Bu tartışma, benim gibi filozof olmayan biri tarafından toparlanamayacak kadar karmaşık. Kitcher ve Churchland'in bahsettiği kitaplar haricinde Martha Nussbaum (2001) ve Richard Joyce'u (2005) tavsiye ediyorum.

Hizaya Gelmek

Kapanışı, yakın akrabalarımızda bire bir ahlak ve topluluk yararına dair iki hikâyeyle yapayım. Maymunların bizimki gibi bir ahlaka sahip olduklarını iddia etmiyorum ama sözünü ettiğim bu iki önemli kavrama onlarda da rastlamak mümkün. Birinci hikâye, daha önce anlattığım, bonoboların birinin tam neresini ısırdıklarını gayet iyi hatırladıklarına ve yaptıklarından sıkıntı hatta belki pişmanlık duyduklarına dair hikâyeyi yankılıyor. Ancak burada maymunların kendi arasındaki bir olaydan ziyade, Milwaukee County Hayvanat Bahçesi'ndeki bir veterinere verdikleri tepki söz konusu. Yıllar önce Wisconsin'de yaşarken bu bonoboları defalarca görmeye gitmiştim. Türlü türlü çarpıcı empati ifadesi sergilerlerdi, özellikle alfa erkeği Lody. Mesela ihtiyar bir dişi olan Kitty'ye karşı aşırı korumacıydı. Hem kör hem sağır olan Kitty, kapılar ve tünellerle dolu bir binada kaybolma riskiyle karşı karşıyaydı. Sabahları Lody onu usulca, dışarıdaki çimenlikte en sevdiği güneşli yere getirir, akşamleyin de uyandırmaya gelir ve elinden tutup içeri götürürdü. Kitty epilepsi krizlerinden birini geçiriyorsa Lody yanından ayrılmazdı.[42]

Ancak günün birinde Lody pek empatik davranmamış, ona kafesin arkasından vitaminlerini veren veterinerin parmağını ısırmıştı. Kadın elini çekmeye çalıştığında daha da sağlam ısırmıştı. Bir kopma sesi duyunca Lody görünüşe göre şaşkınlıkla başını kaldırmış ve bir boğumu eksik olan parmağı ağzından bırakmıştı. Hastanede doktorlar kopmuş boğumu yerine dikememişler. Günler sonra kurban hayvanat bahçesine tekrar gittiğinde Lody'yi görmüş ve sargılı sol elini kaldırıp, "Lody, dostum, ne yaptığının farkında mısın?" demiş. Lody veterinerin elini görür görmez, teşhir alanının en uzak köşesine gitmiş ve başını öne eğip kollarını kendine sararak oturmuş.

Sonraki yıllarda veteriner başka bir yere taşındığı için ayağını hayvanat bahçesinden iyice kesmiş ama vakadan on beş yıl sonra bir sürpriz ziyaret yapmış. Başka insanların arasında dururken Lody

42. Bakıcı Barbara Bell'in, Jo Sandin (2007) ve bana anlattığı, Milwaukee County Hayvanat Bahçesi hikâyelerinden.

onu kolayca gözden kaçırabilirmiş ama tanımış ve hemen yanına koşmuş. Korkuluğun altında kaldığı için göremediği sol elini görmeye çalışıyormuş. Isırdığı parmağı görmek için ısrarla sol ele bakmaya devam edince veteriner elini kaldırmış. Önce eksik parmağa, sonra veterinerin yüzüne, sonra tekrar parmağa bakmış. "Biliyordu," dedi veteriner bana, bonoboların davranışlarının sonuçlarının farkında olduğunu kastediyordu. Benim de izlenimlerim bu yönde ama bunu teyit etmek zor çünkü kimse on beş yıllık deneyler hazırlamıyor. Bu izlenim doğruysa, maymunların ilişkilere ne kadar önem verdiğini, insanlardaki ahlaki eğilimlerin altında yatan türden bir kaygı taşıdıklarını gösterir.

İkinci hikâye ben daha oradayken Arnhem Hayvanat Bahçesi'nde meydana gelmişti. Ilık bir akşam vakti maymunları içeri çağırmıştık. Hava çok güzel olduğundan iki yetişkin dişi içeri girmeyi reddetti. Adanın kendilerine kalmasından memnundular. Hayvanat bahçesi kuralları uyarınca bütün maymunlar içeri girmeden kimseye yemek verilmediği için inatçı dişiler sinirli bir ruh haline sebebiyet vermişti. Saatler sonra içeri girdiklerinde, misillemeye engel olmak için onları ayrı bir odaya aldık. Ertesi sabah hepimiz olayı unutmuştuk ama şempanzeler unutmadıklarını gösterdiler. Adaya bırakıldıklarında, bütün koloni geciken yemek konusundaki hınçlarını, iki suçluyu topluca kovalayıp üzerine iyice bir döverek çıkardılar. Dişilerin uymadığı kural insanlar tarafından konmuştu ama belki bu kuralı uygulayabilmemizi sağlayan şey maymunlardaki bu davranış kalıbıydı. Koloni, bütün herkesin kendinden beklenen yapmasının faydalarını kavramış görünüyordu.

O akşam içeri ilk girenler o iki genç dişi oldu.

7

Tanrı Boşluğu

Tanrı olmasaydı, icat etmek gerekirdi.

VOLTAIRE[1]

KADERİN bir cilvesi, tarihte empatiden nasibini almamış adamların başında gelen Mobutu Sese Seko, dünyanın tek bonobo sığınağı olan ormanlık bölgeyi kurtardı. Başkent Kinshasa'mn son ormanlık bölgesiydi bu. Lola Ya Bonobo'da (Lingala'da "bonobo cenneti") büyük bir maymun nüfusu, eski Kongo diktatörünün haftasonu mesiresinin gür yeşillikleri arasında yaşıyor. Fakir ülkesinin beş ila on milyar dolarını zimmetine geçiren Leopar derisi şapkalı adam, rakiplerini halkın önünde nasıl idam ettireceğini planlarken, Avrupa' dan getirilen özel yiyecekleri yiyordu burada.

Kongo Demokratik Cumhuriyeti (KDC) Batı Avrupa'yla aynı yüzölçümüne sahip büyük bir ülke ve bonoboların doğal habitatı bu ülkenin sınırları içinde yer alıyor. 5000 ile 50.000 arası bir nüfusa sahip olduğu tahmin edilen bonoboların nesli tükeniyor. Bu rakamlardan daha büyük olanı bile bir stadyumun koltuk sayısından daha az. Ne yazık ki bonobolar yemek için avlanıyor, kurbanların yanında bulunan bebekler de karaborsada binlerce dolar getirdiği için canlı alıkoyuluyor. Bonoboların satışı yasal olmadığı için genelde bu bebek maymunlara el konuyor ve sığınağın Belçikalı kurucusu ve idarecisi Claudine André'ye getiriliyorlar. Lola'da öksüzleri *Maman*'

1. Voltaire (1768), s. 402.

lar, yani onlara bakan, biberonla besleyen yerli kadınlar büyütüyor. Birkaç yıl içinde gençler ormandaki gruplara katılıyor, bu gruplar insanlardan yiyecek yardımı alsa da ormanda özgürce dolaşıyorlar. Buradaki maymunlara vahşi doğadaki maymunlara nazaran daha kolay yaklaşabildiğimiz için empati araştırmalarımızı burada sürdürüyoruz. Saha araştırmacılarının bonobolarını düzenli olarak görme şansı nadiren olur ve sık ormanın içinde toplumsal etkileşimi kesintisiz sürdürmek neredeyse imkânsızdır.

Mesai arkadaşlarımdan Zanna Clay, sabırla bonobolar arasındaki anlık çatışmaları bekliyor ve sonradan analiz edebilmemiz için filme çekiyor. Bu olaylar kaçınılmaz olarak tarafların birinde ya da ikisinde birden üzüntüye sebep oluyor. Peki şahitler nasıl tepki veriyor? Kavgayı kaybedeni genito-genital sürtünmeyle, kısa bir birleşmeyle ya da genital organlara el masajı yaparak teselli ediyorlar. Şempanzelerin platonik dokunuşlarla yaptığı şey, bonobolar arasında cinsel ilişki gerektiriyor. Ancak her iki tür de aynı prensiple hareket ediyor: Maymunlar birbirlerinin kaygılarını yatıştırmaya çalışıyor. Bu öyle temel bir duygusal tepki ki bakımevinde, karşısında hiçbir sosyal model olmayan öksüzler arasında bile görüyoruz. Onlar da genelde cinsel yaklaşımları tercih ediyor.

Başka zamanlar bonobolar da şempanzeler gibi birbirlerine sarılıyor ya da birbirlerini tımar ediyor. Şiddetli bir toplu saldırı esnasında yaralanan yetişkin erkek Makali'nin dönüşünü alalım mesela. Eli fena ısırılmıştı. Sonrasında geceleri grupla aynı yerde uyumak yerine, günlerce onlardan saklanmıştı. Nihayet geri döndüğünde, gölgeli bir alanda miskinlik eden grubun içine çaktırmadan sızmıştı. Etrafını hemen meraklı yavrular çevirdi. Bazıları, yarası iltihaplanmış elini tuhaf bir şekilde havada tutuşunu taklit eder gibi hareketler yapıyordu. Eline uzanıyorlardı ama Makali küçük ellerinden kaçıyordu. Yüzünde acılı bir ifadeyle, bileğini öne büküyor ve yaralı parmağını önünde tutuyordu. Yetişkinler daha diplomatik davranarak ilk teması tımar yoluyla kurmuşlardı. Önce baskın bir erkek yanına yaklaşıp onu boynundan öptü, sonra dişilerden biri tımar etmeye başladı. Yavrular toplu halde gelmişlerdi ama yetişkinler sıralarını bekleyerek teker teker geliyorlardı. Yarasına ilk bakan alfa dişi Maya oldu. Onu kısa bir süre tımar ettikten sonra elini tutup dikkat-

le açık yarasını yaladı. Makali ona izin vermişti. Bu hareket gruba geri kabul edildiğinin işaretiydi sanki, bunun üzerine ona saldıranlar arasında başı çekenlerden birisi de sahneye girdi. Normalde Makali'nin bu erkekle düşmanca bir ilişkisi vardı. Ama düşmanı yaraya baktıktan sonra Makali'yi tımar etmeye başladı, daha önce hiç görülmemiş bir şeydi bu.[2]

Toplum hayatının normal sevgi-nefret döngüleri bunlar. İnsan ailelerinde, evliliklerde ve her tipik primat grubunda, çatışma ve yeniden bir araya gelme arasındaki bu gelgitler gözlenir. Ancak unutmayalım ki bu bonobolar pek tipik sayılmaz. İnsanların akla hayale gelmeyecek kötü muamelesine maruz kaldılar, küçük yaşta annelerini avcı tuzakları ya da kurşunları yüzünden kaybettiler. Onların bile kavgalardan sonra uzlaşması ve gergin arkadaşlarını yatıştırması hakikaten dikkate değer. Zanna, Lola gruplarında doğan bonobolaların (maymunların üremesine izin verildiğinden bazı öksüzler anne oldular) çatışmaları çözmekte çok daha yetenekli olduklarını ve yaşıtları olan öksüzlere nazaran sempati göstermeye daha meyilli olduklarını fark etti. Anne tarafından yetiştirilmiş olmanın bu üstünlüğü, insanlarda duygu düzenlemesi olarak bildiğimiz şablona da uyuyor. Mesela Romen yetimlerinde uzun vadeli duygusal yıkım görülmüş. Lola'daki öksüzlerin birlikte doğru düzgün bir sosyal hayat inşa edebilmiş olmasını daha da şaşırtıcı kılıyor bu durum. İyileşme güçlerinin ve insanların onlara ne kadar iyi baktığının göstergesi bu. İnsan avcılar yüzünden her şeylerini kaybettikten sonra, onlara annelik eden insanlar tarafından sevgiyle beslenip kucaklandılar. Aynı anda hem bu kadar büyük bir zalimlik hem de bu kadar büyük bir iyiliğe muktedir olan bu iki ayaklı maymunun birbiriyle çelişen hareketleri arasında bir ayrım yapmak durumunda kaldılar. Bu kadar küçük yaşta öğrenilen bu ders epey akıl karıştırıcı olmalı.

Bakımevinde büyüyen bonobolar şişelere çok düşkün ve empatilerini göstermek için şişeleri kullanıyor. Yetişkin bir dişi boş bir plastik şişeyi alıyor, nehrin çamurlu suyuyla dolduruyor ve birisi kendi yavrusu olan iki yavrunun karşısına oturuyor. Sonra şişeyi

2. Kronik bir enfeksiyon yüzünden, Makali'nin parmağı bir veteriner tarafından kesilmişti.

usulca yavrulardan birinin ağzına götürüp hafifçe kaldırıyor; yavrunun uzattığı dudakları arasından geçip alt dudağını dolduruyor su. Yavrunun ağzı dolduktan sonra dişi, şişenin arka kısmını hafifçe indirip yutmasını bekliyor. Sonra ona biraz daha su veriyor. Öteki yavruya döner dönmez, yavru sıranın kendisine geldiğini anlayarak dudaklarını uzatıyor. Dişi, şişeyi onun da ağzına yaklaştırarak aynı işlemi tekrarlıyor. Bir başkasının yutkunma becerisine böylesine hassas bir ilgi içeren bu davranışı başka hiçbir maymunda görmedim. Muhtemelen dişi, *Maman* rolünü oynuyor, yavrular da ona ayak uyduruyor.

Koca nehir yanlarında akıp durduğuna göre sadece susamakla ilgili bir şey olamaz.

Hayat Memat

Ölüm konusundaki farkındalığımız genelde biz insanların, dini geliştirme sebepleri arasında sayılır. Ahlak duygumuzdan bahsedildiğinde, buna sahip yegâne canlının biz olup olmadığımız sorulmadan geçilmez. Buna kesin bir cevabım yok ama *ötekilerin* faniliği söz konusu olduğunda primat kardeşlerimizin cahil olduğunu varsaymamız için bir sebep yok. Lola bonoboları gibi diğer maymunlar da kayıp ve ölüme aşinadır. Bazen kendileri de öldürür. Mesela bir keresinde bonobolar son derece zehirli bir tür olan Gabun engereği yakalamışlardı. Yılan herkesi korkutuyordu; her hareket ettiğinde bütün bonobolar geriye sıçrıyordu. Temkinli temkinli onu bir sopayla dürttüler, sonra Maya onu havaya fırlatıp yere vurdu. Yılan öldürüldükten sonra hiç kimse onun tekrar canlanacağını bekliyormuş gibi davranmadı. Ölü ölüdür. Gençler yılanın cansız bedenini neşeli neşeli ortalıkta sürüklediler, boyunlarına astılar, hatta kocaman zehirli dişlerini incelemek için ağzını açıp baktılar.

Bu sahne bana, bir keresinde şahitlik ettiğim bir şempanze avını hatırlattı. Tanzanya'da Mahale Dağları'nda maymunların peşinden giderken, ağaçların tepesinde aniden bir velveledir kopmuştu. Şempanzeler av yakaladıklarında özel bir şekilde bağırırlar. Böyle farklı bir bağırışın varlığı bile eti paylaşmaya istekli olduklarını gösterir yoksa hiç ses çıkartmamak daha akıllıca olurdu. Bağırışlar başka

maymunları da çekti. Birkaç erkek, kırmızı bir kolobus şebeği yakalamıştı. Genelde bu tür avları tek başlarına yakalayamadıkları için takım çalışması yaparlar. Dal ve yaprak katmanları arasından yukarı baktığımda, avcıların şebeği daha canlıyken yemeğe başladıklarını gördüm. Şempanzeler "profesyonel" avcılar olmadıkları için, kedigillerin etkili öldürme tekniklerini geliştirememişlerdir ve insanlarda da olduğu gibi avladıkları hayvana karşı davranışları, empati kapasiteleri konusunda pek iç açıcı bir resim ortaya koymaz. Genellikle öncelik sahibi olan, cinsel organları kabarmış dişiler de dahil, pek çok maymun beslenmek için bir araya toplanmıştı. Çok gürültülü ve kaotik bir ortam vardı ama sonunda herkes şebeğin etinden bir parça aldı. Ertesi gün, sırtında bir yavruyla gezen dişi bir maymun gördüm. Sırtındaki yavru neşeyle tüylü bir şeyi havada sallıyordu, meğer zavallı şebeğin bir parçasıymış. Bir primatın kuyruğu bir diğerinin oyuncağı olmuştu.

Bir sabah Geza Teleki, uzaktan gelen büyük yaygarayı duyunca bir grup şempanzenin peşine düşmüştü. Altı erkek, vadinin duvarlarında yankılanan "vraaah" çığlıklarıyla etrafta deli gibi koşuşuyordu. Küçük bir dere yatağında Rix'in hareketsiz bedeni taşlar arasında yatıyordu. Teleki onun nasıl düştüğünü görmese de ağaçtan düşüp boynunu kırmasına verilen ilk tepkileri gördüğünü hissetmişti. Pek çok maymun durup Rix'in cesedine bakıyor, sonra hızla uzaklaşıyor, etrafa kocaman taşlar atıyordu. Bütün bu gürültünün ortasında şempanzeler yüzlerinde gergin sırıtışlarla birbirlerine sarılıyor, cinsel temasta bulunuyor, dokunuyor, okşuyordu. Sonra da uzun zaman cesedi seyrettiler. Erkeklerden birisi cesedi seyretmek için bir daldan sarkmış, inliyordu. Başkaları Rix'in bedenine dokunuyor ya da kokluyorlardı. Yetişkin bir dişi, bir saat boyunca hiç hareket etmeden ve ses çıkarmadan cesedi seyretti. Üç saatlik bir hareketlilikten sonra nihayet yaşlıca erkeklerden birisi açıklıktan ayrılıp dere boyunca yürümeye başladı. Diğerleri de omuzlarının üzerinden cesede baka baka onu takip ettiler.[3]

Maymunların ölüme verdiği tepkiler konusundaki raporlar çoğalıyor. 2009'da, cesedi, koruma alanındaki cemaati arasında yoğun

3. Geza Teleki (1973).

(ama tekinsizce sessiz) bir ilgi uyandıran Dorothy'nin fotoğrafı internette yayıldı. İskoçya'da Blair Drummond Safari Park'ta, yaşlıca bir dişi olan Pansy'nin ölümü de kameraya alınmış ve sonra dikkatle analiz edilmişti. Ölümünden on dakika önce diğer maymunlar Pansy'yi defalarca tımar etmiş ya da okşamışlardı, yetişkin kızıysa bütün gece yanında kalmıştı. Ölümüne verilen tepkiler, belki hâlâ nefes alıyor mu hareket ediyor mu anlamak için ağzını ve uzuvlarını incelemekten, cesedine vurmaya kadar değişiyordu. Bu davranışa başka ölümlerde de rastlanmıştı. Duyarsız bir davranış gibi görünse de ölüyü diriltmeye çalışmanın bir yolu olabilir belki. Maymunlar genelde tepki yokluğuna hüsranla karşılık verirler ve tepki almak için kışkırtıcı davranışlarda bulunurlar. Ancak orada toplanmış bireylerin çoğu, korkunç bir şey olduğunu anlamış gibi sessizdi. Pansy'nin son saatlerini inceleyen araştırmacılar, "şempanzelerin ölüm konusundaki farkındalıklarının azımsandığı" sonucuna vardılar.[4]

Arnhem Hayvanat Bahçesi'nde, ergen bir dişi olan Oortje durduk yerde öldü. Oortje oyuncu, nazik, neşeli bir karakterdi, adını da kepçe kulaklarından alıyordu ("küçük kulak"). Son haftalarda çok durgundu ve öksürmeye başlamıştı. Durumu, antibiyotiklere rağmen kötüleşti. Kış mekânında tutulan koloni iki gruba ayrılmıştı ve birbirlerini göremeseler de seslerini duyabiliyorlardı. Öğlen saatlerinde yetişkin bir dişinin, yakından Oortje'nin gözlerinin içine baktığı görüldü. Bu dişi, görünürde bir sebep olmadığı halde, histerik bir sesle bağırmaya ve hüsrana uğrayan şempanzelerin genelde yaptığı gibi sert hareketlerle kendini dövmeye başladı. Oortje'nin gözlerinde gördüğü bir şey canını fazlaca sıkmışa benziyordu. O ana kadar sessiz olan Oortje cılız bir sesle bağırdı, sonra yatmaya çalışırken üzerinde durduğu kütükten düştü ve hareketsiz kaldı. Öteki salonda duran dişilerden biri, olup biteni görme imkânı olmadığı halde, diğer dişiye benzer çığlıklar attı. Daha sonra binadaki yirmi beş şempanze tümüyle sessizliğe gömüldü. Otopside, Oortje'nin kalbinde ve karnında büyük bir enfeksiyon olduğu görüldü.

Genelde maymunların arkadaşlarının ölümüne verdiği tepki, bunu kabullenmekte zorlandıklarını gösteriyor (bazı anneler ölü yav-

4. James Anderson vd. (2010), s. R351.

rularımn cesedini, kuruyup mumya halini alana kadar haftalarca taşır), cesedi yokluyor, yeniden canlandırmaya çalışıyor ve büyük bir üzüntüye kapılıp durgunlaşıyorlar. Canlıyken ölüme geçmenin geri dönüşsüz olduğunun farkında gibiler. Bazı davranışları, insanların toprağa vermeden önce kendi ölülerine yaptıkları, dokunma, yıkama, yağ sürme, çeki düzen verme gibi işlemleri hatırlatıyor. İnsanlar daha da ileri gidip ölüye "yolculuk" için bazı şeyler veriyorlar. Mezarlarına bol bol yiyecek, şarap, bira, av köpeği, kedi, evcil babun, hatta yelkenli tekne bile konulan Mısırlı firavunlar gibi. İnsanlar genelde ölümü hayatın devamı olarak görürler. Başka bir hayvanın bunu yaptığını gösteren bir işaret yoktur.

Görünüşe göre maymunlar başkalarının olası ölümlerinden endişe duyarlar. Avcıların çalı domuzu ya da duiker için kurdukları tuzaklara yakalanan bonobolar genelde kurtulmayı başarır ama doğada gördüğümüz parmakları ya da elleri kopuk bonobolar, hepsinin çok şanslı olmadığını gösteriyor. Bataklık ormanda aniden çığlıklar duyan saha araştırmacıları, Malusu isminde bir erkeği, elinin etrafında metal bir kapanla yere çömelmiş vaziyette bulmuşlar, kapanın bağlı olduğu fidanı da arkasından sürüklüyormuş. Fidan, hareket kabiliyetini kısıtlıyormuş. Diğer bonobolar, kapanın etrafına dolanmış sarmaşıkları sökmüşler ve kapanı Malusu'nun elinden çıkarmaya çalışmışlar. Ama olmamış ve Malusu yolda sürekli takıldığı için diğerleri geceledikleri kuru ormana gitmek üzere onu geride bırakmışlar. Ertesi sabah bu bonobolar daha önce hiç yapmadıkları bir şey yapmışlar: Bir buçuk kilometre uzaklıkta Malusu'yu son gördükleri yere geri dönmüşler. Oraya vardıklarında yavaşlayıp etrafı aramışlar. Kapanlar konusundaki bilgileri düşünüldüğünde bonobo-ların kayıp grup üyesiyle kapan arasında bir bağlantı kurdukları söylenebilir. Malusu'yu bulamamışlar ama bir ay sonra topluluğa tekrar katılmış. Eli sakatlandığı halde bu badireyi atlatmayı başarmış.[5]

Maymunların ölümü bildiklerini, hayattan farklı ve daimi olduğunu bildiklerini rahatça söyleyebiliriz. Aynı şey filler için de geçerlidir. Ölmüş bir sürü üyesinin kemiklerini ya da dişlerini hortumlarıyla tutup aralarında dolaştırırlar. Bazı kalınderililer yıllar sonra,

5. Nahoko Tokuyama vd. (2012).

Otuz yaşında dişi bir şempanze olan Dorothy, Kamerun'daki koruma alanında kalp yetmezliğinden ölmüştü. Bakıcılar bedenini sergilemek için el arabasıyla getirdiler. Normalde gürültücü olan şempanzeler etrafına toplandılar ve birbirlerine sarılarak cesede bakmaya başladılar. Bir cenazede insanlar nasıl sessizse onlar da öyle sessizdi.

sırf kalıntılara dokunmak ve incelemek için akrabalarının öldükleri yere geri dönebilirler. Onları özlerler mi? Yaşarken nasıl olduğunu hatırlarlar mı? Bu sorulara cevap vermek imkânsız olsa da ölümden etkilenen ve korkan yegâne canlılar biz değiliz.

Bir keresinde ölümün kalıcılığım, Arnhem şempanzeleri üzerinde, onlara eski dostlarını ve rakiplerini göstererek sınamıştık. *Şempanze Ailesi / The Family of Chimps*, maymunların kişiliklerini ve zekâlarını daha önce hiçbir belgeselin yapmadığı şekilde yakalayan harika bir belgeseldi. Bütün dünyada izlenme rekorları kırmıştı.[6] Ben Hollanda'dan ayrıldığımda henüz film çekilmemişti ve ilk seyrettiğimde eski dostlarımın nasıl sevgi dolu bir ilgiyle filme alındığını görünce gözlerim yaşarmıştı. Filmde koloninin alfa erkeği Nikkie' ydi ama sonraki yıllarda iki erkek birbirine yakınlaşıp ona karşı ittifak oluşturmuşlardı. Nikkie muhtemelen hiç olmadığı kadar gergin-

6. Bert Haanstra'nın 1984 yılında çektiği belgesel, *The Family of Chimps*.

di çünkü bir sabah, arkasından gelen bağrışları duyunca son sürat binadan fırlamış, adayı çevreleyen hendeğe doğru koşmuştu. Bir sene önce Nikkie, üzerindeki buz tabakası sayesinde bu hendeğin üzerinden geçmeyi başarmıştı. Belki de bunu tekrarlayabileceğini düşündü. Ancak bu sefer başaramadı ve boğuldu. Gazeteler bu olayı "intihar" diye yaftaladılar ama daha ziyade ölümle sonuçlanan bir panik atak olduğu söylenebilir.

Nikkie öldükten sonra öteki iki erkek arasındaki yakınlık sona erdi ve yerini bekleneceği üzre rekabet aldı. Yeni alfa Dandy oldu ama kolonininin filme verdiği tepkiden de anlaşılacağı gibi Nikkie'nin hayaleti hâlâ oradaydı. *Şempanze Ailesi* çekildikten iki küsur yıl sonra kış salonu sinemaya dönüştürüldü. Işıklar söndürüldü ve film boş bir duvara yansıtıldı. Maymunlar, bazılarının tüyleri dikilmiş vaziyette, tam bir sessizlik içinde seyrediyorlardı. Filmde bir dişiye, ergen erkekler saldırdığında öfkeli sesler duyuldu ama maymunların aktörleri tanıyıp tanımadığı pek anlaşılamadı. Ta ki Nikkie tüm haşmetiyle duvarda belirene kadar. Dandy dişlerini çıkarıp haykırarak onu Nikkie'ye karşı destekleyen erkeğin yanına koştu, hatta kucağına atladı. İki erkek, yüzlerinde büyük, sinirli sırıtışlarla birbirlerine sarıldılar.

Nikkie'nin "dirilmesi" eski ortaklıklarını da diriltmişti.

Yağmurda Dans

Dinin kökenine dair varsayımların sürüsüne bereket. Ölüm korkusu bunlardan sadece biri; daha niceleri var. Bir barda uydurulmuşa benzeyen bir teoriye göre, temelinde sarhoşluk varmış. Şarapla biranın geleneksel olarak vücudu kuvvetlendirdiğine inanılır ama hayal gücünü beslediği de malum. Sarhoşlara has bir kendi kendini büyük görme edimiyle atalarımız kendilerini yenilmez hayal etmişler ve halihazırdaki varoluşlarının ötesine bakmaya başlamışlar. Bu zihin-dönüştüren bağlantı halen dini ritüellerde içkinin rolünde göze çarpıyor; Yunanlıların Dionysos şarap kültü, şarabı İsa'nın kanı kabul eden Katolik ayini ve Yahudilerin içmeden önce söyledikleri Kiduş duası buna örnektir: "Mübareksin Sen Aşem, Tanrı'mız, Kâinatın Kralı, bağın meyvesini yaratan." Kitabı Mukaddes'in Kral Ja-

mes versiyonunda 231 kere zikredilen şarap, insan ruhunu özgürleştirmek gibi mucizevi bir niteliği olduğundan pek çok dinin merkezinde yer alır.

Mayalanmış içkiler sağlığa iyi gelir ve genel olarak vücudumuzun durumuyla ilgili kaygıların, ilk dinlerde önemli bir yeri vardı. Etkili ilaçlar olmadığından herkes küçük bir enfeksiyon yüzünden bile ölebilirdi. İnsanlar teselli bulmak ve şifa duası etmek için dine sığınırdı. Dindarlık ve sağlık arasındaki yerleşik epidemiyolojik bağlantı düşünüldüğünde böyle yapmakla iyi ettikleri söylenebilir.[7] Din, bedene ve zihne iyi gelir. Gerçi bunu nasıl yaptığı konusunda pek fikir birliği olmadığını eklemek lazım. Pek çok dinin beslenme, içki, evlilik ve hijyen konusunda kuralları olduğu halde asıl sebep buymuş gibi görünmemektedir. Araştırmalar en önemli etkenin kiliseye devam etmek olduğunu ortaya koymuştur ki bu durum işin sosyal boyutuna işaret eder. Topluma bağlı olmanın bağışıklık sistemini geliştirdiği bilinir ve kiliseye devam etmek de bu açıdan kuşkusuz faydalıdır. Bu durumda insanı hastalıklara karşı koruyan dindarlık değil insani temastır. Bilgilerimizin ışığında, bir kitap kulübü ya da kuş gözlem cemiyeti üyesinin de aynı etkiden faydalandığını söyleyebiliriz. Ancak kiliseler daha fazla paylaşılan bağlılık üretir ki bu da ait olma hissini pekiştirir. Sosyolojinin babası, Fransız Emile Durkheim, toplu ritüellerin, kutsal müziğin ve hep bir ağızdan şarkı söylemenin, ibadeti karşı konmaz bir bağlanma deneyimi haline getirdiğini belirtir. Başkaları Tanrı'yı, gerilimli durumlarda emniyet ve rahatlık hissi veren bir bağlanma figürü olarak ele almıştır. Buna ilaveten pek çok din, yumuşak, yargılamayan yüz ifadesi taşıyan kadın heykellerine sahiptir. Bu anaç teselli kaynakları —Hıristiyanlıkta Meryem'den, eski Yunan'da Demeter'e, Çin'de Guanyin'e— ıstırapla dolu yolumuzu aydınlatmak üzere geliştirilmiştir, tıpkı annelerin çocukları için yaptığı gibi.

Ama dinin kökeni hikâyeleri burada bitmez. Denetimimiz dışındaki doğa olayları karşısındaki hayretimiz ve korkumuz da zikredilir. Şempanzelerin, şelaleler karşısında ya da aşırı yağmurda yaptığı gövde gösterileri, bu durumun sadece insanlara has olmadığını dü-

7. Jeffrey Levin (1994) ve William Strawbridge vd. (1997).

şündürür. Buna ilk şahitlik ettiğimde gördüğüme inanmakta zorlanmıştım. Arnhem Hayvanat Bahçesi'nde şempanzeler, olabildiğince kuru kalmaya çalışarak, büyük ağaçların altında "yağmur yüzleriyle" oturuyordu (kaşlar aşağı inmiş, alt dudak sarkmış vaziyette bir bezginlik ifadesidir bu). Ama yağmur hızlanıp da ağaçların altına geçmeye başladığında iki yetişkin erkek, tüyleri havada ayağa kalktılar ve iki ayak üzerinde kasıla kasıla yürüme dediğimiz gövde gösterisine başladılar (bu onlara dayılanan bir insan havası veriyordu). Geniş, ritmik, yaylanan adımlarla etrafta yürüyorlardı ve sığındıkları yeri terk ettikleri için sırılsıklam olmuşlardı. Yağmur dindiğinde tekrar oturdular. Bu davranışı daha sonra da defalarca gördüğüm için, "yağmur dansı" diye adlandıranlara katılmadan edemiyorum çünkü tam da öyle görünüyor. Jane Goodall erkek bir şempanzenin gürleyen bir şelalenin yanındaki benzer davranışını tarif etmişti:

> Şelaleye yaklaştıkça ve gürleyen suyun sesi arttıkça adımları hızlanır, tüyleri tamamen dikilir ve nehir kıyısına vardığında, şelalenin döküldüğü yerde muazzam bir gövde gösterisinde bulunur. Dik durur ve ritmik bir biçimde ağırlığını önce bir ayağına sonra diğerine vererek sallanır, sığ suyun içinde ayaklarını sertçe vurup su sıçratır, büyük taşlar toplayıp etrafa fırlatır. Bazen yukarıdaki ağaçlardan sarkan ince sarmaşıklara tırmanır ve düşen suyun serpintisine doğru sallanır. "Şelale dansı" on ya da on beş dakika kadar sürebilir.[8]

Goodall bu gösterilerin, ritüel haline gelerek animist bir dine dönüşüp dönüşmediğini ve şempanzeler bu hisleri birbiriyle paylaşsa neler olacağını sorar daha sonra. Toplu halde doğa olaylarına tapınmaya mı dönüşecektir acaba? Bu davranışa başka bir yaklaşım da şu olabilir: Maymunlar her nedense doğanın seyrini değiştirebileceklerine inanırlar. Belki de bir gövde gösterisi sırasında rastlantıyla yağmurun kesilmiş olması, yeterince şiddetli bir gövde gösterisi yaparlarsa yağmuru dindirebilecekleri gibi bir batıl inanca kapılmalarına neden olmuştur. Böyle hatalı bağlantılar kurmayı aptalca bulanların, en fazla batıl inanca sahip maymunun şempanze olmadığını hatırlamasında fayda var.

Yavru şempanzeler, çocuklardan daha zekidir. En azından, biliminsanlarının hem şempanzelere hem de çocuklara basit bir işlemi

8. Jane Goodall (2005), s. 1304.

gösterdiği deneyin şaşırtıcı neticesi buydu. Bir biliminsanı, büyük plastik bir kutunun deliklerine bir çubuğu sokuyordu ve sonunda kutudan şekerler boşalıyordu. Ancak deliklerden sadece birine dokununca şeker çıkıyordu, diğerlerine değil. Kutu siyah plastikten yapılsa bazı deliklerin sadece göstermelik olduğu anlaşılmazdı. Halbuki kutu şeffaf olduğundan şekerin nereden geldiği belliydi. Eline çubuk verilen yavru şempanzeler, en azından kutu şeffaf olduğunda, sadece gerekli hamleleri yapmış, boş delikleri es geçmişti. Olaya dikkatlerini daha fazla vermişlerdi. Öte yandan çocuklar, bir maksadı olmayan hamleler de dahil biliminsanının onlara gösterdiği her şeyi taklit etmişlerdi. Şeffaf kutuda da aynı şeyi yapmışlar, olayı maymunlar gibi hedef odaklı bir işlem olarak görmek yerine, sihirli bir ritüel gibi yaklaşmışlardı.[9]

Türümüz inanılmaz batıl inançlara sahiptir; akıllı bir hayvana yakışmayacak türlü türlü alışkanlıkları vardır. Şeytanın kulağına gitmesin diye tahtaya vururuz, takımımızın maçını seyrederken şans getirsin diye eski bir tişört giyeriz, kimi futbolcular iç çamaşırlarını ters giymeden sahaya adımını atmaz, beyzbol oyuncuları da ellerine sopayı almak için bile bir sürü ritüelden geçer. Turk Wendell, atıcı olduğunda mutlaka ağzında dört parça kara meyan kökü çiğnermiş. Her vuruş sırasında meyan köklerini tükürür ve ancak dişlerini fırçaladıktan sonra sahaya geri dönermiş. Sayılara karşı da hassasızdır, Çinliler sistematik olarak 4, Batılılar da 13 sayısından korkar. ABD'ye geldiğimde, binalarda 13. katın olmayışına hayret etmiştim ama artık buna öyle alıştım ki yakınlarda bir Hollanda yolcu gemisinde güvenliğim için 13 numaralı filikaya yönlendirileceğimi öğrendiğimde, tam aksi kültürel yönden şoka girdim. Besteci Arnold Schönberg'in 13 fobisi belki de hayatına mal oldu. Özellikle 13'ün katlarından çok korkarmış ve tam altmış yedinci doğum gününden önce bir arkadaşı rakamların birbiriyle toplanabileceğine de işaret etmiş. Arkadaşlar bu günler içindir! Gün boyu yataktan çıkmayan Schönberg doğum gününü atlatmak üzereyken 13 Temmuz 1951 günü, geceyarısına on beş dakika kala kalbi durmuş. Üstüne üstlük cuma günüymüş.

9. Victoria Horner ve Andrew Whiten (2005).

Bazı ev kedileri kanepeyi tırmaladıklarında onlara yemek verileceğini düşünür, bazı köpekler de mutfakta kendi etraflarında dönerler çünkü bir ara bu hareketi yaparken onlara yemek verilmiştir. Olumsuz çağrışımlar da vardır. Kedilerimizden Loeke, anüsünün yakınlarından ameliyat olmuştu ve dışkısını yaparken her seferinde öyle acı çekiyordu ki kum kutusunu "suçlamaya" başlamıştı. Ancak artık kendini tutamayacak hale geldiğinde kutuya adeta sinsice yaklaşır, sonra da kutu ona saldıracakmış gibi hızla içine girer, aynı hızla da dışarı çıkardı. Onun fobisini yenmesini beklerken büyük bir sabırla altı ay boyunca etrafa saçılan pislikleri temizlemiştik. Böyle düzmece çağrışımları B. F. Skinner "batıl" diye adlandırır. Güvercinler üzerinde yaptığı bir deneyde, kuşların davranışlarından bağımsız olarak, düzenli aralıklarla onlara yiyecek veren bir alet kullanmış. Eşzamanlı olarak, güvercinler yiyeceğin ortaya çıkışıyla kendi eylemleri arasında bir bağlantı kurmaya başlamışlar, çok geçmeden kimisi kendi etrafında dönmeye, kimisi kafasını kafesin aynı köşesine doğru uzatmaya başlamış. Ancak bu tür davranışların insanlardaki batıl inançla eşdeğer olup olmadığı tartışma konusudur.

Batıl inançları o kadar ciddiye alırız ki bazen ilerlemeye engel olurlar. Amerika Birleşik Devletleri'nin kurucu önderlerinden Benjamin Franklin'in paratoneri bunun klasik bir örneğidir. İlk olarak yıldırımın elektrik olduğunu göstermek için bir uçurtma kullanmış, sonra hasarı engellemek için bu enerjiyi toprağa vermenin bir yolunu bulmuştur. Yıldırım genelde çan kulelerine düştüğü için, metal kablolarını koymak için en ideal yer kiliselerdi. Ama Franklin'in kiliselere odaklanması, yıldırımın Tanrı'mn hoşnutsuzluğunu gösterdiği görüşüyle çatışmasına neden olmuştu. Bulduğu aleti Tanrı'nın evine yerleştirmesi, onun iradesine karşı koymak gibi bir şeydi. Franklin hakkındaki kitaplardan birinin başlığı tam yerini bulmuştur: *Stealing God's Thunder* (Tanrı'nın Gökgürültüsünü Çalmak).[10] Yine de paratonerleri son derece etkiliydi. Aletlerin daha çok kullanıldığı Boston'da, diğer yerlere nazaran çok daha az kilise hasar görmüştü. Yine de bazıları, Tanrı'nın elinden kaçma fikrini zındıklık olarak görmüştü. 1755'te Massachusetts'te büyük bir deprem mey-

10. Philip Dray (2005).

dana geldiğinde, bir papaz Franklin'i günahkâr küstahlığı sonucu depremi davet etmekle suçlamıştı.

Batıl inançlar gerçeklikle hayal gücü arasındaki sınırı bulandırır, tıpkı din ve Tanrı inancı gibi. Tanrı'nın varlığı bir seviyede çoğu insan için mutlak bir kesinlik taşır ama başka bir seviyede daima eleştiriye açıktır. Dine, "inanç" denmesinin sebebi tam da görülmeyen şeylere güvenmesidir. Yukarıda, kutularla yapılan taklit deneyinde de görüldüğü gibi, biz insanların buna eğilimi vardır. Maymunlar kendilerine verilen görevi, temel gereklilikleri üzerinden, gereksiz hamlelerden kaçınarak yerine getirmiştir, halbuki çocuklar deneyi yapan kişiye güvenmiş ve onun her hareketini taklit etmişlerdir. İşleme gizemli bir anlam yüklemişlerdir. Doğal olarak, psikologlar, sonucun maymunların daha rasyonel olduğunu ima etmesinden rahatsızlık duymuşlardır. Hemen, olumlu bir şey olarak çocukların "aşırı-taklit" yaptığından bahsetmeye başlamışlardır. Çok zekice bir şeydir bu aslında! Yetişkinlerin daha bilgili olduğu düşünüldüğünde çocukların onları sorgusuz sualsiz taklit etmesi gerekir zaten. Onların vardığı sonuca göre kör inanç daha akılcı bir stratejidir.

Hayal gücünün ve -miş gibi yapmanın primat akrabalarımız için söz konusu olmadığı anlamına gelmez bu. İnsanların yetiştirdiği maymunlardan, Washoe'nun oyuncak bebeğini dikkatle yıkadığı, Viki'ninse hayali bir iple arkasından çeker gibi yaptığı hayali oyuncak bir yere "takıldığında" kurtardığı anlatılmıştır. Hiç gerekmediği halde, belki de kendini *Maman* gibi hayal ederek, yavruları şişeden besleyen bonobo dişisini daha önce anlatmıştım. Yabani şempanzelerde, hayali yavrulara bakım yapıldığı gözlenmiştir. Richard Wrangham, altı yaşındaki genç Kakama'nın, küçük bir odun parçasını yanında taşıdığına ve yeni doğmuş bir bebek gibi kucakladığına şahit olmuştur. Kakama bu oyunu saatlerce oynayabiliyordu, hatta bir keresinde ağaçta bir yuva yapmış ve odunu içine yerleştirmişti. Saha araştırmacısı gördüklerinden bir sonuç çıkarmaya pek yanaşmamıştı ama bunun oyuncak bebekle oynayan genç bir erkek olduğunu kabul etmekten de kendini alamamıştı. Kakama belki de kardeş bekliyordu çünkü annesi o sırada hamileydi. Ben de aynı şekilde davranan, bir bez parçası ya da süpürgeyi şefkatle kucaklayan genç şempanzeler gördüm. Yabani bir gorilin bir öbek yumuşak yosunu, me-

mesinin altında "emzirir" gibi taşıdığı görülmüştür.[11]

Belki maymunlar da eski gerçeklikle beraber var olan yeni bir gerçeklik yaratabiliyorlardır. Eski gerçeklikte odun sadece odundur, yenisinde bebek. Bu çifte gerçeklik yetisi bizim türümüzde öyle fazla gelişmiştir ki bir hemşirenin üzerinde açıkça "placebo" yazan bir şişeden aldığı, şekerden yapılmış bir hap hastalığımızı iyileştirebilir. Bir seviyede hapın sahte olduğunu biliriz; bir başka seviyede yine de işe yarayacağına inanırız. Aynı şekilde oyuncuların sadece rol yaptıklarını bilsek de filmlerdeki aşklar, rekabetler, ölümler bizi etkiler. Bir gerçekliği askıya alıp yerine yenisini koymakta üstümüze yoktur. Sadece bir hologramdan ibaret olduğu halde kitleleri peşinden sürükleyen Japon pop yıldızı Hatsune Miku'nun başarısı kısmen bundan kaynaklanıyor. Bilgisayarda üretilen bu üç boyutlu projeksiyonun görünüşü kadın şeklinde ve sesi de sintizayzır ürünü, dans ediyor, canlı orkestrayla şarkı söylüyor ve insan boyutlarıyla sınırlı olmadığından dinleyicileri karşısında heyula gibi dikiliyor. Konser biletleri bir iki dakikada tükeniyor. İzleyiciler onunla birlikte şarkı söylüyor ve seksi hareketlerine gerçekmiş gibi tepki veriyorlar.

Neo-ateistlerin yaptığı gibi tek önemli şeyin ampirik gerçeklik olduğunda, olguların inançlardan üstün olduğunda ısrar etmek, insanlığı umut ve hayallerinden de mahrum bırakmak anlamına gelir. Hayal gücümüzü çevremizdeki her şeye yansıtırız. Sinema, tiyatro, opera, edebiyat, sanal gerçeklik ve evet din alanında yaparız bunu. Neo-ateistler, sinemanın kapısında durup Leonardo DiCaprio'nun *Titanic*'le birlikte batmadığını söyleyen insanlara benzer. Hayret! Çoğumuz bu ikili durumun içinde gayet rahatızdır. Mizah da bundan kaynaklanır, bizi uyutup bir duruma belli bir şekilde bakmaya sevk eder, sonra başka bir bakış açısıyla şamarı indirir. Çocuklukta oynadığımız oyunlardan, yaşlılıkta kurduğumuz öteki dünya hayallerine, gerçekliği zenginleştirmek en muhteşem yetilerimizden biridir.

Bazı gerçeklikler vardır, ötekilereyse inanmak hoşumuza gider.

11. Richard Wrangham ve Dale Peterson (1996) ve Richard Byrne (1995).

Yarını Düşünmemek

Kulağında enfeksiyon olduğunu tahmin ettiğimiz ihtiyar şempanze Borie bizden tuhaf bir istekte bulunmuştu. Onu uyuduğu yerde ziyarete gittiğimizde eliyle bize masayı işaret etti. Masanın üzerinde sadece plastik bir bebek aynası vardı. Bir iki kere ısrarla masayı gösterince aynayı istediğini düşünüp verdik.

Aynayı bir eline aldı, öteki eliyle yerden bir saman çöpü buldu, sonra aynayı kulağını görecek şekilde tutarak samanı kulağına soktu. Kulağım temizlerken, gün boyu bunu beklemiş gibi gelişmeleri dikkatle aynadan seyrediyordu. Bu hareket basit görünse de belli bir beyin gücü gerektiriyor. Öncelikle Borie'nin kendini aynada görebileceğini bilmesini gerektiriyor ki hayvanların pek azı bu bilgiye sahip. Aynada kendini tanımak maymunlarda gayet iyi belgelenmiş bir özellik. İkincisi bunu yapmayı önceden planladığını gösteriyor, yoksa neden aynayı eline alır almaz hemen kullanmaya başlasın?

Genellikle hayvanların, şimdi ve burada'nın mahkûmları olduğu düşünülür ama Borie istediği şeyi ona vermemizi sağlamak için bizi beklemişti muhtemelen. Aslında planlama yetisi maymunlarda epey gelişmiştir. Doğada şempanzeler bir tomar uzun saplı ot toplar ve onu ağızlarında kilometrelerce taşır, termit yuvalarına geldiklerinde otları av aleti olarak kullanırlar. Keza hayvanat bahçesindeki şempanzeler de geceledikleri kafesten dışarının soğuğuna çıkarken yanlarına bir kucak saman alırlar. Ama bilinen en iyi planlama vakası, bir İsveç hayvanat bahçesindeki erkek şempanze Santino'nun eseridir. Her sabah ziyaretçiler gelmeden önce, alanını çevreleyen hendekten aylak aylak taş toplar, bunları görünmeyen bir yere yığarmış. Böylece hayvanat bahçesi kapılarını açtığında cephaneliği hazır bulunurmuş. Çoğu erkek şempanze gibi Santino da, koloniyi sindirmek için gün boyu defalarca tüylerini dikerek etrafta koşuştururmuş. İzleyicileri hedefleyen füzeler de dahil, etrafa taş atmak da bunun bir parçası. Çoğu şempanze en hayati anda eli boş kalsa da Santino'nun taş yığınları hep hazır olurmuş. Hem de bu işi her zamanki gösterisini yapmasını sağlayan adrenalin dolu havadayken değil, sessiz sakin bir zamanda yaparmış.[12]

Planlama konusundaki deneyler Wolfgang Köhler tarafından 1920'lerde yapılmaya başlamış. Maymunlara tavandan sarkan bir muzun yanı sıra kutular ve sopalar veriyormuş. Daha önce fillerin bu problemi çözebildiğini gördük. Son zamanlarda maymunlara hemen değil, belki sonra kullanabilecekleri aletler veriyoruz. Maymunlar bu aletleri kısa vadeli ödüllere tercih ediyorlar ve gelecekte almayı umdukları ödüller için sabırla saklıyorlar.[13] Biliminsanları hazırladıkları yenilikçi bir testle, maymunların daha önce hiç görmedikleri bir çözümü bulup bulamayacaklarını anlamak istemişler. Maymunlara ellerini içine sokamayacakları kadar dar, şeffaf bir kap vermişler. Kabın dibine kabuksuz bir fıstık koymuşlar. Fıstığa ulaşamayan, ulaşacak aleti de olmayan bir maymun onu seyretmekten başka ne yapabilir? Ama maymun bir çözüm bulmuş. Musluğa gitmiş, ağzını suyla doldurmuş ve gelip kabın içine boşaltmış. Tek sefer yeterli olmadığından defalarca muslukla kabın arasında gidip gelmiş ama sonunda yüzen fıstığı parmaklarıyla yakalamayı başarmış. Başka bir maymun ondan daha da yaratıcıymış, aynı hedefe işeme suretiyle ulaşmış.[14]

Gelecek bilgisi ve ölümün farkında olmak potansiyel olarak bir fanilik hissi yaratabilir. Ama primat akrabalarımız hayal gücümüzün ve geleceğe odaklanmamızın bir kısmını paylaşıyor olsalar bile, kendi ölümleri üzerine kafa yorup yormadıklarını bilmiyoruz. Kyoto Üniversitesi Primat Araştırma Enstitüsü'ndeki erkek şempanze Reo buna bir örnek teşkil ediyor. Reo genç yaştayken, omuriliğindeki bir iltihap yüzünden boynundan aşağısı felç olmuş. Yiyip içebiliyormuş ama vücudunu hareket ettiremiyormuş. Kilo vermeye başlamış, altı ay boyunca veterinerler ve öğrenciler ona gün boyu bakım verdiği halde yatmaktan vücudunda büyük yaralar oluşmuş. Reo iyileşmiş ama işin ilginç tarafı yatalak kaldığında çektiği çileye verdiği tepki.

Bakımından sorumlu olan herkes, Reo'nun felçli olduğu dönemde hayata karşı tavrının değişmediğini düşünüyordu. Genelde genç öğrencilere

12. Mathias Osvath (2009).
13. Mathias ve Helena Osvath (2008).
14. Natacha Mendes vd. (2007).

ağzıyla su püskürterek onlarla şakalaşırdı — hastalanmadan önce de yaptığı bir şeydi bu. Hayata bakışı hastalanmadan önce nasılsa öyleydi; orada çöp gibi kalmış, üzeri yaralarla kaplanmış halde yatarken bile halinde tavrında gözle görülür bir değişiklik fark etmedik. Açıkça söylemek gerekirse geleceği için endişe ediyormuş gibi görünmüyordu. Durumu bize fazlasıyla ciddi görünse de depresyona girmemişti.[15]

Yere göğe sığdırılamayan hayal gücümüz iki ucu keskin kılıç gibi. Bir taraftan, bir maymuna endişe vermeyen bir durumda umutsuzluğa kapılmamıza neden oluyor, bir taraftan da daha iyi bir gelecek hayal etmemize imkân vererek umutlanmamızı sağlıyor. O kadar ileriye bakabiliyoruz ki günün birinde hayatımızın sona ereceğini fark ediyoruz. Bu farkındalık varoluşumuza renk katıyor, bizi sürekli bir anlam arayışına sevk ettiği gibi buruk şakalar da yaptırıyor: "Hayat zaten boktan, bir de sonunda ölüyorsun!" Üzerimizde bu bulut asılı durmasa doğaüstü şeylere karşı bir inanç geliştirir miydik? İnsanların kendi faniliklerinin farkında oldukları ölçüde onu daha çok düşündüklerini ve Tanrı'ya daha çok inandıklarını gösteren bir araştırma bu soruyu kısmen cevaplıyor.[16] Deyim yerindeyse teknenin batıp çıktığını hissediyorlar ve fırtınalı denizlerdeki çoğu seyyah gibi daha büyük bir güce sığınıyorlar.

Ama bizi ayıran şeyin 13 fobisi olduğu sonucuna varmadan önce buna önemli bir şerh düşmek lazım, Bosch'un *Bahçe*'sini ne zaman görsem düşündüğüm bir şey bu. Çoğu zaman kendi ölümümüzü düşünmek yerine, bu konudaki düşüncelerimizi askıya alıyoruz. Aklı başında hiçbir insan ölümlü olduğunu inkâr etmez tabii ama çoğumuz sonsuza kadar yaşayacakmış gibi davranırız. Bosch'un tablosu bu yanılsamaya karşı dev bir uyarı niteliğindedir. *Bahçe*, kendi küçük zevklerine dalmış orta yaşlı bekârlarla doludur. "Yarım hiç düşünmezler," der bir uzman, "tek günahları günahın farkında olmamalarıdır."[17] Büyük bir kalabalığın içinde oldukları halde yalnız ve içe dönük bir hali vardır çıplak figürlerin, gruplar halinde dolaştıkları halde kendi akıllı telefonlarına yapışıp kalan zamane ergenleri gibi. *Bahçe*'nin orta panelindeki hazcılar ne çocuk yetiştirir ne de

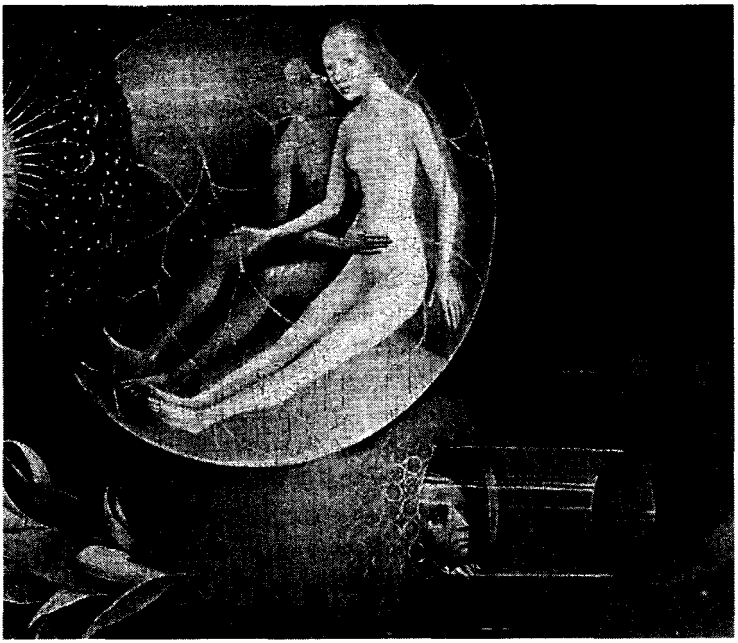
15. Tetsuro Matsuzawa (2011), s. 304.
16. Ara Norenzayan ve Ian Hansen (2006).
17. Carl Linfert (1972).

değer taşıyan bir şey üretir, ara sıra bir partner gerektiren cinsel girişimler dışında kendi kozalarına kapanmışlardır. Burası bir şehvet cennetiyse bile, maksat ve üründen yoksundur. Dışarıdaki dünyanın, kaçınılmaz olarak başlarına gelecek ölüm ve yıkımın da farkında değil gibidirler. Ölümsüz gibi davranırlar. Öte taraftan tabloya bakanlar sağ taraftaki korkunç paneli görürler ve onları neyin beklediğini bilirler.

Türk yazar Elif Şafak davet edildiği radyo programı "Dünyayı Geliştirecek Fikrin İçin 60 Saniye"de bir fikrini bizimle paylaştı. İlhamını, tasavvufun ölmeden önce ölümü tatma tavsiyesinden almıştı.[18] Budizmde aynı vurgu vardır ve insanın kendi ölümünü kabul etmesini özgürleştirici bir deneyim olarak görür. Modern dünya ölümün inkârı üzerine kurulu olduğundan, Şafak bir saatliğine olsun ölümü, kendi ölümümüzü tadabileceğimiz, kuaför salonu gibi bir salona gitmeye ihtiyacımız olduğunu söyledi. Bunun kalbimizi yumuşatacağını ve hayatın değerini daha iyi anlamamızı sağlayacağını iddia etti. Ölümlü olduğumuzu bilsek de bu bilgiyi hayatımıza sindirmekte zorluk çekiyoruz. Onun bu önerisini dinlerken, orta yaşlılar için çok faydalı olacağını ama benim yaşımdakiler için gereksiz olduğunu düşündüm. Benim neslim ya anne babalarının öldüklerini gördüler ya da her an buna hazır vaziyette yaşıyorlar. Kardeşlerimizi, dostlarımızı, eşlerimizi, hatta belki çocuklarımızı kaybettik. Parkinson, kanser, Alzheimer ya da benzeri iflah olmaz bir hastalıktan muzdarip arkadaşlarımız var. Yaşlandıkça vücudumuzdaki fiziksel bozulmaları daha çok hissediyoruz ve dünya üzerindeki zamanımızın sınırlı olduğunu daha fazla fark ediyoruz.

Baba Pieter Brueghel, tek bir tabloda işlenebileceği kadar işlemişti bu konuyu. Çiftçilerden piskoposlara ve asilzadelere her türden insan ayırt edilmeden öteki tarafa götürülürken araba araba kafatası görürüz. Ölüler, yaşayanların üzerine karşı koyulmaz bir ordu gibi gelir, onları büyük kapanların içine sürer, bu arada uzakta ateşler yanmaktadır. Ufukta darağacına asılmış biri görünür, bir köpek ölü bir kadının yüzünü yer ve boynuna değirmen taşı takılmış bir adam suya sallandırılır. Bir masanın etrafında yemek yiyen davetli-

18. BBC, *The Forum*, 10 Ekim 2010.

Bahçe'deki çoğu haz düşkünü kendi kozaları içinde yaşar. Bu çiftin içinde bulunduğu cam kürenin, aşkın kırılganlığını sembolize etmek için çatlak resmedildiği düşünülür. Ama çatlaklar daha ziyade bir amniyotik kese üzerindeki damarlara benzer ve çifti dış dünyadan korur. Öte taraftan, sağdaki adam cam bir tüpün içinden (simyaya gönderme) bir fareye bakmaktadır. Bunun neyi simgelediği belirsiz olsa da ben baktığımda bir davranış bilimci görüyorum.

ler, yaklaşan cesetlere kılıç çekerek ya da kaçmaya çalışarak beyhude direnir, aşağıda sağ köşede durumun farkında olmayan bir âşığın lavta çaldığı sevgilisinin arkasında bir iskelet neşeyle dans eder. Brueghel'in insanın içini bulandıran ölüler ordusu ve yıkım tablosu 1562 tarihinde, dünya üzerinde cehennem ilhamını aldığı *Bahçe*'den yarım yüzyıl sonra yapılmıştır. *Ölümün Zaferi* başlığı da bu tablo için çok uygundur.

Bu tablonun modern eşdeğeri İngiliz sanatçı Damien Hirst'ün, *Yaşayan Birinin Zihninde Ölümün Fiziksel İmkânsızlığı* adlı sergisidir. Bu çalışma, formaldehit dolu bir akvaryuma yerleştirilmiş bir kaplan köpekbalığından oluşur; köpekbalığı öyle büyüktür, sivri

dişlerle dolu ağzı öyle kocaman açılmıştır ki ölüm düşüncesini insana epey yaklaştırır. Köpekbalığı New York'ta Metropolitan Museum of Art'a geldiğinde "insanın görmeden kavrayamayacağı, ayın anda hem yaşam hem de dirilmiş ölüm, akvaryumunda asılı ve sessiz" diye tarif edilmişti.[19] Ama bu sanat eserini yanında patates kızartması olmayan aşırı pahalı bir balık diye tarif edenler de oldu.

Ölümü kabullenmek o kadar zordur ki onu düşünmemeye çalışırız ve ölen kişi, günün birinde onunla karşılaşacağımız daha iyi bir yere gidiyormuş gibi davranırız. Gösterişli gömme törenleri, ölüleri fildişi boncuklar, bilezikler ve kolyelerle yolcu eden Cro-Magnon atalarımıza kadar dayanır. Ölümden sonra hayat olduğuna inanmayan bir halk bir mezara bu kadar değerli şeyler koyup bırakmazdı. Bu ritüelleri yapan ve onların verdiği teselliden faydalanan yegâne tür biziz, yine de kendi ölümünün farkında olan tek tür olduğumuza o kadar emin değilim. Genç, yetişkin bir erkek olan Reo çok da iyi bir örnek olmayabilir. O yaşlarda, yaklaşmakta olan ölüm nadiren kabullenilir. Çoğu türde, yaşlı bireyler gençlerden biraz daha bilge görünür ve yıllar içinde zindeliği yavaş yavaş kaybetme deneyimi, Reo'nun aniden hareketsiz kalışından epey farklıdır. Yaşlı bir maymun ağaçlara tırmanmanın ya da bir fil sürüye ayak uydurmanın gittikçe daha zorlaştığını fark ettiğinde, hayat ve ölüm konusunda öğrendiklerini kendi bedeni için de düşünmez mi?

Bunu bilmek zor ama gözardı etmek de imkânsız.

Freud'un Tırsaklığı

Herkesi memnun edecek bir din tanımı yapmak çok zor. Bir keresinde Amerikan Din Akademisi'nin bir forumuna davet edilmiştim. Katılımcılardan birisi işe bir din tanımı yapmakla başlamayı önerdi. Bu öneri kulağa çok makul gelse de başka bir katılımcının, bir önceki toplantıda dini tanımlamaya kalktıklarında izleyicilerin yarısının öfkeyle salonu terk ettiğini hatırlatmasıyla gündemden düştü. Bu olay dine vakfedilmiş bir akademide cereyan ediyor! Bu yüzden şu-

19. Roberta Smith, "Just when you thought it was safe", *New York Times*, 16 Ekim 2007.

nu söylemekle yetinelim: *Din, doğaüstü, kutsal ya da tinsel olana ve bununla ilintili simgelere, törenlere, ibadetlere duyulan müşterek saygıdır*. Bu tanım tinsellik ve din arasında ayrım yapmıyor ama "müşterek" sıfatında ısrar ederek bireysel yaklaşımları yok sayıyor ve sadece grup davranışlarını dikkate alıyor. Bu şekilde tanımlandığında din, insanlık için evrensel.

Şimdiye kadar kayda geçmiş yegâne istisna Pirahã kabilesi. Ama Brezilya ormanlarında yaşayan bu kabilenin bir dine sahip olmadığı iddiası ("ateist kabile" diye anılmışlardır) sonraki araştırmalarda teyit edilmemiştir. Pirahã kabilesiyle birlikte yaşayan eski misyoner Daniel Everett, bu insanların ruhlarla konuştuklarını ve onlar için dans ettiklerini anlatmıştır. Tohum, diş, tüy, bira kutusu açma kulağından oluşan kolyeler takarlar "bunlar süslenmek için değil neredeyse her gün gördükleri kötü ruhları uzak tutmak için takılır".[20] Sadece ruhları görmekle kalmazlar, falsetto bir sesle konuşarak onlara aracılık da ederler. Ancak Pirahã kabilesi kötü ruhlardan öyle korkar ki onları isimleriyle anmayı reddeder. Onlara aracılık ettikten hemen sonra bile varlıklarını inkâr ederler ("bilmiyorum, görmedim"). Korkuları, Batılıların onların gerçekte neye inandığını anlamasını neredeyse imkânsız kılar ama bir şeye inandıklarına şüphe yoktur. Bu sadece bizim alışık olmadığımız bir şeydir.

Din bu kadar yaygın olduğuna göre neden geliştiğini sormak gerekir. Biyologlar daima hayatta kalma değeri üzerine kafa yorar. Din insanlara nasıl bir üstünlük sağlamış olabilir? Bu soru, erken Hıristiyanları etraflarındaki Romalı nüfusuyla kıyaslayarak sorulmuştur. İmparatorlukta, her biri nüfusun üçte birini kırıp geçiren iki veba salgını arka arkaya yaşandığında Hıristiyanlar, Romalılara nazaran daha fazla ayakta kalmıştı. Hıristiyanlar, kendi kendine bakamayacak durumda olanlara su ve yiyecek götürmüşler, İsa adına ihtiyaçlarını gidermişlerdi, halbuki Romalılar hastalık kapmamak için en yakınlarını bile daha ölmeden bırakıp kaçmışlardı. Hıristiyanlar hastalığı kapma riskini almış olsalar da, mezar taşlarındaki yazılar onların daha uzun yaşadıklarını gösteriyor.

20. Daniel Everett (2005), s. 30. Andrew Nevins vd. (2009) Pirahãlarda efsane ve inançların olmaması konusundaki şüphelerini dile getiriyor.

Peki bu doğru bir kıyaslama mı? Birinci sorun, Romalıların da hayli dindar olmaları, Mars ve Venüs gibi tanrıları yatıştırmaya ve memnun etmeye çok meraklı olmaları. Bu yüzden de aslında biri dindar diğeri dinsiz olan iki halkı kıyaslamıyoruz. İkinci sorun ilk Hıristiyanların sıradan bir kitle olmayışı: Zulme uğrayan bir azınlıktılar o zamanlar, dolayısıyla ortak bir düşmana karşı savaşan, birbirine sıkı sıkı sarılmış bir cemaattiler. Bu onlara ortak bir amaç duygusu vermiş ve sağlıkları üzerinde olumlu etki yaratmış olabilir. Maalesef, dinin neden başarılı olduğunu bulmaya çalışmak, dilin ne faydası olduğunu sormaya benziyor. Dilin faydaları olduğuna eminim ama bütün insanların dili olduğu için kıyaslama yapacak malzemeden yoksunuz. Din konusunda da aynı şey söz konusu. Bildiğimiz tek şey, dini yasaklama ya da dinden caydırma teşebbüslerinin feci sonuçlar yarattığı.

Kendi halklarından milyonlarca kişiye işkence eden, öldüren, aç bırakan, Sovyetler Birliği'nde Stalin, Komünist Çin'de Mao Zedong, Kamboçya'da Kızıl Kmerler lideri Pol Pot buna örnektir. Kızıl Kmerler dini yasaklamış ve bunu dayattıkları kitlelere, tüyler ürpertici şu sloganı söylemişlerdi: "Sizi yaşatmaktan bir kazancımız olmaz, sizi yok etmekten bir kaybımız olmaz." Bu ideolojiler pek sağlıklı topluluklar oluşturmadı ve biyolojik açıdan bakıldığında tam bir fiyaskoyla sonuçlanmıştı. Öte yandan din karşıtı tutumları daha büyük bir bütünün bir parçasıydı. Bu ülkelerin üçünde de mevcut düzen yıkılmıştı; bu durum müesses dinin gücünü kırmalarını gerektirmiş olabilir. Bu yüzden de yaptıkları zulümden ateistliği sorumlu tutmak gerektiğini düşünmüyorum. Aynı şekilde, Haçlı Seferlerinde olduğu gibi ya da İspanyol Conquistador'ların yaptığı gibi Tanrı adına cinayet işlemek de, genelde siyasi ya da sömürgeci ihtirasları maskelemek için kullanılmıştır. Columbus'un altın hırsı, Tanrı sevgisine denkti. Bu yüzden de tek neden olarak dini göstermek sorunlu olacaktır. Asıl mesele, ister Tanrı adına olsun, ister onun varlığını reddetmek adına olsun insanların inanılmaz zalimliğe muktedir olmalarıdır.

Belki bu soruya daha küçük ölçekte cevap verilebilir, mesela ABD'de 19. yüzyıl cemaatlerinin kalıcılığı üzerine yapılmış bir araştırmayla. Kolektivizm gibi seküler ideolojiler üzerine kurulmuş ce-

maatler, din ilkeleri üzerine kurulmuş cemaatlere nazaran çok daha hızlı dağılmıştır. Dini cemaatlerin, seküler muadillerine oranla dört kat daha fazla yaşadıkları görülmüştür.[21] Bir dini paylaşmak emniyet duygusunu büyük ölçüde artırır. Birlikte dua etmek, aynı törenlere katılmak gibi eşgüdümlü ibadetlerin insanları birbirine bağladığını biliyoruz. Primatlarda, birlikte hareket etmenin ilişkiyi iyileştirmesi ilkesiyle bağlantılı bir durum bu; onları taklit eden insanları tercih eden maymunlardan, takım halinde idman yapınca fiziksel direnç (mesela daha düşük bir acı eşiği) geliştiren kürekçilere kadar sayısız örnekler var.[22] Birlikte bir eylemde bulunmak endorfin salgılanmasını tetikleyebilir, tıpkı birlikte gülmek benzeri bağ kurma mekanizmalarının yaptığı gibi. Eşzamanlılığın bu olumlu etkileri, dinlerin bağlayıcı etkisini ve sosyal istikrarı güçlendirmesini açıklamaya yardımcı olabilir.

Durkheim, kendini bir dine ait hissetmenin getirdiği yararlara "seküler fayda" adını vermiştir. Din kadar yaygın ve yerleşik bir şeyin mutlaka bir amaca hizmet etmesi gerektiğine inanır — yüce bir amaca değil, toplumsal bir amaca. İlk Hıristiyanlarla ilgili verileri analiz eden biyolog David Sloan Wilson, dinin, insan gruplarının uyumlu bir şekilde işlev görmesine imkân veren bir adaptasyon olduğu görüşündedir: "Dinler, insanların tek başlarına başaramadıklarını hep birlikte başarabilmeleri için var olmuştur."[23]

Dini cemaat inşası bizim için çok doğaldır. Aslında dinin nasıl sık sık bilimin karşısına koyulduğu düşünülürse, dinin muazzam üstünlüğünü hatırlamakta fayda var. Bilim yapay, zorlama bir edinimdir halbuki din bize yürümek ya da nefes almak kadar kolay gelir. Buna işaret eden pek çok yazar arasında, *Evolving God* (Evrimleşen Tanrı) kitabının yazarı, bizi dine iten şeyin ait olma arzumuz olduğunu anlatan Amerikalı primatolog Barbara King'den, dini sezgisel bir yeti olarak gören Fransız antropolog Pascal Boyer'e kadar pek çok isim sayılabilir:

21. Richard Sosis ve Eric Bressler (2003).
22. Emma Cohen vd. (2010).
23. David Sloan Wilson (2002), s. 159.

Bilimsel araştırma ve kuramlaştırmaya çok az insan topluluğunda rastlanır... Bilimsel araştırmanın sonuçları çok iyi biliniyor olabilir ama onları elde etmek için gereken tarzda bir entelektüellik kazanmak gerçekten zordur. Halbuki dini temsiller, bildiğimiz bütün insan gruplarında ortaya çıkmıştır, kolayca edinilebilirler, çaba harcamadan korunabilirler ve zekâ ya da eğitim seviyesi ne olursa olsun bir grubun bütün üyelerine açıktırlar. Robert McCauley'in dikkat çektiği üzere... dini temsiller insanlara gayet doğal gelir, halbuki bilim hiç de doğal değildir. Din, evrimleşmiş sezgilerimizle uyumludur, halbuki bilim, alışık olduğumuz düşünce biçimlerini askıya almamızı hatta onlara karşı çıkmamızı gerektirir.[24]

Çocukların dini benimsemesindeki kolaylığı, uzun ve meşakkatli bir yolculuğun ardından ancak otuzlu yaşlarında doktorasını alabilen genç insanların çektiği zorluklarla kıyaslayın. Emory Üniversitesi'ndeki çalışma arkadaşım felsefeci McCauley, toplum iflas edecek olsa bilim mi yoksa din mi ayakta kalır konusunda bir bahse tutuşulsa, parasını dine yatıracağını söylemişti: "Din büyük ölçüde benim doğal biliş dediğim şeye, yani otomatik, bilinçli olmayan düşünceye dayanır." McCauley "bilinçli ve genelde dille ifade edilen, ağır ve ihtiyatlı" bilimin buna tezat oluşturduğunu söyler.[25]

Bir düzine çocuğu yanlarında yetişkin olmadan bir adaya koyduğumuzu hayal edin. Ne olur? William Golding, *Sineklerin Tanrısı*'nda bu sorunun cevabının gaddarlık ve cinayet olduğunu söylemişti. İngiliz yatılı okullarındaki hayattan yola çıkarak yapılmış bir tahmin olabilir bu ama kendi haline bırakılan çocukların böyle davranacağına dair en ufak bir ipucu bile yoktur. Dört ya da beş yaşındaki çocuklar bir odada tek başına bırakıldıklarında, "Bu haksızlık!" ya da "Neden oyuncaklarının birazını da bana vermiyorsun?" gibi ahlaki bir terminoloji kullanarak birbirleriyle müzakerede bulunur.[26] Çocuklar daha uzun süre yalnız bırakıldığında neler olabileceğini kimse bilemez ama muhtemelen bir egemenlik hiyerarşisi oluştururlar. Genç hayvanlar, ister kaz olsun ister köpek yavrusu aralarında bir kıdem sırası tesis etmek için mücadeleye girer ve çocuklar da aynı şeyi yapar. Akademik eşitlikçilikle terbiye edilmiş

24. Pascal Boyer (2010), s. 85.

25. Michael Fitzgerald, "Why science is more fragile than faith", *Boston Globe*, 8 Ocak 2012. Ayrıca bkz. Robert McCauley (2011).

26. William Arsenio ve Melanie Killen (1996).

psikoloji öğrencilerinin, anaokulun ilk günü birbirini pataklayan küçük çocukları gördüklerinde nasıl benizlerinin attığını hatırlıyorum. Biz hiyerarşik primatlarız ve ne kadar kamufle etmeye çalışsak da bu özelliğimiz küçük yaştan kendini gösteriyor.

Adadaki çocuklar da simgesel alana girebilirlerdi. 1980'lerde Nikaragualı sağır çocukların, dışarıdakilerin anlamadığı basit bir işaret diliyle kendi aralarında anlaşmaya başlaması gibi bir dil geliştirebilirlerdi. Kültür gibi başka olgular da meydana çıkabilirdi. Çocuklar alışkanlıklarıyla bilgilerini birbirlerine aktarırlar, alet yaparken ya da birbirlerini selamlarken genele uyarlardı. Mülkiyet hakları olurdu ve sahiplik konusunda gerilimler yaşarlardı. Sonunda da kuşkusuz bir din geliştirirlerdi. Bunun nasıl bir din olduğunu bilemeyiz ama doğaüstü güçlere inanırlardı, belki bunları tanrı şeklinde kişileştirirlerdi ve onları teskin etmek ya da onlara kendi isteklerini yaptırmak için törenler yaparlardı.

Çocukların asla geliştirmeyeceği bir şey varsa o da bilimdir. Bilindiği kadarıyla bilim sadece birkaç bin yıllık bir geçmişe sahiptir ve insanlık tarihinin çok geç dönemlerinde ortaya çıkmıştır. Bilim, hayati önem taşıyan çok büyük bir başarıdır ama onu dinle aynı seviyeye yerleştirmek saflık olur. Bilimle din arasındaki savaş, dinsel metinlerin terimleriyle ifade edilirse, Davut'la Golyat arasındaki savaşa benzer. Din daima bizimle birlikte olmuştur ve ortadan kalkması da muhtemel görünmemektedir çünkü sosyal derimizin bir parçasıdır. Bilim daha ziyade yeni aldığımız bir palto gibidir. Onu kaybetme ya da kaldırıp atma riski daima mevcuttur. Dine kıyasla bilimin ne kadar kırılgan olduğu düşünülürse toplumdaki bilim karşıtı güçlere karşı sürekli tetikte olmak gerekir. İkisini birbirlerinin eşitiymişler ve aralarında rekabet varmış gibi birbiriyle kıyaslamak, ancak bilimle dini aynı olgulara dair bilgi kaynakları seviyesine indiren bir yanlış anlamayla açıklanabilir. Ancak böylesi bir şey söz konusu olduğunda biri doğruysa ötekinin yanlış olduğu iddia edilebilir.

İş fiziksel dünya konusundaki bilgiye geldiğinde hangisinin seçileceği aşikârdır. Bütün herkesin yanında dizüstü bilgisayarıyla dolaştığı ve uçarak yolculuk yaptığı bir çağda hâlâ bilimi neden savunmamız gerektiğini anlayamıyorum. Biyomedikal bilimin ne kadar ilerleme kaydettiğini ve bunun sonucunda insanların ortalama

ömrünün ne kadar arttığını düşünün. Olayların işleyişine, insanların nereden geldiğine, evrenin nasıl ortaya çıktığına dair sağlıklı bilgi edinmenin yolunun bilimden geçtiği çok açık değil mi? Bütün günlerim biliminsanları arasında geçiyor ve keşfin yarattığı heyecan kadar insanda bağımlılık yaratan başka bir şey bilmiyorum. Doğrudur, geriye pek çok muamma kalıyor ama bunları çözme konusunda yegâne gerçekçi umut bilimde var. Dini bu tür bilginin kaynağı olarak sunan ve yeni bilgi tufanına rağmen nuh nebiden kalma hikâyelere sarılanların küçük görülmeleri kaçınılmaz. Ama ben bilimle din arasındaki bu türden çatışmaları ikincil buluyorum. Din, inançtan çok daha fazlasıdır. Mesele dinin doğru olup olmaması değil, hayatlarımızı nasıl şekillendirdiğidir; bir Aztek rahibinin bir bakirenin atan kalbini söküp çıkarması gibi dinden kurtuluversek onun yerini neyin alacağı sorusudur. O koca boşluğu ne doldurur, çıkarılan organın işlevlerini ne üstlenir?

Bir keresinde *Freud's Last Session / Freud'un Son Seansı* adında bir off-Broadway oyunu seyretmiştim. Puro içen ve öksüren psikanalist, dini bütün bir Hıristiyana dönüşen C. S. Lewis'in inançlarını sorguluyordu. Bu göz kamaştırıcı şüphecilik gösterisi, benim sonraki gerçek Freud okumalarım üzerinde de ayıltıcı bir etki yarattı. Freud dini, insan icadı ve sadece bir "yanılsama" gibi güçlü terimlerle saf dışı bıraksa da, tümüyle terk edilmesini tavsiye etmek istememişti. Kaygılarını dile getirmek için *Bir Yanılsamanın Geleceği*'nin sonlarına kadar beklemişti:

> Dini, Avrupa medeniyetinden çıkarmak isterseniz bunu ancak yerine başka bir doktrinler sistemi koyarak yapabilirsiniz ve bu sistem, başlangıçtan itibaren dinin bütün psikolojik özelliklerini edinecektir: aynı kutsallığı, katılığı, hoşgörüsüzlüğü, kendini savunmak için düşünceyi yasaklamayı.[27]

Komünizm deneyi bütünüyle tanrısız bir toplum kurma teşebbüsü değil miydi ve Freud'un kehanetlerini harfiyen yerine getirmemiş miydi? Marşları, uygun adım yürüyüşleri, ant içmeleri, Küçük Kızıl Kitapları havada sallamalarıyla bu hareket basbayağı dini taklit ediyordu. Dogmatizm, katılık ve militan dinsizlik almış yürümüştü, yıllar geçtikçe iyice arttı ve nihayet komünizm kendi ağırlığının ve

27. Sigmund Freud (1928), s. 89.

başarısızlığının yükü altında çöktü. Bu deneyin ilk safhalarına şahitlik eden Freud, beyhudeliğini tahmin etmiş olabilir.

Bir diğer ilginç Tanrı'yı saf dışı etme teşebbüsü 1793'te yapıldı. Notre Dame Katedrali'ndeki mihrabın yerine bir dağ maketi, üzerine de felsefeye adanmış bir tapınak konduruldu. Yanında "Hakikat Meşalesi" yanıyordu. Akıl Tarikatı, haftanın yedinci günü ve dinlenme günü olan pazarı iptal etti (yerine onuncu günü koydu), azizlerin isimleriyle anılan bütün günleri sekülerleştirdi ve mezarlık kapılarına "Ölüm sonsuz uykudur" yazarak ölümden sonra hayat umutlarını yok etti. Tarikatın kendi tanrıçası vardı; klasik giysiler giymiş bu hanım sokaklarda taşınır, arkasından palmiye yaprakları sallayan müritler yürürdü. Tören alayı tanrıçayı katedraldeki "dağa" getirir, Voltaire ve Rousseau büstlerinin arasına oturturdu. Tarikat, liderlerinin Maximilien Robespierre tarafından idam ettirilmesiyle son buldu. Robespierre daha sonra kendi Üstün Varlık Tarikatı'nı kurdu ve kendini de lider ilan etti. Ruha ölümsüzlüğü hızlı tarafından iade edildi; Robespierre'in giyotine gönderdiği yüzlerce masum düşünülürse iyi de oldu. Bu tarikatin ömrü de kısa oldu — liderinin ömrü kadar.

Freud, Batı düşüncesindeki sonsuz bir sarkaç hareketine işaret etmişti; Karl Marx'ın deyimiyle "halkın afyonu" ve akıldışı ilan edilen dinle dalga geçmekle, onu hayatımızdan çıkardığımızda olacaklardan duyulan kaygı arasında gider gelir bu sarkaç. Asırlardır birikmiş din karşıtı savları yeniden ısıtıyor neo-ateistler. Hitchens "din her şeyi zehirler" çıkışıyla hakiki bir Marksist olduğunu kanıtladı, Harris "akli bir dine" duyduğu özlemle Parislilerin Hakikat Meşalesi'ni devraldı, Dawkins'in "aldanma"sı da Freud'un "yanılsaması"nı pek ileri taşımış sayılmaz.[28] Ancak şu anda kaçınılmaz olarak döngünün tırsma safhasına giriyoruz. Ateistlerin çağrısına uyup bu önemli parçamızı kesip atmayı başarsak bile, geri kalan Tanrı-büyüklüğünde boşluğu nasıl dolduracağız? Alain de Botton, dini, evrensel insani ihtiyaçları ve zaafları anladığı için istemeye istemeye takdir eden bir ateist, Philip Kitcher ise ateist ve agnostikleri, inançsızlığın ötesine

28. Sam Harris, Tanrısız bir dünyanın neye benzeyeceği sorusuna "bir akıl dini olurdu" diye cevap vermişti. Gary Wolf, "The church of the non-believers", *Wired*, Kasım 2006.

gitmeye çağırıyor. Dini eleştirmek kolay, diyor Kitcher ama ateist harekete katılmak isteyen ve düşünmeyi bilen her insan onun neye karşı olduğunu değil neden yana olduğunu bilmek isteyecektir:

> Hepimiz kendimizle ve neyin değerli olduğuyla ilgili bir açıklamaya ihtiyaç duyarız, neye doğru ilerleyeceğiz, neyle yaşayacağız... Seküler düşünce, Yunanlıların daha felsefenin şafağında sorduğu geleneksel sorudan kaçar, bitimli olsa da insan hayatım anlamlı ve yaşamaya değer kılan nedir sorusundan... Bu olgular tanınmadıkça, ne kadar belagatli de olsa inançsızlığın savunulması bir seküler devrime yol açmayacaktır. Batıl inançların geçici imhasına, dinin üstlendiği işlevlere gösterilecek dikkat eşlik etmediğinde, literalist mitolojinin en kaba formlarıyla dolduracağı bir boşluk oluşacaktı...[29]

Dikkatli Bir Göz

Kısa süre önce Vancouver'a yaptığım bir ziyarette, Kanadalı psikolog Ara Norenzayan bana yeni kitabının başlığını söyledi, ben de hemen not ettim: "Büyük Köpekler". Belki bende biraz disleksiya vardır ya da kafam insanlardan çok hayvanlarla meşgul olduğundan Freudcu bir sürçmeydi bu. Ara "Büyük Tanrılar" demişti.*

Norenzayan, dinin gündelik hayattaki rolü üzerine çalışıyor. Yaptığı deneylerden birinde, insanları dini düşüncelerle "kurmanın" cömertlik üzerindeki etkisini araştırmış. Kurmak, bilinçdışı bir eğilimi deneğin zihnine yerleştirmek anlamında kullanılıyor. Burada, deneklerden "Tanrı", "peygamber" ve "ilahi" gibi kelimeler içeren birkaç cümlenin gramerini düzeltmeleri istenmiş. Bu kelimelerle ilgili kendilerine başka bir bilgi verilmemiş ve deneyin neyle ilgili olduğunu bilmiyorlarmış. Bunun ardından her denek bir masanın üzerinde on adet bozuk bir dolar bulmuş ve istedikleri kadar alabilecekleri ama bıraktıklarının başka birine gideceği söylenmiş. Sonuç dikkate değer. Kurulmamış denekler başkaları için ortalama 1.84 dolar bırakırken, Tanrı ve din düşünceleriyle kurulanlar 4.22 dolar bırakmış. Kurulan grubun üçte ikisi, paraların yarıdan fazlasını geride bırakmış. İlginçtir dindarlığın bu tercih üzerinde fazla bir rolü yok gi-

* Yazar *god* (tanrı) kelimesini yanlışlıkla *dog* (köpek) diye not ediyor. –*ç.n.*

29. Philip Kitcher (2009).

bi görünüyormuş. Hangi dine mensup oldukları sorulan deneklerden yarısı "hiçbiri" cevabını vermiş, yine de diğerleriyle aynı performansı göstermişler.[30]

Bu etkiyi nasıl açıklamalı? Şöyle bir düşünce var: Bizimki gibi büyük ölçekli toplumlarda, daha yüksek seviyede işbirliği sağlamak için —hayali ya da gerçek— bir gözetmene ihtiyaç duyuluyor. Sorumlusu belli olmayan bir kitlede beleşçilik çok daha kolay. Bu çalışmanın katılımcıları muhtemelen kafalarında onları seyreden, iyiliği takdir eden, hileciliğe kızan bir Tanrı imgesi yarattılar. "Gözetlenen insanlar iyi insanlardır," diye açıkladı Ara. Dini bütün Hıristiyanlardaki "pazar etkisi"ni de açıklayabilir bu; onlar da pazar günleri iyi işler için daha fazla para bağışlar ve internette daha az porno izlerler.[31]

Doğaüstü bir gözetmene sahip olmak biraz yeni bir olgu çünkü tarihöncesinde buna pek ihtiyaç duymamışız. Primat gruplarına benzeyen küçük gruplarda herkes herkesi tanırdı. Akrabalar, arkadaşlar ve diğer cemaat üyeleriyle çevrili olduğumuz için kurallara uymak ve birbirimizle iyi geçinmek durumundaydık. Şahsi şöhretimizi düşünmek zorundaydık. Atalarımız, önce binlerce sonra milyonlarca kişiden oluşan daha büyük topluluklar oluşturmaya başlayınca bu yüz yüze mekanizmalar çöktü. Bu yüzden de Ara, grupların büyümesiyle, yaptığımız her şeyi atmaca gibi izleyen daha büyük tanrılara ihtiyaç duyulmaya başladığına inanıyor. Bu görüş, benim ahlakın dinden, özellikle de günümüzde hâkim dinlerden önce geldiği görüşüme de gayet iyi uyuyor. Biz insanlar, küçük çeteler halinde savanlarda dolaşırken de epey ahlaklıydık. Ancak toplumun ölçeği büyümeye, karşılıklılık ve itibar kuralları işlememeye başlayınca ahlak koyucu bir Tanrı gerekli oldu.

Bu görüş uyarınca bizi ahlakla tanıştıran Tanrı değildi; bunun tam aksi söz konusuydu. Tanrı, bizim kendimiz için doğru olan şekilde yaşamamızı sağlamak için yerini bulmuş, Voltaire'in onu icat etmemiz gerekeceği latifesini doğrulamıştır. Sokrates'in, Euthyphro'ya sorduğu soruyu hatırlayalım: Bir davranış tanrılar onu sevdiği

30. Ara Norenzayan ve Azim Shariff (2008); Shariff ve Norenzayan (2007).
31. Deepak Malhotra (2010) ve Benjamin Edelman (2009).

için mi ahlakidir yoksa tanrılar ahlaki davranışları mı sever? Tanrı' mn tek maksadı bu ikinciyi yapmaktır. Küçük gruplar halinde yaşadığımız zamanlardan beri uyduğumuz kurallara uymaya devam etmemizi sağlayacak bir güç vermişiz ona.

Din olmazsa dünyada toplumcul davranışlar olmayacağından korkanlar için birkaç ışık huzmesi var. Öncelikle ilk deney eksik kalmıştı. Denekleri sadece dini kavramlara kurmuştu, başka alternatifler düşünülmemişti. Bu eksiklik, deneklerin sınanmadan önce "sivil", "jüri" ve "mahkeme" gibi iyi vatandaşlık terminolojisi içeren bir metinle kurulmasıyla giderilmiş. Şu işe bakın, onlar da dini terimlerle kurulanlar kadar özgeci olmuş ve masada ortalama 4.44 dolar bırakmışlar. Bu sonuç seküler toplumlar için bir umut ışığı sunuyor. Topluluk değerlerine, toplumsal sözleşmeye ve hukuka göndermede bulunmak da cömertlik konusunda dine başvurmak kadar etkili oluyorsa, dinin olumlu etkilerini yinelemek mümkün demek.

İkincisi, yakınlarda yapılan bir araştırma inananlarla inanmayanların başkalarına neden yardım ettiklerini kıyaslamış. İnanmayanların başkalarının durumlarına karşı daha duyarlı olduğu, özgeciliklerinin merhamet duygusundan kaynaklandığı ortaya çıkmış. İnanlarsa daha ziyade vazife duygusuyla ve dinlerinin onlara buyurduğu davranış kalıplarıyla harekete geçiyorlarmış. Sonuçta ortaya çıkan davranış aynı olsa da sebepleri farklı görünüyor.[32] Besbelli iyilik yapmak için pek çok sebep var ve din bunlardan yalnızca bir tanesi.

Seküler model şu anda Kuzey Avrupa'da deneniyor, hatta öyle bir noktaya geldi ki çocuklar "kilise" denen büyük binaların üzerinde neden bu kadar çok "artı" işareti olduğunu saf saf sorabiliyorlar ve insanlar "meseleden elini yıkamak" ya da "kovada bir damla" gibi sık kullandıkları ifadelerin İncil'den kaynaklandığını bile bilmiyorlar.* Hasta, yoksul ve yaşlılarla ilgilenmek gibi eskiden kiliselerin üstlendiği pek çok işlev artık sivil kurumlar tarafından yürütülüyor. Bu ülkelerin vatandaşları büyük ölçüde agnostik ya da ibadet etmeyen insanlardan oluşsa da bu tür hizmetlerin arkasında duruyorlar. Hem ik-

* Örneğin Matta 27:24 ve Yeşaya 40:15.

32. Laura Saslow vd. (2012).

tisadi hem de ahlaki açıdan devasa bir deney bu; büyük ulus devletlerin, din olmadan iyi işleyen bir ahlaki sözleşme kurup kuramayacağını gösterecek bize. Benim gibi ahlakın daha ziyade içeriden geldiğine inanıldığı takdirde, bu çabayı desteklemekten geri durulmayacaktır ama başarı için Tanrı'nın ölüm raporundan fazlasının gerekeceği konusunda Freud, Kitcher ve daha nicelerine katılıyorum.

8

Aşağıdan Yukarı Ahlak

> Uzun çubuklar üzerinde yürümek azmi biraz abartmaktır çünkü çubuklar üzerinde bile kendi ayaklarımızla yürürüz ve dünyanın en yüksek tahtına oturduğumuzda bile kendi kıçımızın üzerinde otururuz.
>
> MONTAIGNE[1]

MADRİD'DE, Prado Müzesi'nin 56 numaralı salonuna ikinci kez girerken kendimi bir tapınağa giriyormuşum gibi hissettim. *El Bosco* hakkında yaptığım onca okumaya ve doğduğum şehirde Jheronimus Bosch Sanat Merkezi'ni eski dostlarla daha yeni dolaşmış olmama rağmen, *Bahçe*'nin aslının ne kadar renkli ve neşeli göründüğüne şaşmaktan kendimi alamadım. Yeşil mavi arka plan, kırmızı meyveler, gösterişli kuşlar ve açık pembe (üç beş tane de siyah) çıplaklar kalabalığı, harika bir şölen atmosferi yaratıyordu. Belki *Bahçe* bana olduğundan da bir renkli görünmüştü çünkü, insana hemen oracıkta ölme isteği veren kahverengi ve mat *Ölümün Zaferi* tablosunun bulunduğu taraftan girmiştim salona. Parlak renkler kullanma konusunda gayet usta olan Brueghel özellikle bu etkiyi yaratmak için böyle yapmıştı tabloyu kuşkusuz.

56 numaralı salon, yüksek tavanlı ve aydınlık bir mekân; insanlar fazla yaklaşmasın diye *Bahçe*'nin etrafına şeritler çevrilmiş. Bir turist grubunun başları üzerinden, müzenin hediyelik eşya dükkânında tişörtleri, takvimleri, ajandaları ve bilgisayar için fare altlıkla-

1. Michel de Montaigne (1877), cilt III, s. 499.

rı olan, bu tek şaheser içine toplanmış yüz tablonun ayrıntılarını inceledim. Ünlü sinirbilimci Antonio Damasio'nun, *Looking for Spinoza* (Spinoza'mn Peşinde) kitabı üzerinde çalışırken benimle tam aksi yöne yaptığı hac yolculuğu sırasında hissettiklerimi hissettim muhtemelen. Bu Aydınlanma filozofunun, Hollanda'nın Lahey ve Rijnsburg şehirlerindeki evlerini görmeye gitmişti.

Damasio, Portekiz kökenli bir Hollandalı olan Spinoza hakkında daha fazla bilgi edinmek istiyordu. Spinoza'nın Yahudi anne ve babası zorla din değiştirmekten kurtulmak için kendi ülkelerinde Engizisyondan kaçmışlardı. Kendisi de Portekiz doğumlu olan Damasio, Spinoza'ya doğal bir yakınlık duyuyordu ve onu Kant'la kıyaslarken, Kant'ın tutkunun tehlikelerine akılla karşı koymayı istediğini, halbuki Spinoza'nın tutkuyu, düşüncesinin ardındaki itici güç olarak gördüğünü söylemişti. Damasio, Spinoza'yı en biyolojik odaklı filozoflardan biri olarak resmetmiş ve Semavi Tanrı konusundaki şüpheciliği yüzünden bu yaklaşımının yerilmesine üzülmüştü. Ben de onun gibi Bosch'un sürgündeki eserlerini görmek için Prado'ya gittim ve Bosch'a da hakkı pek verilmediği halde, ahlakın kökeni ve dinin bu alandaki rolü meselesinde ressamın söyleyecek çok şeyi olduğunu hissettim. Ölümünden asırlar sonra yeni ve heyecan verici bulunarak göklere çıkarılan, bilinç genişlemesinin işareti olarak görülen gerçeküstücülük akımını derinden etkilemişti. Rüyaları gerçeğe dönüştürmüş, insanlığın ebedi zaaflarını, çağdaşı Rotterdamlı Erasmus'un yazıda yaptığı şekilde resmetmişti. Erasmus'un meşhur *Deliliğe Övgü* kitabı, zengin bir Latinceyle insan soyunun ne kadar değersiz ve doğuştan aptal olduğunu anlatır. Yaratılışın kralım yerlere sermek için yapılan bu ilk teşebbüslere bir yakınlık hissetmekten kendimi alamıyorum.

Bunun güzel bir örneği de yine 56 numaralı salondaki, Bosch'un *Saman Arabası* triptiğidir. Tepeleme saman yüklü bir araba bir insan kalabalığı arasından geçmektedir. Daha dikkatli bakınca insanların saman için kavga ettiklerini görürüz. Eski Felemenkçede "hoy" (saman) değersizlik, boşluk, hiçlik anlamına gelir.[2] Tablo, saman uğru-

2. On beşinci yüzyıldan kalma, hayata dair bir Hollanda sözü "Tis al hoy en stof" (Topu topu samanla toz).

na birbirinin gırtlağına sarılmış, birbirine bıçak çekmiş, tekme tokat girişmiş, tekerlekler altında ezilen insanları gösterir. Bu itiş kakış içinde din adamları da yerini almıştır, şişman bir papaz, torbasını dolduran rahibelerin başında bekler. Asilzadeler ve papa bütün azametleriyle arabayı atları üzerinde takip ederler ve varsılların, istediklerini almak için yoksulların arasına karışmasına gerek olmadığım gösterirler. Araba, herkesi fareli köyün kavalcısı gibi ardına takıp sağ taraftaki panelde onları bekleyen cehenneme doğru götürür. Bosch'un açgözlülüğün çirkin ve anlamsız olduğu mesajı düşünüldüğünde —inananlara maddi getiri vadeden— "refah doktrini" (*prosperity gospel*) vazeden kiliseler için triptik iyi bir tartışma konusu teşkil edebilir. İsa'nın, bir zenginin cennete girmesinin bir devenin iğne deliğinden geçmesinden daha zor olduğu sözünden de anlaşılacağı üzere, Bosch'un mesajı Hıristiyan ahlakının en eski mesajlarından biridir. Triptik, maddi zenginliğin insanlar üzerinde yarattığı kötü etkiyi gözler önüne serer ve hayatını buna vakfetmeyi saman için kavga etmeye benzetir.

Hayatı hakkında, hele fikirleri ve inançları hakkında çok az şey bildiğimiz Bosch'u tam manasıyla anlayamadığımız da bir gerçek. Yaptığımız çıkarımların onun niyetleriyle örtüştüğüne emin olamasak da elimizden geldiğince yorumluyoruz onu. Büyük Alman sanat tarihçisi Erwin Panofsky'nin dediği gibi, "Kilitli odanın kapısına birkaç delik açtık ama anahtarı bir türlü bulamadık."[3]

Bahçe'nin sol paneline baktığımda, cennetin, yaratılıştan başka bir süreçle dolmuş olabileceği iması bana çarpıcı geliyor. Bosch evrimci filan değildi. Modern evrim fikirleri, 18. yüzyılda İngiltere ve Fransa'da, Darwin'den önce ama Bosch'tan çok daha sonra ortaya çıktı. Bu triptik, daha ziyade Aristoteles'in "kendiliğinden üreme" fikrine gönderme yapıyor. Bu fikre göre bir miktar su, çamur ve gübre çürümeye bırakıldığında canlı (ama bazen biçimi bozulmuş) mahluklar üretebilir. *Bahçe*'de iki tane ilksel çorba birikintisi vardır ve içlerinden tüylü ve yüzgeçli hayvanlar, kanatlı balıklar, yüzen bir tekboynuz, üç başlı bir kuş, ön ayakları olan bir fok ve türlü amfibiler çıkar. Deniz seviyesinin altında yaşayan Hollandalılar için su,

3. Erwin Panofsky (1966), s. 357.

Bosch, çamurlu su birikintilerinde kendiliğinden üreyen tuhaf ve biçimsiz mahlukları, *Bahçe*'nin bu (azıcık değiştirilmiş) parçasında resmetmişti. Ayrıca iki avlanma vakası bulunuyordu. Ressam, bu evrimci-görünen tabloyu Âdem'le Havva'nın hemen ayakları dibine yerleştirerek kışkırtıcı olmaya mı çalışmıştı?

doğal olarak bir saplantı halini almıştır. Bosch genellikle durgun suyu kötülük simgesi olarak kullanır ama burada hayat üretir. Bir biyoloğun içine bu kadar işleyecek sahneler gösteren başka bir tablo bilmiyorum. Hepsini taçlandıran da sakin sakin kitabını okuyan, ördek gagalı bir mahluktur, adeta bilginin meyvesinin bu cennetsi çamurda mevcut olduğunu ima eder.

Yeni doğan türleri Âdem'le Havva'nm yanma koyan ressam, mütevazı hayat biçimleriyle insanlığın yaratılması arasında bir bağlantı kuruyor gibidir. Genellikle dini bütün bir Hıristiyan olarak resmedilse de Bosch, eserlerine şüphecilik tohumları saçmıştır.

Mütevazı Başlangıç

Çamurdan dışarı sürünen hayvanlar bize mütevazı başlangıcımızı hatırlatır. Her şey çok basit başlamıştır. Bu sadece — ön yüzgeçlerden oluşan ellerimiz ve yüzme kesesinden oluşan ciğerlerimizle — bedenimiz için değil, zihnimiz ve davranışlarımız için de geçerlidir. Ahlakın bir şekilde bu mütevazı kökenin dışında kaldığı düşüncesi, din tarafından zihinlerimize işlenmiş, felsefe tarafından da kabul görmüştür. Ancak bu düşünce, modern bilimin bize içgüdülerin ve duyguların önceliği konusunda söylediklerine aykırıdır. Başka hayvanlara dair bildiğimiz şeylere de aykırıdır. Bazıları hayvanların ne-

ticede hayvan olduğunu, bizim türümüzünse ideallerine göre hareket ettiğini söyler ama bunun aksini ispatlamak kolaydır. Bizim türümüzün idealleri olmadığını değil, başka türlerin de idealleri olduğunu göstererek yapabiliriz bunu.

Örümcek ağını neden onarır? Çünkü kafasında ideal bir yapı vardır ve ağı bu yapıyı kaybettiği anda onu asıl şekline getirmek için çalışmaya koyulur. "Anne ayı" yavrularını nasıl korur?[4] Bir anne domuzla yavruları arasına giren herkes, annenin kafasında bozulmasından hoşlanmadığı ideal bir yerleşim olduğunu anlar. Hayvan dünyasında tamir ve düzeltmeye bolca rastlanır; bozulmuş kunduz barajlarından, karınca yuvalarına, bölgenin savunulmasından mevki ayrımına kadar. Hiyerarşiye uymayan aşağı mevkideki bir maymun, kabul görmüş düzeni bozdu mu ortalık birbirine girer. Düzeltmeler, tanımı gereği kuralcıdır: Hayvanların kafasındaki düzeni yansıtır. Yine kuralcı bir sistem olan ahlaka gayet uygun şekilde, sosyal memeliler uyumlu ilişkiler kurmaya çalışır. Çatışmadan kaçmak için ellerinden geleni yaparlar. Doğaya gladyatör bakış açısından bakmak tümüyle yanlıştır. Doğada yapılan bir deneyde, iki yetişkin erkek babun, aralarına atılan fıstığı gayet iyi gördükleri halde uzanıp almamışlardır. Hayatı boyunca arap babunlarıyla çalışan İsviçreli primatolog Hans Kummer, ailelerini besleyemeyecek kadar küçük bir meyve ağacının üzerinde karşılaşan iki harem liderinin, kaçınılmaz kavgayı birbirlerinden *koşa koşa* kaçarak engellediklerini anlatıyor. Eşleri ve çocukları da onların peşlerinden gitmiş, meyveler hiç koparılmadan ağaçta kalmış. Bir babunun kocaman, deşici köpek dişleri düşünüldüğünde, uğrunda dövüşmeye değecek pek az kaynak olduğunu teslim etmek lazım.[5] Erkek şempanzeler de aynı ikilemle karşı karşıyadır. Ofisimin penceresinden, üç beş tanesini, cinsel organı kabarmış bir dişinin etrafında görürüm sık sık. Bu erkekler birbiriyle rekabet etmek yerine barış ortamını korumaya çalışır. Sık sık dişiye baksalar da bütün günü birbirlerini tımar ederek geçirirler. Ancak herkes yeterince rahatladığında içlerinden biri çiftleşmeye kalkışır.

4. "Anne Grizzly Ayı" ifadesini, 2008'de başkan yardımcısı adayı Sarah Palin meşhur etmişti.

5. Hans Kummer (1995).

Cinsel çekiciliği olan bir dişinin yakınında birbirini tımar ederek "pazarlık eden" üç yetişkin erkek. Aşağı mevkideki erkekler, üstlerini tımar ettiklerinde ve meydan okumadıklarında çiftleşme şansı bulabilir.

Kavga çıkarsa primatlar da ağı bozulan örümcek gibi davranır: Tamir moduna geçerler. Uzlaşma, toplumsal ilişkilerin çok önemli olmasından kayaklanır. Çeşitli türler üzerinde yapılan araştırmalar, bireyler birbirine ne kadar yakınsa, birbiriyle ne kadar çok şeyi birlikte yapıyorsa, saldırganlığın ardından barışma oranlarının o kadar yüksek olduğunu göstermiştir.[6] Davranışları, dostluğun ve aile bağlarının değerini bildiklerini gösterir. Bu genellikle korkularını aşmalarım ve saldırganlıklarını bastırmalarını gerektirir. Maymunların eski hasımlarına sarılmasının ve onları öpmesinin nedeni çatışmayı sona erdirme isteğidir. Böyle bir istek olmasa sadece birbirlerinden uzak dururlardı.

Bu da beni aşağıdan yukarı ahlak görüşüme geri getiriyor. Ahlak kanunu yukarıdan dayatılmaz ya da akıl yürütme sonucu varılmış ilkelerden çıkmaz; ezelden beri var olan, içe işlemiş değerlerden kaynaklanır. En temel kanun, grup yaşantısının hayatta tutma değerinden çıkar. Ait olma, iyi geçinme, sevme ve sevilme arzusu, bağlı olduğumuz bireylerle iyi ilişkiler sürdürmek için elimizden geleni yapmamızı sağlar. Başka sosyal primatlar da bu değeri paylaşır ve herkesin onayladığı bir yaşam tarzını sürdürebilmek için duygularla eylemler arasına filtre koyarlar. Erkek şempanzeler bir dişi için kav-

6. Frans de Waal (2000).

gaya tutuşmadığında ya da erkek babunlar aralarına düşen fıstığı görmezden geldiğinde, bu filtre çalışır. Ketlemeler böyle oluşur.

Şempanze kolonimizin en genç dişisi Tara'nın, kendisinden büyük hanımları deli eden hınzır bir huyu var. Bazen bahçede ölü bir fare bulur ya da terk edilmiş bir deliği kazıp içinden çıkarır. Fare ölüsünü vücudundan uzak tutarak taşır ve çaktırmadan, uyuyan bir arkadaşının başına ya da sırtına koyar. Kurbanı, ölü fareyi hisseder hissetmez (ya da kokusunu alır almaz) yerinden sıçrar ve bu çirkin şeyi üzerinden atmak için deli gibi silkelenip, çığlıklar atmaya başlar. Hatta kokuyu çıkartmak için farenin değdiği yeri bir tutam otla ovabilir. Tara hemen fareyi yerden alıp bir sonraki hedefine yönelir. İşin ilginç yanı hiç ceza almamasıdır. Kurbanları çok rahatsız olur, Tara hiyerarşinin en altındadır ama bedel ödemez. Yetişkinlerin, çocuklara karşı aşırı sabırlı olmasından faydalanır.

Duygu kontrolü, hayat memat meselelerinde çok işe yarar. Sydney, Taronga Hayvanat Bahçesi'nin kıdemli bakıcılarından Allan Schmidt bir keresinde bana böyle bir vaka anlatmıştı. Maymunları sergiledikleri alanın dünyadaki benzerleri arasında müstesna bir yeri var. İki yaşındaki Sembe, bu alanda oynarken ip halkalarından birine dolanmış. Doğal olarak korkuya kapılmış ve çığlıklarına annesi Shiba koşmuş. Shiba, Sembe'yi dolandığı ipten kurtarmayı başarmış, sonra da sarılıp rahatlatmak için onu başka bir yere götürmüş. Sembe sakinleştikten sonra, Shiba tekrar ipe tırmanmış ve ilerisi için tehlike oluşturmasın diye halkayı dişleriyle keserek koparmış. Bir yavruyu ölümcül bir ipten kurtarmanın ne kadar zor olduğunu düşünün. İlk tepki bebeği ya da ipi çekmek olurdu ama bunu yapmak işleri daha da kötüleştirirdi. Anne bu tepkiyi vermek yerine ipi gevşetmiş, böylece tehlikenin farkında olduğunu göstermiş. Sonra aldığı güvenlik tedbiri de bunu doğruluyor.

Biz memeliyiz, birbirlerinin duygularına karşı gösterdikleri hassasiyetle diğerlerinden ayrılan bir grup hayvan. Ben primatlardaki örnekleri öne çıkarma eğiliminde olsam da anlattığım şeyler başka memeliler için de geçerli. Oyun oynayan köpeklerin, kurtların ve çakalların videolarını analiz eden, Amerikalı zoolog Marc Bekoff'un çalışmasını ele alalım. Köpekgillerde oyunun kuralları olduğu, güven tesis edilmesine yaradığı, başkalarını düşünmeyi gerektirdiği

ve yavrulara nasıl davranılacağını öğrettiği sonuçlarına varmış. Gayet sık rastlanan "oyun selamı" (hayvanın ön ayaklarının üzerine eğilip arkasını havaya kaldırması) oyunu, karışma olasılığı olan kavga ve cinsellikten ayırmaya yarıyor. Oyunculardan biri yanlış bir harekette bulunduğunda ya da yanlışlıkla ısırdığında oyun aniden duruyor. Hatayı yapan yeni bir oyun selamıyla "özür diliyor" ve karşısındaki hatasını "affederse" oyun devam edebiliyor. Rol değişimleri oyunları daha da heyecanlı kılıyor, mesela dominant bir sürü üyesi, bir yavrunun karşısında sırtüstü yere yatıp, boyun eğer gibi karnını gösterebiliyor. Böylece gerçek hayatta asla izin vermeyeceği bir şey yapıyor ve ufaklığın onu "yenmesine" izin veriyor. Bekoff da bunun ahlakla ilintili olduğunu düşünüyor:

> Sosyal oyun sırasında, bireyler görece emniyetli bir ortamda eğlenirlerken, başkaları tarafından da kabul gören oyun kurallarını —ne şiddette ısırabileceklerini, ne kadar haşin davranabileceklerini— ve çatışmaları çözmeyi öğreniyorlar. Kuralına göre oynamanın ve başkalarının da aynı şeyi yapacağına güvenmenin ödülü var. Neye izin verilip neye verilmediğini düzenleyen toplumsal davranış kuralları var ve bu kurallar, ahlakın evrimleşmesine ışık tutabilir.[7]

Bekoff için oyunu kuralına göre oynamak, bir köpeğin iyi bir oyun arkadaşı olabilmek için sergilemesi gereken davranışlar anlamına geliyor. Küçük bir köpeği kovalayan büyük bir köpeğin işi ağırdan alması, bütün köpeklerin de yavaş ısırması gerekir. Bu kurallar benim bire bir ahlak dediğim şeyi oluşturur. Ama kurallara uymak, sadece oyunda değil kaynakların paylaşımında da söz konusudur. Denk adalete dair pek çok yüce ilke formüle edilmiş olsa da altında yatan duygular, genelde zannedildiğinden çok daha temel duygulardır. Ne de olsa küçücük çocuklar bile kardeşlerinden daha küçük bir pizza dilimi aldıklarından "Bu haksızlık!" diye bağırarak ortalığı kaldırır. Birinci-seviye hakkaniyet sergiler, başkasından daha az aldıkları için küserler. Bu duygu olmasa, neyin nasıl bölüştürüldüğü kimin umrunda olurdu ki?

Avcı-toplayıcıların eşitlikçiliği, kaynakların bölüşümü konusuna kafa yormamızın ardında uzun bir evrim tarihi olduğunu düşün-

7. Marc Bekoff (2001), s. 85.

dürür. Avcılar, kendi ailelerini ve dostlarını kayırmasınlar diye, avladıkları hayvanı bölmelerine bile izin verilmezdi. Dünya çapında Ültimatom Oyunu oynayan antropologlar insanların her yerde eşitliği önemsediğini ortaya çıkardılar. Ültimatom Oyunu iki oyuncunun belli bir meblağı aralarında bölüşmesinden ibaret. Paranın nasıl bölüneceğine oyunculardan biri karar veriyor ama ancak öteki de bunu kabul ederse parayı alabiliyorlar. Türümüzün bütün üyeleri eşit paylaşımı tercih ediyor, muhtemelen kararı veren kişi eşitsiz bir paylaşım önerdiğinde kabul edilmeyeceğini bildiği için. Haksız tekliflerle karşılaşan oyuncuların beyin taramalarında, horgörü ve öfke gibi olumsuz duygulara rastlanıyor.[8]

İnsanlar Ültimatom Oyunu'nu biraz karmaşık bir biçimde oynarlar çünkü sadece daha az aldığımızda itiraz etmekten ibaret olan birinci-seviye hakkaniyet sergilemekle kalmayız, karşımızdaki kişinin bu tepkiyi vereceğini tahmin eder ve bunu engellemeye çalışırız. Aktif olarak eşitliği teşvik ederek yaparız bunu, böylece ikinci-seviye hakkaniyete ulaşılır, yani genel olarak hakkaniyetli sonuçların tercih edilmesine. Çatışmadan kaçınmanın hayati rolüne Thomas Hobbes da işaret etmiştir: "Her insan doğal olarak kendisi için iyi olan şeyi ister ama adaleti, sadece Barış için, hasbelkader ister."[9] Siyaset filozofuna katılıyorum ama ben asla "hasbelkader" sözünü kullanmazdım. Bu kadar bariz ve yaygın bir insan eğiliminin bir sebebi olsa gerek.

Bu eğilimin ne kadar eskiye dayandığı, Sarah Brosnan'la birlikte bu eğilimi kapuçinlerde tespit etmemizle açıklığa kavuştu. Epey ünlenen bu deneyde, aynı iş için bir kapuçin salatalık alırken diğeri üzüm alıyordu. Kapuçinlerin her ikisi de niteliği her ne olursa olsun birbiriyle aynı ödülü aldığında işi yapmaya devam ediyorlardı ama eşitsiz neticeyi öyle hararetle reddediyorlardı ki duygularını anlamamak imkânsızdı. Kapuçinlerin tepkilerini seyrettirdiklerim gülmekten sandalyelerinden düşüyor — izleyicilerin tepkisini de hayretle tanıma olarak yorumluyorum.[10] Bu görüntüleri görünce duyguları-

8. Joe Henrich vd. (2001) ve Alan Sanfey vd. (2003).

9. Thomas Hobbes (1651), s. 36.

10. Şebeklerde hakkaniyet videosu, TED'de 2012'de yaptığım konuşmanın sonunda yer alıyordu. www.ted.com/talks adresinden izlenebilir.

nın, şebeklerin duygularına ne kadar benzediğini fark ediyorlar. Salatalık alan kapuçin memnuniyetle ilk dilimini mideye indiriyor ama arkadaşının üzüm aldığını görünce öfkeden çıldırıyor. Aniden değersizleşen salatalık dilimlerini fırlatıp atıyor ve deney bölmesini öyle hararetle sarsmaya başlıyor ki, bölmenin parçalanmasına ramak kalıyor. Altta yatan motivasyon, işsizliği ya da düşük ücretleri sokaklarda protesto eden insanların motivasyonlarından çok da farklı değil. Occupy Wall Street hareketi, bazıları üzümler içinde yuvarlanırken geri kalanların salatalığa talim etmesinden kaynaklanıyor.

Başkası daha iyisini alıyor diye mis gibi yiyeceği reddetmek, Ültimatom Oyunu oynayan insanların performansına çok benziyor. Herhangi bir şey almanın hiçbir şey almamaktan daha iyi olduğunu düşünen iktisatçılar, bu tepkiyi "akıldışı" buluyor. Hiçbir maymun, normalde yiyeceği bir gıdayı reddetmemeli, hiçbir insan düşük de olsa bir teklifi reddetmemeli, onlara göre. Para paradır. Bu tepkiler akıldışıysa bu, türler ötesi bir akıldışılık. Bir şebek üzerinde bütün canlılığıyla gördüğümüz zaman, adalet duygumuzun, çok övündüğümüz akılcılığın ürünü olmadığını, en temel duygulardan kaynaklandığını anlıyoruz.

Ancak kapuçin deneyimizde ikinci-seviye hakkaniyet gözlenmediğini de eklemem lazım. Üzümü alanın, ödülünü salatalık alanla paylaştığını görmedik hiç. Ancak ileri seviyede hakkaniyetin sadece insana has olduğu anlamına gelmiyor bu. En yakın akrabamız olan maymunları da dikkate almak lazım. Öncelikle şunu belirteyim; maymunlar kendilerine ait olmayan yiyeceklerle ilgili çatışmaları çözerler. Bir keresinde yetişkin bir dişinin, yapraklı bir dal için kavga eden iki gencin arasına girdiğini görmüştüm. Dalı ellerinden almış, ikiye bölmüş ve her birine bir parçasını vermişti. Sadece kavgaya engel olmak mı istemişti yoksa bunun paylaşımla ilgili bir sorun olduğunu anlamış mıydı? Yüksek mevkideki erkekler de sık sık yiyecekten kaynaklanan kavgaları ayırır ve söz konusu yiyeceklere ellerini bile sürmezler. Dişi bir bonobo olan Panbanisha'nın, ayrılcalıklı olmaktan rahatsız olduğu gözlenmiştir. Biliş laboratuvarında test edilen Panbanisha büyük miktarda süt ve kuru üzüm almış ama aynı zamanda ona uzaktan bakan arkadaşlarının ve ailesi-

nin kıskanç bakışlarım da üzerinde hissetmiş. Bir süre sonra bütün ödülleri reddetmiş. Deneyi yapan kişiye bakarak uzaktaki grup üyelerini işaret etmiş ve onlara da biraz yiyecek verilene kadar işaretlere devam etmiş. Ancak ondan sonra kendi önündekileri bitirmiş. Maymunlarda geleceği düşünme yeteneği vardır. Panbanisha herkesin önünde yiyecekleri bitirmiş olsa, sonradan gruba katıldığında pek hoş muamele görmeyebilirdi.[11]

İkinci-seviye hakkaniyete dair en ikna edici veri, Sarah'mn şempanzeler üzerinde yaptığı çalışmalarda ortaya çıktı. Şebeklerin gerçekten de eşitsizliğe bozulduğunu kanıtlamak için eleştirmenlerin bizden istediği ilave testleri de tamamına erdirdikten sonra Sarah büyük ölçekli bir şempanze projesine başladı. Hakkaniyet konusundaki duyarlılığın ancak emekle birleştiğinde ortaya çıktığını fark etmiştik.[12] Primatlara sadece eşitsiz yiyecekler vermek olumsuz bir tepki yaratmıyordu. Yiyeceğin iş karşılığı bir ödeme olarak işlev görmesi gerekiyordu. Bunu aklımızda tutarak, şempanzelere basit bir iş karşılığı üzüm ve havuç parçaları verdik; üzüm onların da gözdesiydi. Bekleneceği üzere havuç alanlar işi yapmayı bıraktılar ya da yanlarındaki üzüm aldığında kendi yiyeceklerini bir kenara ittiler. Bu noktaya kadar sonuçlar şebek deneyini doğruluyordu. Ama hiç kimse üzüm alanların da sıkıntı duyacağını hesaba katmamıştı. Sarah raporunda şöyle yazdı, "Öteki şempanzenin de değeri daha yüksek olan üzüm yerine, değeri düşük havuç alması durumunda, şempanzelerin üzümü yemeyi reddetme eğiliminde olduğunu hayretle gördük."[13]

Bu yüzden de hakkaniyet ve adaleti kadim yetiler olarak görmek lazım. Kaynaklar üzerindeki rekabet karşısında uyumu koruma gereğinden doğmuşlar. Hakkaniyetin her iki seviyesini de maymunlarla, birinci seviyesini şebekler ve köpeklerle paylaşıyoruz. Viyana Üniversitesi'nde Friederike Range, yanlarındaki köpek "tokalaşmak" için patisini kaldırdığında ödül alıyorsa, kendisi aynı hareketi

11. Panbanisha vakası, bonoboların herkes eşit muamele gördüğünde mutlu olduğuna inanan Sue Savage-Rumbaugh tarafından anlatılıyor; aktaran Frans de Waal (1997a).

12. Megan van Wolkenten vd. (2007).

13. Sarah Brosnan vd. (2010).

yapınca ödül almayan köpeğin patisini kaldırmadığını gözlemlemiş.[14] İşbirliği yapan hayvanların uzun soyundan gelen köpeklerde bu tepkiyi görmek bizi şaşırtmamalı. Başkalarının ne aldığını takip etmek biraz çiğlik gibi görünebilir ama uzun vadede kazıklanmayı engeller. Bu tepkiye "akıldışı" demek işin can alıcı noktasını kaçırmak olur. Eğer sık sık birisiyle birlikte ava çıkıyorsanız ve karşınızdaki hep etin en iyi parçasını alıyorsa, birlikte ava çıkmak için başka birini aramaya başlarsınız. Eşitsizlikten hoşlanmayan üç hayvan türünün —şempanze, kapuçin, köpekgiller— et sevmesi ve gruplar halinde avlanması tesadüf olmasa gerek. Ödülün nasıl bölüşüldüğü konusundaki hassasiyet, verilen emeğin karşılığının alınmasını garantiliyor, bu da işbirliğinin devam etmesi için hayati önem taşıyor.

Bu noktada ahlakın bir sonraki seviyesine geliyorum, diğer bütün primatları geride bıraktığımız seviyeye. Grup seviyesi bizim için çok önemlidir; sadece kendimiz ve yakın akrabalarımız için değil etrafımızdaki herkes için kafamızda doğru ve yanlış fikirleri oluştururuz. Bu seviyenin maymunlarda hiç bulunmadığı söylenemez —bu konuyu "topluluk yararı" başlığında tartışmıştım— ama çok daha fazla soyutlama kabiliyeti ve bizi doğrudan etkilemese bile birilerinin yaptığı yanlışın yanma kâr kalmasına izin vermenin yaratabileceği sonuçları önceden tahmin etmeyi gerektiriyor. Biz bu tür şeylerin topluluk yararı üzerinde nasıl bir etki yaratacağını tahmin etme yetisine sahibiz. Altta yatan değerler o kadar da karmaşık değil çünkü bir topluluğun iyi işlemesi, bütün üyelerinin çıkarınadır ama başka hayvanlarla eşdeğerlik bulmak daha zor. Dürüstlük ve güvenilirlikle nam salmaya çalışırız, hile yapanları ya da işbirliğine yanaşmayanları dışlarız. Hedefimiz, müşterek çıkarları bencil çıkarların önüne koyarak herkesi belli sınırlar dahilinde tutmaktır. Ahlak, grup hayatının yararlarını etrafa yaymaya yarar ve güçlü bir elitin herkesi sömürmesine engel olur. Burada, ahlakı bir iç-grup olgusu olarak gören geleneksel biyolojiyi takip ederek Darwin'e geri dönüyorum. Christopher Boehm bunu şöyle özetlemişti:

> Ahlaki kodlarımız ancak grup içinde tam manasıyla uygulanır; bunun aynı dili konuşan bir grup, aynı mülkü ya da etnik kimliği paylaşan, okuma

14. Friederike Range vd. (2008).

yazması olmayan bir topluluk ya da bir millet olması fark etmez. Kültürel yabancılara uygulanan özel, aşağılayıcı bir ahlaki "indirim" vardır — bu kişiler genelde tam manasıyla insan bile kabul edilmezler...[15]

Ama ahlakın, insanlığın geneli hesaba katılarak değil grup-içi sebeplerle evrimleştiği konusunda pek şüphe olmasa da bu bir gereklilik değildir. Son zamanlarda ahlaki cemaatçiliğin dışına çıkmak ve onurlu insan hayatı konusunda öğrendiklerimizi, yabancılar hatta düşmanlar da dahil dahil dünyanın geneline uygulamak için epey gayret gösteriyoruz. Düşmanların da hakları olduğu fikri, yeni bir fikir: Savaş suçlularıyla ilgili Cenevre Anlaşması 1929'da imzalandı. Ahlakın kapsama alanını genişlettikçe zekâmıza daha fazla güvenmek durumunda kalıyoruz çünkü her ne kadar ben, ahlakın duygulardan kaynaklandığına inansam da, biyolojinin bizi modern dünya ölçeğinde haklara ve yükümlülüklere hazırladığı söylenemez. Grup hayvanları olarak evrimleştik, dünya vatandaşları olarak değil. Yine de evrensel insan hakları gibi meseleler üzerinde düşünme konusunda epey yol katettik ve bu kitapta savunulan doğa kaynaklı etiği içinden kaçamayacağımız bir hapishane gibi görmemize sebep yok. Bu kitap bulunduğumuz yere nasıl geldiğimizi açıklamaya çalışıyor ama biz insanlar tarih boyunca eski temeller üzerine yeni binalar inşa etmeyi bilmişizdir.

Bonobo ve Ateist

Bir bonobo bir ateiste ne söylerdi? Dil konusunda dünyanın en yetenekli bonobosu olan Kanzi'yle tanışmıştım. Kız kardeşi Panbanisha'yla birlikte Atlanta'da yaşıyordu. Kanzi sözlü İngilizceyi şaşırtıcı ölçüde iyi anlıyordu ve gördüğüm en zeki bonobolardandı ama ifadeleri (bilgisayar ekranındaki simgeler formunda) pek de akademik tartışma seviyesinde sayılmazdı. Yine de öyleymiş gibi yapalım.

Bonobo ilk olarak ateisti "öfkeyle uyumaktan" men ederdi. Bir şeyin, hele Tanrı kadar yoruma açık bir şeyin yokluğu konusunda bu kadar infiale kapılmanın manası yok. Doğrudur, bu ülkede maalesef rastlandığı üzere, insanın ateist olduğunu açıklaması bir tür damga

15. Christopher Boehm (2012).

olarak görüldüğünde yaşanan hüsranı anlamak mümkün. Nefret nefret doğurur, bazı ateistlerin dine karşı savaş açması ve ortadan kaybolmasının büyük rahatlık getireceğini söylemesi bundandır. Dinin, saf dışı edilemeyecek kadar kökleşmiş olması ve tarihte, dini zorla saf dışı etme teşebbüslerinin sefaletten başka bir şey getirmemiş olması da cabası. Belki ağır ağır ve yumuşaklıkla yapılabilir ama bunun için de dini mirasımızı çağdışı bulsak bile, bir yere kadar takdir etmemiz ve değer vermemiz gerekir. Belki din bizi okyanusun karşı kıyısına geçirmiş bir gemi gibidir; iyi işleyen bir ahlakla devasa toplumlar kurmamıza imkân tanımıştır. Artık kara göründüğü için bazılarımız gemiden inmeye hazırlanıyor. İyi de karanın göründüğü kadar sağlam olduğunu kim söylemiş?

Ben dinin toplumda oynadığı rolün azalmasından, her şeye kadir Tanrı yerine insan potansiyelinin vurgulanmasından yanayım. Bu yeni bir şey değil tabii: hümanist gündem. Son zamanlarda hümanizm genelde din karşıtı görülüyor ama ilk başta hiç de öyle değildi.[16] Hümanizm ilk başlarda, gündelik hayattan kopuk bulduğu kilise ilahiyatını eleştirirdi ama Hıristiyan değerleriyle son derece uyumluydu. Gerçi burada dikkatli olmam lazım çünkü herhangi bir değere "dini" sıfatı yakıştırmak sorunlu bir şey. Daha ziyade, evrensel insani değerlerin, çeşitli dinler tarafından benimsendiği, anlatılarla desteklendiği ve sahiplenildiği söylenebilir. Hümanizm ancak 18. yüzyılda dine karşı bir alternatife dönüşmüştür ve doğaüstü yerine akıl üzerine kurulu bir etik hayat duruşu sunarak pek çok kişiyi kendine çekmiştir. Ancak dinin din karşıtı değil, gayridini olduğu gerçeğini unutmamak gerekir. Dinin kendisi her zaman hoşgörülü olmasa da dine hoşgörü göstermek, hümanizmin, çok daha önemli bir şey olan, doğal insan becerileri üzerine kurulu bir toplum oluşturma işine odaklanmasına imkân verir. Bunun sonucu, gittikçe daha seküler bir hal alan Batı toplumlarında sürmekte olan deneydir. Tektonik plakaların hareketi gibi son derece yavaş bir harekettir bu. İnsanlık göz açıp kapayana kadar değişemez, değişmeyecektir, hem din de uzaydan gelme bir etki değildir. Kendi yarattığımız, kimliğimizin bir parçası olan, kültürlerimize işlemiş bir şeydir. Hedefimiz sonun-

16. Peter Derkx (2011).

da yeni bir yol tutturmak olsa bile, dinle iyi geçinmek ve ondan bir şeyler öğrenmek iyi olur.

Bonobo, ateisti böylesi uzun vadeli bir perspektif takınmaya yönlendirirdi. İşin iyi tarafı, ahlaklı bir toplumun temel unsurları dini gerekli kılmaz çünkü içeriden gelir. Hümanizm, aklı vurgulamasına rağmen, türümüzü akıl kadar tutku sahibi bir mahluk olarak görür. Bonobo burada kendinden bir şeyler bulacaktır. Sosyal bir hayvanın duygularına sahibiz, hem sıradan bir hayvanın da değil bir memelinin. Şimdiye kadar insan davranışına getirilen açıklamaların kusuru, genleri fazla vurgulaması ve sosyal böceklerle fazla kıyaslama yapmasıydı. Yanlış anlaşılmasın, karınca ve arılar işbirliği konusunda harikadır ve onlar üzerinde yapılan araştırmalar özgecilik konusunu daha iyi anlamamızı sağlamıştır. Mantığının bu kadar geniş bir tür yelpazesine uygulanabilmesi evrim kuramının zaferidir. Yine de böcekler, memelilerin empati ve bakım alanında geliştirdiği sinirsel devreye sahip değildir. Böcek davranışları yüzeyde bizimkilere benzese de aynı süreç sonucu ortaya çıkınamıştır. Bilgisayarlarla büyük ustaların oynadıkları satrancı birbiriyle kıyaslamaya benzer bu: Aynı hamleleri yapabilirler ama oraya çok farklı yollardan gelirler.

Bonobo, neyse ki kendisinin de böcek olmadığını belirtiyor. Kendimizi, aynı aileyi paylaştığımız primatlarla kıyaslamak, bizi içgüdülerimizin esiri gibi gösteren indirgemeci şemalara karşı koruma sağlar. İndirgemeci tarzda düşünenler, insanlar evrimsel parti siyasetinden ne zaman sapsa "hata" yaftasını yapıştırır. Kuramlarını gözden geçirmektense bizi suçlamak onlara daha kolay gelir. Mesele genlerle davranış arasında, proteinlerin kodlanmasından (ki genler bunu yapar) sinirsel süreçlere ve psikolojiye kadar pek çok katman olmasıdır. Doğuştan gelme değerler ve duygulara göre davranırız, bunlar davranışları dikte etmekten ziyade yönlendirir. Bizi belli bir yöne doğru iter ama bol bol hareket alanı da bırakır. Bunun sonucunda, bize aynı şekilde karşılık veremeyecek insanlara bakmak, akrabalığımız olmayan çocukları evlat edinmek, yabancılarla işbirliği yapmak ve farklı türlerin üyeleriyle empati kurmak gibi yetilerimiz vardır. Hem bunu yapan bir tek biz değiliz; yavrusunu katil balina saldırısına karşı koruyan bir gri balinaya, kambur balinaların yardım

etmesi bunun son örneğidir.[17] Memeliler, başkalarının acısından etkilenir ve gen-merkezli kuramların öngördüğünü katbekat aşan özgecilik seviyelerine ulaşabilir.

Tanınmış Amerikalı beyin cerrahı Benjamin Carson'ın, "Son kertede, evrim kuramını kabul ettiğinizde, etiği saf dışı bırakırsınız, ahlaki kodlara uymanız gerekmez, kendi arzularınız üzerinden kendi vicdanınızı belirlersiniz," diyerek yaptığı gibi evrimi ahlakın karşısına koymaya bonobonun itiraz etmesinin sebeplerinden biri de budur.[18] Bu tür ifadelerin sorunlu tarafı, dünya üzerinde yaşayan bütün halklar bir doğru yanlış duygusu geliştirdiğine göre en büyük arzularımızdan birinin ahlaklı bir dünyada yaşama isteği olduğunu gözardı etmesidir. Carson, ahlakın doğamıza aykırı olduğunu, bütün arzularımızın kötü olduğunu varsayıyor, halbuki bu kitabın yegâne maksadı bunun aksini kanıtlamak. Neyse ki diğer primatlarla paylaştığımız bir grup hayvanın arka planı var ve bu da toplumsal bağlara değer vermemizi sağlıyor. Böyle bir arka plan olmasa, din isterse bayılana kadar erdem ve kötülük hakkında vaaz versin, boş boş suratına bakardık. İlişkilerin değerini, işbirliğinin yararım, güven ve dürüstlüğe duyulan ihtiyacı idrak edebilecek şekilde evrimleştiğimiz için bunları alımlayabiliyoruz. Hakkaniyet duygumuz bile bu arka plandan kaynaklanır.

Bu noktada bonobo ateistin tarafını tutacak ve dinin, ahlak üzerinde bir rolü varsa bile, bunun gecikmeli bir rol olduğunu söyleyecektir. Ahlak önce ortaya çıktı, modern din daha sonra bunun üzerine tutundu. Büyük dinler, bize ahlakı hediye etmediler, aksine onu desteklemek üzere icat edildiler. Dinin, insanları birbirine bağlayarak ve iyi davranışları teşvik ederek bu işi nasıl yaptığını daha yeni incelemeye başladık. Dinin, geçmişte çok önemli olan, yakın bir gelecekte de belli ki önemini koruyacak olan rolünü küçümsemek gibi bir niyetim yok ama ahlakın kaynağının din olmadığını da söylemek lazım.

17. Candace Calloway Whiting, "Humpback whales intervene in orca attack on gray whale calf", *Digital Journal*, 8 Mayıs 2012, http://digitaljournal.com/article/324348.

18. Jonathan Gallagher, "Evolution? No: A conversation with Dr. Ben Carson", *Adventist Review*, 26 Şubat 2004.

Son olarak, bonobo "böyledir"i "böyle olmalı"dan ayırmaya çalışmanın düşünsel işkencesine güler, zira bu çaba ahlakın evrimi konusundaki bütün tartışmaları bulandırır. Felsefede, insanların ya da hayvanların verili durumlarından, ahlaki ideallere ulaşılamayacağı yaygın kabul görür. Birincinin betimleyici, ikincinin kuralcı olduğunu söylerler. Kolayca çözülemeyecek önemli bir değerlendirmedir bu ama öncüllerimizi doğru koymak iyi bir başlangıç olabilir. Hayvanların sadece "serseri" olduğu, doğanın onlara verdiği güdüler üzerinde kontrollerinin olmadığı düşüncesi bizi yanıltır. Bizim gibi hayvanlar da belli başlı neticeleri tercih eder ve her türlü sapmaya korku ya da şiddetle tepki verir. Bonobonun daima içinden geçeni yaptığını da kim söylemiş? Cinsellik konusunda bile, bizden daha az kısıtlamayla karşı karşıya olmasına rağmen, istekli bir partnere ve baskın erkeklerin yokluğuna ihtiyaç duyar. Davranış tarzı konusunda çeşitli beklentiler vardır ve bir yavruyu korkutur ya da bir dişinin yiyeyeceğini çalmaya çalışırsa etrafındakiler tereddütsüz ona bunu hatırlatır. Şahsi konumunu aşan bir doğru yanlış fikri olmasa bile, değerleri, insan ahlakının altında yatan değerlerden çok da farklı değildir. Bonobo da topluma uyum sağlamaya çalışır, toplum kurallarına boyun eğer, başkalarıyla empati kurar, bozulan ilişkileri tamir eder ve haksız düzenlemelere itiraz eder. Bunu ahlak olarak tanımlamak istemeyebiliriz ama davranışı kurallardan azade de değildir.

Bu gözlemle birlikte bonobo, bir savunucudan ziyade bir protestocu olarak gördüğü ateiste nasihatlerini bitiriyor. En zorlu iş, ileri, dinin ötesine geçmek, özellikle de yukarıdan-aşağı ahlakın ötesine. En bilinen "ahlak kurallarımız" ahlaki bulduğumuz şeyler hakkında güzel *post hoc* özetler sunuyor ama hem kapsamları dar hem de gediklerle dolular. Ahlakın, başka hayvanların davranışlarında görülen, çok daha mütevazı bir başlangıcı var. Son on beş, yirmi yıldır bilimin öğrendiği her şey, ahlakın, kötü insan doğası üzerindeki ince bir cila olduğu yolundaki karamsar düşünceyi yalanlıyor. Aksine, evrimsel mazimizin büyük yardımı olmasa asla bu kadar ileri gidemezdik.

—

Teşekkür

PRİMAT DAVRANIŞLARINDAN dine ve hümanizme uzanmak işi biraz fazla sündürmek gibi görünebilir ama arkasında bir mantık var. Benim bu konulara duyduğum ilgi, primatlar arasında işbirliği ve çatışma çözümü üzerine yaptığım çalışmalar sonucu ortaya çıktı. Buradan yola çıkarak empati ve nihayet insan ahlakının evrimi konusunda düşünmeye başladım. Bu konudaki ilk kitabım, *Good Natured* (1996) dinden neredeyse hiç bahsetmiyordu ama pek çok insan için ahlakla din ayrılamaz bir bütün, öte yandan buna karşı çıkanlar da var. Artık hayata dini ve dindışı bakışları da bu karışıma ekleme zamanı geldiğini hissettim. Türümüzün davranışları doğru ve yanlış diye ikiye ayırmaya neden bu kadar teşne olduğu sorusuna cevap vermek için elzemdi bunlar.

Benim için daima arkaplanda var olan Hieronymus Bosch'u da buna ekledim. Arnhem'deki şempanzelerden birine Yeroen ismini vermiştim. Bosch'un Hollandacada ilk ismi olan Jeroen'den geliyordu bu isim. Ressama duyduğum sevgiyi bilen öğrencilerim, 1970' lerde doktoramı aldığımda bana bol resimli bir Bosch kitabı hediye ederek sürpriz yapmışlardı. Alman gazeteci ve ressam Marianne Oertl, Bosch'la insan doğasına dair fikirlerim arasındaki bağı aydınlatarak, konuya olan ilgimi daha da fazlalaştırdı. Bosch'u erken hümanistlerden biri olarak görüyordu, ben de *Bonobo ve Ateist*'te onu böyle resmettim.

2009'da Amerikalı antropolog Sarah Hdry'yle birlikte, Utrecht Humanistics Üniversitesi'nden fahri doktora unvanı aldık. Bu da filozof Harry Kunneman ve diğerleriyle yaptığım tartışmalarda, hümanist açıyı araştırmama katkıda bulundu. Ama elbette, ahlaka yak-

laşımımın başlıca kaynağı, hayvan davranışının toplumcul tarafı üzerine bilimsel araştırmalarımdı. Bu kitapta kullanılan onlarca yıllık araştırma, tek tek isimlerini sayamayacağım kadar çok meslektaşımı, öğrencimi ve sponsoru kapsıyor. Kitapta kullandığım bulgulara katkıda bulunan, yakın dönem iş ortaklarım ve takım arkadaşlarıma teşekkür edeceğim öncelikle, anlattıklarıma renk katan hikâyeleri bana aktaran dostlarımı da burada anacağım: Kristin Bonnie, Sarah Brosnan, Sarah Calcutt, Matthew Campbell, Devyn Carter, Zanna Clay, Marietta Dindo, Tim Eppley, Pier Francesco Ferrari, Katie Hall, Victoria Horner, Kristi Leimgruber, Tara McKenney, Teresa Romero, Malini Suchak, Joshua Plotnik, Jennifer Pokorny, Amy Pollick, Darby Proctor, Diana Reiss, Taylor Rubin, Andy Whiten ve Yuko Hattori. Bize araştırmalarımızı yapma imkânı tanıyan Emory Üniversitesi Yerkes Ulusal Primat Araştırma Merkezi'ne minnettarım, araştırmalarıma katkıda bulunan ve hayatımın bir parçası haline gelen bütün maymun ve şebeklere de.

Seneler zarfında pek çok filozofla da etkileşim halinde oldum ve disiplinlerinin ahlaka nasıl yaklaştığına dair sezgilerimi bilediler. Filozoflar bu konuyu binlerce yıldır düşündüğü halde biyologlar yeni yeni başladı. Hem onlara hem de metne dair öneri ve yorumda bulunan bütün uzmanlara ve dostlara teşekkür ederim: Isabel Behncke, Nathan Bupp, Patricia Churchland, Bettina Cothran, Peter Derkx, Ursula Goodenough, Orin Harman, Sarah Hrdy, Philip Kitcher, Harry Kunneman, Robert McCauley, Ara Norenzayan, Jared Rothstein ve Christopher Ryan. Den Bosch'taki Jheronimus Bosch Sanat Merkezi'nden Thomas Vriens'e, ressamla ilgili bölümlerdeki olguları gözden geçirdiği için teşekkür ediyorum ama yorumlardan tümüyle ben sorumluyum.

Menajerim Michelle Tessler'e azalmayan desteği, Norton Yayınevindeki editörüm Angela von der Lippe'ye eleştirel okuması için teşekkür ederim. Ama her zaman olduğu gibi şimdi de başeleştirmenim, eşim Catherine oldu. Her gün yazdığım bölümleri hevesle okudu ve dürüst fikirleriyle metnimi iyileştirmeme yardımcı oldu. Daha da önemlisi beni pohpohlayıp mutlu etti.

Kaynakça

Aknin, L. B., J. K. Hamlin ve E. W. Dunn. 2012. Giving leads to happiness in young children. *PLoS ONE* 7:e39211

Allman, J., A. Hakeem ve K. Watson. 2002. Two phylogenetic specializations in the human brain. *Neuroscientist* 8:335-46.

Alvard, M. 2004. The Ultimatum Game, fairness, and cooperation among big game hunters. *Foundations of Human Sociality: Ethnography and Experiments from Fifteen Small-Scale Societies* içinde, haz. J. Henrich vd., s. 413-35. Londra: Oxford University Press.

Anderson, J. R., A. Gillies ve L. C. Lock. 2010. Pan thanatology. *Current Biology* 20:R349-R351.

Ardrey, R. 1961. *African Genesis: A Personal Investigation into the Animal Origins and Nature of Man*. New York: Simon & Schuster.

Arsenio, W F. ve M. Killen. 1996. Conflict-related emotions during peer disputes. *Early Education and Development* 7:43-57.

Bakewell, M. A., P. Shi ve J. Zhang. 2007. More genes underwent positive selection in chimpanzee evolution than in human evolution. *Proceedings of the National Academy of Sciences USA* 104:7489-94.

Ballou, M. M. 1872. *Treasury of Thought*. Boston: Osgood.

Barber, B. 1961. Resistance by scientists to scientific discovery. *Science* 134:596-602.

Bartal, I. B.-A., J. Decety ve P. Mason. 2011. Empathy and pro-social behavior in rats. *Science* 334:1427-30.

Bekoff, M. 2001. Social play behaviour cooperation, fairness, trust, and the evolution of morality. *Journal of Consciousness Studies* 8:81-90.

Belting, J. 2005. *Hieronymus Bosch: Garden of Earthly Delights*. Münih: Prestel.

Blanke, O. ve S. Arzy. 2005. The out-of-body experience: Disturbed self-processing at the Temporo-Parietal Junction. *Neuroscientist* 11:16-24.

Boehm, C. 2012. *Moral Origins: The Evolution of Virtue, Altruism, and Shame*. New York: Basic Books.

Boesch, C. 2010. Patterns of chimpanzee's intergroup violence. *Human Morality and Sociality: Evolutionary and Comparative Perspectives* içinde, haz. H. Høgh-Olesen, s. 132-59. Basingstoke, UK: Palgrave Macmillan.

Boesch, C., C. Bole, N. Eckhardt ve H. Boesch. 2010. Altruism in forest chimpanzees: The case of adoption. PLoS ONE 5:e8901.

Bowles, S. ve H. Gintis. 2003. The origins of human cooperation. *The Genetic and Cultural Origins of Cooperation* içinde, haz. P. Hammerstein, s. 429-44. Cambridge, MA: MIT Press.

Boyd, R. ve P. J. Richerson. 2005. Solving the puzzle of human cooperation. *Evolution and Culture* içinde, haz. S. Levinson, s. 105-32. Cambridge, MA: MIT Press.

Boyer, P. 2010. *The Fracture of an Illusion: Science and the Dissolution of Religion.* Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.

Brosnan, S. F. ve F. B. M. de Waal. 2003. Monkeys reject unequal pay. *Nature* 425: 297-99.

Brosnan, S. F., vd. 2010. Mechanisms underlying responses to inequitable out-comes in chimpanzees. *Animal Behaviour* 79:1229-37.

Brown, S. L., R. M. Nesse, A. D. Vinokur ve D. M. Smith. 2003. Providingsocial support may be more beneficial than receiving it: Results from a prospective study of mortality. *Psychological Science* 14:320-27.

Buchanan, T. W., S. L. Bagley, R. B. Stansfield ve S. D. Preston. 2011. The empathic, physiological resonance of stress. *Social Neuroscience* 7:191-201.

Byrne, R. 1995. *The Thinking Ape.* Oxford: Oxford University Press.

Churchland, P. S. 2011. *Braintrust: What Neuroscience Tells Us about Morality.* Princeton, NJ: Princeton University Press; Türkçesi: *Güvenen Beyin*, çev. Yelda Türedi, İstanbul: Alfa, 2013.

Coe, C. L. ve L. A. Rosenblum. 1984. Male dominance in the bonnet macaque: A malleable relationship. *Social Cohesion: Essays toward a Sociophysiological Perspective* içinde, haz. P. R. Barchas ve S. P. Mendoza, s. 31-63. Westport, CT: Greenwood.

Cohen, E. E. A., R. Ejsmond-Frey, N. Knight ve R. Dunbar. 2010. Rowers' high: Behavioural synchrony is correlated with elevated pain thresholds. *Biology Letters* 6:106-8.

Collins, F. 2006. *The Language of God: A Scientist Presents Evidence for Belief.* New York: Free Press.

Coolidge, H. J. 1933. *Pan paniscus*: Pygmy chimpanzee from south of the Congo River. *American Journal of Physical Anthropology* 18:1-57.

Crockford, C., R. M. Wittig, R. Mundry ve K. Zuberbuhler. 2012. Wild chimpanzees inform ignorant group members of danger. *Current Biology* 22:142-46.

Damasio, A. 2003. *Looking for Spinoza: Joy, Sorrow, and the Feeling Brain.* Orlando, FL: Harcourt.

Danziger, S., J. Leva ve L. Avnaim-Pesso. 2011. Extraneous factors in judicial decisions. *Proceedings of the National Academy of Sciences USA* 108: 6889-92.

Darley, J. M. ve C. D. Batson. 1973. From Jerusalem to Jericho: A study of situational and dispositional variables in helping behavior. *Journal of Personality and Social Psychology* 27:100-108.

Dart, R. A. 1953. The predatory transition from ape to man. *International Anthropological and Linguistic Review* 1:201-17.

Darwin, C. 1981 [1871]. *The Descent of Man, and Selection in Relation to Sex.* Princeton, NJ: Princeton University Press; Türkçesi: *İnsanın Türeyişi*, çev. Ragıp Gelincik, Ankara: Onur, 1973.

Dawkins, R. 1976. *The Selfish Gene*. Oxford: Oxford University Press; Türkçesi: *Gen Bencildir*, çev. Mustafa Kayan, İstanbul: Cinius, 2007.

— 2006. *The God Delusion*. Boston: Houghton Mifflin; Türkçesi: *Tanrı Yanılgısı*, çev. Kalisto, İstanbul: Kuzey, 2007.

de Botton, A. 2012. *Religion for Atheists: A Non-Believer's Quide to the Uses of Religion*. New York: Pantheon; Türkçesi: *Ateistler İçin Din*, çev. Ayşe Ece, İstanbul: Sel, 2011.

de Bruyn, E. 2010. Hieronymus Bosch's Garden of Delights triptych: The eroticism of its central panel and Middle Dutch. *Jheronimus Bosch: His Sources* içinde, s. 94-106. s'Hertogenbosch: Jheronimus Bosch Art Center.

Dennett, D. 2006. Review of Richard Dawkins, The God Delusion. *Free Inquiry*.

Derkx, P. 2011. *Humanisme, Zinvol Leven en Nooit meer "Ouder Worden."* Brussels: VUBPress.

Desmond, A. 1994. *Huxley: From Devil's Disciple to Evolution's High Priest*. Reading, MA: Perseus.

de Waal, F. B. M. 1989. *Peacemaking among Primates*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

— 1992. Coalitions as part of reciprocal relations in the Arnhem chimpanzee colony. *Coalitions and Alliances in Humans and other Animals* içinde, haz. A. Harcourt ve F. B. M. de Waal, s. 23-57. Oxford: Oxford University Press.

— 1996. *Good Natured*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

— 1997a. *Bonobo: The Forgotten Ape*. Berkeley: University of California Press.

— 1997b. The chimpanzee's service economy: Food for grooming. *Evolution and Human Behavior* 18:375-86.

— 1999. Anthropomorphism and anthropodenial: Consistency in our thinking about humans and other animals. *Philosophical Topics* 27:255-80.

— 2000. Survival of the rapist. Review of Thornhill and Palmer, A Natural History of Rape by. *New York Times Book Review*, 2 Nisan, s. 24-25.

— 2005. *Our Inner Ape: A Leading Primatologist Explains Why We Are Who We Are*. New York: Riverhead, Türkçesi: *İçimizdeki Maymun*, çev. Aslı Biçen, İstanbul: Metis, 2008.

— 2007 [1982]. *Chimpanzee Politics: Power and Sex among Apes*. Baltimore, MD: Johns Hopkins University Press.

— 2009. *The Age of Empathy: Nature's Lessons for a Kinder Society*. New York: Harmony.

de Waal, F. B. M., H. Uno, L. M. Luttrell, L. F. Meisner ve L. A. Jeannotte. 1996. Behavioral retardation in a macaque with autosomal trisomy and aging mother. *American Journal of Mental Retardation* 100:378-90.

Diamond, M. 1990. Selected cross-generational sexual behavior in traditional Hawai'i: A sexological ethnography. *Pedophilia: Biosocial Dimensions* içinde, haz. J. R. Feierman, s. 422-44. New York: Springer.

Dickson, M. 1999. The light at the end of the tunneling: Observation and underdetermination. *Philosophy of Science* 66:47-58.

Dindo, M., B. Thierry, F B. M. de Waal ve A.Whiten. 2010. Conditional copying fidelity in capuchin monkeys (*Cebus apella*). *Journal of Comparative Psychology* 124:29-37.

Dixon, L. S. 1981. Bosch's Garden of Delights: Remnants of a "fossil" science. *Art Bulletin* 63:96-113.

— 2003. *Bosch.* Londra: Phaidon.

Douglas-Hamilton, I., S. Bhalla, G. Wittemyer ve F. Vollrath. 2006. Behavioural reactions of elephants towards a dying and deceased matriarch. *Applied Animal Behaviour Science* 100:87-102.

Dray, P. 2005. *Stealing God's Thunder: Benjamin Franklins Lightning Rod and the Invention of America.* New York: Random House.

Dudley, S. A. ve A. L. File. 2007. Kin recognition in an annual plant. *Biology Letters* 3:435-38.

Edelman, B. G. 2009. Red light states: Who buys online adult entertainment? *Journal of Economic Perspectives* 23:209-20.

Erasmus, D. 1519. *In Praise of Marriage.* E. Rummel. 1996. *Erasmus on Women* içinde. Toronto: University of Toronto Press.

Evans, T. A. ve M. J. Beran. 2007. Chimpanzees use self-distraction to cope with impulsivity. *Biology Letters* 3:599-602.

Everett, D. L. 2005. Cultural constraints on grammar and cognition in Pirahã: Another look at the design features of human language. *Current Anthropology* 46:621-46.

Fehr, E. ve U. Fischbacher. 2003. The nature of human altruism. *Nature* 425: 785-91.

Fehr, E., H. Bernhard ve B. Rockenbach. 2008. Egalitarianism in young children. *Nature* 454:1079-83.

Fessler, D. M. T. 2007. From appeasement to conformity: Evolutionary and cultural perspectives on shame, competition, and cooperation. *The Self-Conscious Emotions: Theory and Research* içinde, haz. J. L. Tracy, R. W. Robins ve J. P. Tangney, s. 174-93. New York: Guilford.

Flack, J. C., L. A. Jeannotte ve F. B. M. de Waal. 2004. Play signaling and the perception of social rules by juvenile chimpanzees. *Journal of Comparative Psychology* 118:149-59.

Flack, J. C., D. C. Krakauer ve F. B. M. de Waal. 2005. Robustness mechanisms in primate societies: A perturbation study. *Proceedings of the Royal Society of London* B 272:1091-99.

Foerder, P., M. Galloway, T. Barthel, D. E. Moore ve D. Reiss. 2011. Insightful problem solving in an Asian elephant. *PLoS ONE* 6:e23251.

Fouts, R. ve T. Mills. 1997. *Next of Kin.* New York: Morrow.

Franger, W. 1976 [1951]. *The Millennium of Hieronymus Bosch: Outlines of a New Interpretation.* New York: Hacker Art Books.

Frankfurt, H. G. 1971. Freedom of the will and the concept of a person. *Journal of Philosophy* 68:5-20.

Freedberg, D. ve V. Gallese. 2007. Motion, emotion and empathy in esthetic experience. *Trends in Cognitive Sciences* 5:197-203.

Freud, S. 2010 [1928]. *The Future of an Illusion.* İng. çev. W. D. Robson-Scott, Mansfield Centre, CT: Martino Publishing; Türkçesi: *Bir Yanılsamanın Geleceği*, çev: Hasan İlhan, Ankara: Alter, 2011.

Furuichi, T. 2011. Female contributions to the peaceful nature of bonobo society.

Evolutionary Anthropology 20:131-42.
Ghiselin, M. 1974. *The Economy of Nature and the Evolution of Sex*. Berkeley: University of California Press.
Goodall, J. 2005. Primate spirituality. *The Encyclopedia of Religion and Nature* içinde, haz. B. Taylor, s. 1303-6. New York: Continuum.
Goodenough, U. 1999. The holes in Gould's semipermeable membrane between science and religion. *American Scientist*, Mayıs-Haziran.
— 2000. *The Sacred Depths of Nature*. New York: Oxford University Press.
Gould, S. J. 1997. Nonoverlapping Magisteria. *Natural History* 106(2):16-22
Grandin, T. ve C. Johnson. 2004. *Animals in Translation: Using the Mysteries of Autism to Decode Animal Behavior*. New York: Scribner.
Gray, J. 2011. *The Immortalization Commission: Science and the Strange Quest to Cheat Death*. Londra: Allen Lane; Türkçesi: *Ölümsüzleştirme Kurulu*, çev. Nurettin Elhüseyni, İstanbul: YKY, 2013.
Haidt, J. 2001. The emotional dog and its rational tail: A social intuitionist approach to moral judgment. *Psychological Review* 108:814-34.
Hamlin, J. K., K. Wynn ve P. Bloom. 2007. Social evaluation by preverbal infants. *Nature* 450:557-59.
Hare, B. ve S. Kwetuenda. 2010. Bonobos voluntarily share their own food with others. *Current Biology* 20:R230-R231.
Hare, B., vd. 2007. Tolerance allows bonobos to outperform chimpanzees on a cooperative task. *Current Biology* 17:1-5.
Harman, O. 2009. *The Price of Altruism*. New York: Norton.
Harris, S. 2006. *Letter to a Christian Nation*. New York: Knopf.
— 2010. *The Moral Landscape: How Science Can Determine Human Values*. New York: Free Press.
Hein, G., G. Silani, K. Preuschoff, C. D. Batson ve T. Singer. 2010. Neural responses to ingroup and outgroup members' suffering predict individual differences in costly helping. *Neuron* 68:149-60.
Henrich, J., R. Boyd, S. Bowles, C. Camerer, H. Gintis, R. McElreath ve E.Fehr. 2001. In search of Homo economicus: Experiments in 15 small-scale societies. *American Economic Review* 91:73-79.
Herculano-Houzel, S. 2009. The human brain in numbers: A linearly scaled-up primate brain. *Frontiers in Human Neuroscience* 3:1-11.
Hitchens, C. 2007. *God Is Not Great: How Religion Poisons Everything*. New York: Hachette.
Hobaiter, C. ve R. W. Byrne. 2010. Able-bodied wild chimpanzees imitate a motor procedure used by a disabled individual to overcome handicap. *PLoS ONE* 5:e11959.
Hobbes, T. 2004 [1651]. *De Cive*. Whitefish, MT: Kessinger; Türkçesi: *De Cive: Yurttaşlık Felsefesinin Temelleri*, çev. Deniz Zarakolu, İstanbul: Belge, 2007.
Hohmann, G. ve B. Fruth. 2011. *Is blood thicker than water? In Among African Apes*, haz. M. M. Robbins ve C. Boesch, s. 61-76. Berkeley: University of California Press.
Horner, V. ve A. Whiten. 2005. Causal knowledge and imitation/emulation switching in chimpanzees (*Pan troglodytes*) and children (*Homo sapiens*). *Animal*

Cognition 8:164-81.

Horner, V., D. J. Carter, M. Suchak ve F. B. M. de Waal. 2011a. Spontaneous prosocial choice by chimpanzees. *Proceedings of the Academy of Sciences USA* 108:13847-51.

— 2011b. Reply to Skoyles: Misplaced assumptions of perfect human pro-sociality. *Proceedings of the Academy of Sciences USA* 108:E836.

Horner, V., D. Proctor, K. E. Bonnie, A. Whiten ve F. B. M. de Waal. 2010. Prestige affects cultural learning in chimpanzees. *PLoS-ONE* 5:e10625.

Hrdy, S. B. 2009. *Mothers and Others: The Evolutionary Origins of Mutual Understanding*. Cambridge, MA: Belknap Press of Harvard University Press.

Hume, D. 2008 [1739]. *A Treatise of Human Nature*. Sioux Falls, SD: NuVision; Türkçesi: *İnsan Doğası Üzerine Bir İnceleme*, çev: Ergün Baylan, Ankara: BilgeSu, 2009.

Huxley, L., haz. 1901. *Life and Letters of Thomas Henry Huxley*, 1. cilt. New York: Appleton.

— 1916. *Life and Letters of Thomas Henry Huxley*, 2. cilt. New York: Appleton.

Huxley, T. H. 1989 [1894]. *Evolution and Ethics*. Princeton, NJ: Princeton University Press.

Jammer, M. 1999. *Einstein and Religion*. Princeton, NJ: Princeton University Press.

Jensen, K., B. Hare, J. Call ve M. Tomasello. 2006. What's in it for me? Self-regard precludes altruism and spite in chimpanzees. *Proceedings of the Royal Society* B 273:1013-21.

Johnson, M. 1993. *Moral Imagination: Implications of Cognitive Science for Ethics*. Chicago: University of Chicago Press.

Joyce, R. 2005. *The Evolution of Morality*. Cambridge, MA: MIT Press.

Kano, T. 1992. *The Last Ape: Pygmy Chimpanzee Behavior and Ecology*. Stanford, CA: Stanford University Press.

King, B. J. 2007. *Evolving God: A Provocative View of the Origin of Religion*. New York: Doubleday.

Kitcher, P. 2006. Ethics and evolution: How to get here from there. *Primates and Philosophers: How Morality Evolved* içinde, haz. S. Macedo ve J. Ober, s. 120-39. Princeton, NJ: Princeton University Press.

— 2009. Beyond Disbelief. *50 Voices of Disbelief: Why We Are Atheists* içinde, haz. R. Blackford ve U. Schuklenk, s. 87-96. Hoboken, NJ: Wiley-Blackwell.

— 2011. *The Ethical Project*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

Konner, M. 2002. Some obstacles to altruism. *Altruistic Love: Science, Philosophy, and Religion in Dialogue* içinde, haz. S. G. Post vd., s. 192-211. Oxford: Oxford University Press.

Kummer, H. 1995. *The Quest of the Sacred Baboon*. Princeton, NJ: Princeton University Press.

Lamarck, J. B. 1914 [1809]. *Zoological Philosophy*. Translated by Hugh Elliot. Londra: Macmillan.

Langergraber, K. E., J. C. Mitani ve L. Vigilant. 2007. The limited impact of kinship on cooperation in wild chimpanzees. *Proceedings of the Academy of Sciences USA* 104:7786-90.

Langford, D. J. vd. 2006. Social modulation of pain as evidence for empathy in mice. *Science* 312:1967-70.

Lee, R. B. 1969. Eating Christmas in the Kalahari. *Natural History* 78(12):14-22, 60-63.

Levin, J. S. 1994. Religion and health: Is there an association, is it valid, and is it causal? *Social Science and Medicine* 38:1475-82.

Linfert, C. 2003 [1972]. *Hieronymus Bosch.* New York: H. N. Abrams.

Lorenz, K. 1960. *So kam der Mensch auf den Hund.* Viyana: Borotha-Schoeler.

Macedo, S. ve J. Ober, haz. 2006. *Primates and Philosophers: How Morality Evolved.* Princeton, NJ: Princeton University Press.

Malenky, R. K. ve R. W. Wrangham. 1994. A quantitative comparison of ter-restrial herbaceous food consumption by Panpaniscus in the Lomako Forest, Zaire, and Pan troglodytes in the Kibale Forest, Uganda. *American Journal of Primatology* 32:1-12.

Malhotra, D. 2010. (When) are religious people nicer? Religious salience and the "Sunday Effect" on pro-social behavior. *Judgment and Decision Making* 5:138-43.

Marcus Aurelius. 2002 [MS 170-180]. *The Emperor's Handbook: A New Translation of The Meditations.* New York: Scribner.

Matsuzawa, T. 2011. What is uniquely human? A view from comparative cognitive development in humans and chimpanzees. *The Primate Mind* içinde, haz. F.B. M. de Waal ve P. F. Ferrari, s. 288-305. Cambridge, MA: Harvard University Press.

Mayr, E. 1997. *This Is Biology: The Science of the Living World.* Cambridge, MA: Harvard University Press.

McCauley, R. N. 2011. *Why Religion Is Natural and Science Is Not.* New York: Oxford University Press.

Mendes, N., D. Hanus ve J. Call. 2007. Raising the level: Orangutans use water as a tool. *Biology Letters* 3:453-55.

Mercader, J., vd. 2007. 4,300-year-old chimpanzee sites and the origins of percussive stone technology. *Proceedings of the National Academy of Sciences USA* 104:3043-48.

Mercier, H. ve D. Sperber. 2011. Why do humans reason? Arguments for an argumentative theory. *Behavioral and Brain Sciences* 34:57-111.

Midgley, M. 2010. *The Solitary Self: Darwin and the Selfish Gene.* Durham, UK: Acumen.

Miller, H. 1957. *Big Sur and the Oranges of Hieronymus Bosch.* New York: New Directions.

Montaigne, M. 1902 [1877]. *Essays of Montaigne.* İng. çev. Charles Cotton. C 1-4. Londra: Reeves & Turner; Türkçesi: *Denemeler*, çev: Engin Sunar, İstanbul: Say, 2011.

Mukamel, R., A. D. Ekstrom, J. Kaplan, M. Iacoboni ve I. Fried. 2010. Single neuron responses in humans during execution and observation of actions. *Current Biology* 20:750-56.

Muscarella, F. ve M. R. Cunningham. 1996. The evolutionary significance and social perception of male pattern baldness and facial hair. *Ethology and Socio-*

biology 17:99-117.

Nevins, A., D. Pesetsky ve C. Rodrigues. 2009. Pirahã exceptionality: A reassessment. *Language* 85:355-404.

Nietzsche, F. 2006 [1887]. *On the Genealogy of Morality and Other Writings*. Student Edition. Cambridge: Cambridge University Press; Türkçesi: *Ahlakın Soykütüğü Bir Polemik*, çev: Zeynep Alangoya, İstanbul: Kabalcı, 2011.

— 2007 [1889]. *Twilight of the Idols with the Antichrist and Ecce Homo*. Hertfordshire, UK: Wordsworth: Türkçesi: *Ecce Homo: Kişi Nasıl Kendisi Olur*, çev: Can Alkor. İstanbul: İş Bankası, 2009 ve *Deccal*, çev: Firuzan Gürbüz, İstanbul: Sis, 2012.

Norenzayan, A. ve I. G. Hansen. 2006. Belief in supernatural agents in the face of death. *Personality and Social Psychology Bulletin* 32:174-87.

Norenzayan, A. ve A. F. Shariff. 2008. The origin and evolution of religious prosociality. *Science* 322:58-62.

Norscia, I. ve E. Palagi. 2011. Yawn contagion and empathy in Homo sapiens. *PLoS ONE* 6:e28472.

Nowak, M. ve R. Highfield. 2011. *SuperCooperators: Altruism, Evolution, and Why We Need Each Other to Succeed*. New York: Free Press.

Numbers, R., haz. 2009. *Galileo Goes to Jail and Other Myths about Science and Religion*. Cambridge, MA: Harvard University Press

Nussbaum, M. C. 2001. *Upheavals of Thought: The Intelligence of Emotions*. *Cambridge*, UK: Cambridge University Press.

Osvath, M. 2009. Spontaneous planning for future stone throwing by a male chimpanzee. *Current Biology* 9:R190-R191.

Osvath, M. ve H. Osvath. 2008. Chimpanzee (*Pan troglodytes*) and orangutan (*Pongo abelii*) forethought: Self-control and pre-experience in the face of future tool use. *Animal Cognition* 11:661-74.

Oxnard, C., P. J. Obendorf ve B. J. Kefford. 2010. Post-cranial skeletons o hypothyroid cretins show a similar anatomical mosaic as *Homo floresiensis*. *PLoS ONE* 5:e13018.

Panofsky, E. 1966. *Early Netherlandish Painting: Its Origins and Character*. *Cambridge*, MA: Harvard University Press.

Parker, 1. 2007. Swingers. *The New Yorker*, 30 Temmuz.

Parr, L. A. ve F. B. M. de Waal. 1999. Visual kin recognition in chimpanzees. *Nature* 399:647-48.

Paukner, A., vd. 2009. Capuchin monkeys display affiliation toward humans who imitate them. *Science* 325:880-83.

Pearson, K. 1914. *The Life, Letters and Labours of Francis Galton*. Londra: Cambridge university Press.

Perelman, P., vd. 2011. A molecular phylogeny of living primates. *PLoS Genetics* 7:e1001342.

Perry, S. 2009. Conformism in the food processing techniques of white-faced capuchin monkeys (*Cebus capucinus*). *Animal Cognition* 12:705-16.

PLoS Medicine Editors. 2011. Medical complicity in torture at Guantanamo Bay: Evidence is the first step toward justice. *PLoS Medecine* 8:e1001028.

Plotnik, J. M., F. B. M. de Waal ve D. Reiss. 2006. Self-recognition in an Asian

elephant. *Proceedings of the Academy of Sciences USA* 103:17053-57.
Plotnik, J. M., R. C. Lair, W. Suphachoksakun ve F. B. M. de Waal. 2011. Elephants know when they need a helping trunk in a cooperative task. *Proceedings of the Academy of Sciences USA* 108:5116-21.
Prinz, J. 2006. The emotional basis of moral judgments. *Philosophical Explorations* 9:29-43.
Prüfer, K., vd. 2012. The bonobo genome compare with the chimpanzee and human genomes. *Nature* 486:527-31.
Pruetz, J. D. 2011. Targeted helping by a wild adolescent male chimpanzee (*Pantroglodytes verus*): Evidence for empathy? *Journal of Ethology* 29:365-68.
Pruetz, J. D. ve S. Lindshield. 2011. Plant-food and tool transfer among savanna chimpanzees at Fongoli, Senegal. *Primates* 53:133-45.
Range, F., L. Horn, Z. Viranyi ve L. Huber. 2008. The absence of reward induces inequity aversion in dogs. *Proceedings of the National Academy of Sciences USA* 106:340-45.
Renouvier, C. 1859. *Essais de critique générale. Deuxième essai. Traité de psychologie rationnelle d'après les principes du criticisme*. Paris: Ladrange.
Revel, J.-F. ve M. Ricard. 1997. *Le moine et lephilosophe*. Paris: Nil Editions.
Ribberink, E. ve D. Houtman. 2010. Te ongelovig om atheïst te zijn: Over deprivatisering van ongeloof. *Religie & Samenleving* 5: 209-26
Ridley, M. 2001. Re-reading Darwin. *Prospect* 66:74-76.
Rilling, J. K., J. Scholz, T. M. Preuss, M. F. Glasser, B. K. Errangi ve T. E. Behrens. 2011. Differences between chimpanzees and bonobos in neural systems supporting social cognition. *Social Cognitive and Affective Neuroscience* 7:369-79.
Roes, F. 1997. An Interview of Richard Dawkins. *Human Ethology Bulletin* 12(1): 1-3.
Romero, M. T., M. A. Castellanos ve F. B. M. de Waal. 2010. Consolation as possible expression of sympathetic concern among chimpanzees. *Proceedings of the National Academy of Sciences USA* 107:12110-15.
Ryan, C. ve C. Jethá. 2010. *Sex at Dawn: The Prehistoric Origins of Modern Sexuality*. New York: Harper Collins.
Sandin, J. 2007. *Bonobos: Encounters in Empathy*. Milwaukee, WI: Zoological Society of Milwaukee.
Sanfey, A. G., J. K. Rilling, J. A. Aronson, L. E. Nystrom ve J. D. Cohen. 2003. The neural basis of economic decision-making in the ultimatum game. *Science* 300:1755-58.
Saslow, L. R., vd. 2012. My brother's keeper? Compassion predicts generosity more among less religious individuals. *Social Psychological and Personality Science*. doi:10.1177/1948550612444137.
Scherer, K. R. 1994. Emotion serves to decouple stimulus and response. *The Nature of Emotion: Fundamental Questions* içinde, haz. P. Ekman ve R. J. Davidson, s. 127-30. New York: Oxford University Press.
Schwartz, G. 2009. Visual arts: The humanist meets the exorcist. *ArtsFuse*, 21 Şubat.
Semendeferi, K., A. Lu, N. Schenker, H. Damasio. 2002. Humans and great apes

share a large frontal cortex. *Nature Neuroscience* 5:272-76.

Shariff, A. F. ve A. Norenzayan. 2007. God is watching you: Priming God concepts increases prosocial behavior in an anonymous economic game. *Psychological Science* 18:803-9.

Shepard, G. H. 2011. The Mark and Olly Follies. *Anthropology News*, Mayıs, s. 18.

Silk, J. B., S. F. Brosnan, J. Vonk, J. Henrich, D. Povinelli ve A. S. Richardson. 2005. Chimpanzees are indifferent to the welfare of unrelated group members. Nature 437:1357-59.

Silk, J. B., vd. 2009. The benefits of social capital: Close social bonds among female baboons enhance offspring survival. *Proceedings of the Royal Society London B* 276:3099-114.

Skinner, B. F. 1965 [1953]. *Science and Human Behavior*. New York: Free Press.

Skoyles, J. R. 2011. Chimpanzees make mean-spirited, not prosocial, choices. *Proceedings of the Academy of Sciences USA* 108:E835.

Smith, J., haz. 1938. *Teachings of the Prophet Joseph Smith*. Salt Lake City: Deseret Book.

Smuts, B. B. 1985. *Sex and Friendship in Baboons*. New York: Aldine.

Sosis, R. ve E. R. Bressler. 2003. Cooperation and commune longevity: A test of the costly signaling theory of religion. *Cross-Cultural Research* 37:20-39.

Strawbridge, W J., R. D. Cohen, S. J. Shema ve G. A. Kaplan. 1997. Frequent attendance at religious services and mortality over 28 years. *American Journal of Public Health* 87:957-61.

Steinbeck, J. 1995 [1951]. *The Log from the Sea of Cortez*. New York: Penguin.

Subiaul, F., J. Vonk, J. Barth ve S. Okamoto-Barth. 2008. Chimpanzees learn the reputation of strangers by observation. *Animal Cognition* 11:611-23.

Tan, A. 2005. *Saving Fish from Drowning*. New York: Ballantine.

Tannen, D. 1990. *You Just Dont Understand: Women and Men in Conversation*. New York: Ballantine; Türkçesi: *Hiç Anlamıyorsun*, çev. Belkıs Çorakçı, İstanbul: Varlık, 1997.

Teleki, G. 1973. Group response to the acidental death of a chimpanzee in Gombe National Park, Tanzania. *Foliaprimatologica* 20:81-94.

Thornhill, R. ve C. T. Palmer. 2000. *The Natural History of Rape: Biological Bases of Sexual Coercion*. Cambridge, MA: MIT Press.

Tokuyama, N., vd. 2012. Bonobos apparently search for a lost member injured by a snare. *Primates* 53:215-19.

Tolstoy, L. 1961 [1882]. *A Confession*. İng. çev. A. Maude. Londra: Oxford University Press; Türkçesi: *İtiraflarım*, çev: Orhan Yetkin, İstanbul: Kaknüs, 1999.

Trivers, R. L. 1971. The evolution of reciprocal altruism. *Quarterly Review of Biology* 46:35-57.

Turnbull, C. M. 1961. *The Forest People*. Garden City, NY: Natural History Press.

Ury, W. 1993. *Getting Past No: Negotiating with Difficult People*. New York: Bantam.

van Wolkenten, M., S. F. Brosnan ve F. B. M. de Waal. 2007. Inequity responses of monkeys modified by effort. *Proceedings of the National Academy of Sciences USA* 104:18854-59.

Voltaire. 1768. *OEuvres Complètes de Voltaire.* 10 Cilt. Paris: Garnier, 1877-85.

von Rohr, C. R., vd. 2012. Impartial third-party interventions in captive chimpanzees: A reflection of community concern. *PLoS ONE* 7:e32494.

Walker, R. S., M. V. Flinn ve K. R. Hill. 2010. Evolutionary history of partible paternity in lowland South America. *Proceedings of the National Academy of Sciences USA* 107:19195-200.

Warneken, F., B. Hare, A. P. Melis, D. Hanus ve M. Tomasello. 2007. Spontaneous altruism by chimpanzees and young children. *PLoS-Biology* 5:1414-20.

Westermarck, E. 1912 [1908]. *The Origin and Development of the Moral Ideas.* 1. Cilt. 2. Basım. Londra: Macmillan.

— 1917 [1908]. *The Origin and Development of the Moral Ideas.* 2. Cilt. 2. Basım. Londra: Macmillan.

Whiten, A., V. Horner ve F. B. M. de Waal. 2005. Conformity to cultural norms of tool use in chimpanzees. *Nature* 437:737-40.

Wilkinson, A., N. Sebanz, I. Mandl ve L. Huber. 2011. No evidence of contagious yawning in the red-footed tortoise, Geochelone carbonaria. *Current Zoology* 57:477-84.

Williams, G. C. 1988. A sociobiological expansion of "Evolution and Ethics". *Evolution and Ethics* içinde, haz. J. Paradis ve G. C. Williams, s. 179-214. Princeton, NJ: Princeton University Press.

Wilson, D. S. 2002. *Darwins Cathedral: Evolution, Religion, and the Nature of Society.* Chicago: University of Chicago Press.

Woods, V. ve B. Hare. 2010. Bonobo but not chimpanzee infants use socio-sexual contact with peers. *Primates* 52:111-16.

Wrangham, R. W. ve D. Peterson. 1996. *Demonic Males: Apes and the Evolution of Human Aggression.* Boston: Houghton Mifflin.

Wright, R. 1994. *The Moral Animal: The New Science of Evolutionary Psychology.* New York: Pantheon.

Yamamoto, S., T. Humle ve M. Tanaka. 2012. Chimpanzees' flexible targeted helping based on an understanding of conspecifics' goals. *Proceedings of the National Academy of Sciences USA* 109:3588-92.

Yerkes, R. M. 1925. *Almost Human.* New York: Century.

Dizin

!Kung San avcıları, 178-79

Académie des Sciences, 65
adalet, 24-25, 39, 106, 130, 179, 227-30
Âdem, 77-79, 168, 223
adli heykeltıraşlık, 61
agnostizm, 41-43, 99, 100, 111, 215, 218
ağaç kurbağaları, 53
ahlak, 3, 7, 10-12, 23-25, 27-30, 34, 40-41, 43-44, 46-49, 54, 57, 62, 83, 91, 94-95, 131, 150-51, 155-58, 161, 163-67, 170-87, 191, 217, 219-36
"aile önce gelir", 183
Akıl Tarikatı, 215
akıllı tasarım, 109
akıllı tasarımcılar, 66
altın kural, 181-82, 185
Alva Dükü, 17
Amerikan Din Akademisi, 208
Amerikan işaret dili, 52
amigdala, 85, 138
amniyotik kese, 168, 207
Amos (şempanze), 32-34, 50, 51
ampirik gerçeklik, 202
Amy (bonobo), 82, 238
André, Claudine, 188
Antwerp (Hollanda), 91, 167
Antwerp Hayvanat Bahçesi, 17
Aquinolu Tommaso, 130
arap babunları, 224
Ardipithecus, 19
Ardipithecus ramidus (Ardi), 20, 65-67
Ardrey, Robert, 71
  African Genesis, 71
arılar, 37, 40, 60, 234
  bal arıları, 35
Aristoteles, 95, 182, 222
Arnhem Hayvanat Bahçesi, 3, 20-21, 23, 140, 159, 187, 193, 195, 198, 237
aşı boyalı parçalar, 62
ateizm, 3-5, 10, 24, 26, 28, 31, 35, 47, 89, 91-95, 99, 101, 103, 109, 111, 113, 209-210, 215-16, 232-37
  neo-ateistler, 26, 89, 96, 99, 103, 107, 109, 202, 215
Atlanta (şempanze), 141
Australopithecine, 63
avcı-toplayıcılar, 174, 177-78, 227
Avustralya, 182
ayna nöronlar, 135-37, 139, 141
Azalea (rhesus), 98-99
Aziz Augustinus, 115
Aziz Francesco, 115
Aziz Jerome, 78
Aziz Paulus, 26

babunlar, 162, 194, 224, 226
Bach, Johann Sebastian, 89-90
Bacon, Roger, 115
bale, 135
balina avcılığı, 178
Baptistler, 110
BBC, 76, 206

bebek bakımı, 56
beden dili, 127
beden kanalı, 139, 141, 144
beden-eşleme, 134
"Beethoven hatası", 47
Behncke, Isabel, 70-71
Bekoff, Marc, 227
Bentham, Jeremy, 182
beyaz balinalar, 126
Beytlehem, 81
bira, 36, 90, 194, 209
bire bir ahlak, 161, 173, 186, 227
biyomedikal bilim, 213
Blackburn, Simon, 183
Blair Drummond Safari Park, 193
Blasphemy Day, 113
Block, Susan, 72
Boehm, Christopher, 177-78, 231-32
Boesch, Christophe, 53, 153
Bohr, Niels, 104
Borie (şempanze), 127, 203
Bosch, Hieronymus (Jeroen), 9-11, 17, 26, 27, 76-80, 91, 96-97, 113, 136-38, 167-170, 205, 220-23, 237-38
Dünyevi Zevkler Bahçesi, 3, 9, 11, 17, 27, 76-80, 91, 96, 167-170, 205, 207, 220, 222-23
Kutsanmışların Miracı, 97
Mahşer Günü, 137, 170
Saman Arabası, 221
Boteach, Shmuley, 94, 97
Boyer, Pascal, 211-12
"böyledir" / "böyle olmalı" ayrımı, 163, 165, 236
Bronx Hayvanat Bahçesi, 118
Brosnan, Sarah, 228, 230, 238
Brown, Stephanie, 59
Brueghel, Pieter, 91, 206-7, 220
Ölümün Zaferi, 207, 220
Budizm, 16, 59, 110, 167, 206
Budongo Ormanı, 141
bulaşıcı esneme, 140, 143
Bully (köpek), 158, 160
Campbell, Matt, 139, 238
Capilla del Rosario, 95
Caravaggio, Michelangelo Merisi da, 136
Aziz Thomas'ın Şüphesi, 136
Carson, Benjamin, 235
Cenevre Anlaşması, 232
cennetten kovulma, 9, 77-79
Cephu, 174, 176
Cheney, Dick, 93, 165
Chicago Üniversitesi, 144
Churchland, Patricia, 57, 59, 165, 182, 185, 238
Braintrust, 165
cinsellik, 23, 54, 58, 64, 69-70, 72-81, 85-86, 90, 124, 131, 159, 167, 171, 179-80, 189, 192, 227, 236
Cizvitler, 17
Clay, Zanna, 189, 238
Clinton, Bill, 72
Coe, Chris, 159
Collins, Francis, 46
Columbus, Christopher, 210
Conquistador, 210
Coolidge, Harold, 87
Coyne, Jerry, 103
Cro-Magnonlar, 208

çakallar, 64, 226
çoktanrıcılık, 110

D'Souza, Dinesh, 68, 94, 96
Daisy (şempanze), 33-34, 50
Dalai Lama, 11-13, 15-16, 140
Dalí, Salvador, 17
Damasio, Antonio, 221
Looking for Spinoza, 221
Dandy (şempanze), 196
Dante Alighieri, 96
İlahi Komedya, 96
Darwin, Charles, 32, 36, 40-42, 44, 46-48, 65, 96, 105, 108-9, 112, 115, 155, 222, 231
İnsanın Türeyişi, 47
Türlerin Kökeni, 42
davranışçılık, 102

Dawkins, Richard, 26, 46, 47, 89, 171, 215
de Botton, Alain, 28, 215
Ateistler için Din, 28
de Waal, Frans
Bonobo: The Forgotten Ape, 69
Chimpanzee Politics, 3, 21
Good Natured, 48
The Age of Empathy, 139
dedikodu, 80, 176
Demeter, 197
Den Bosch (s'Hertogenbosch, Hollanda), 9, 79, 91, 238
deniz helezonu, 171
Dennett, Dan, 89, 94, 99
depremler, 200-1
depresyon, 129, 205
Diamond, Milton, 179
Dimberg, Ulf, 134
dinozorlar, 15
Dionysos şarap kültü, 196
Disneynature, 53
dişi dayanışması, 174
DNA, 20, 51, 53, 62-64, 86, 105, 124, 135, 161
dodo, 20
doğal seçilim, 36, 41, 46-47, 105, 108, 171
domuzların kısırlaştırılması, 142
Dorothy (şempanze), 193, 195
Dostoyevski, Fyodor, 10
Karamazov Kardeşler, 10
Down sendromu, 97-99, 184
Dray, Philip
Stealing God's Thunder, 200
duikerler, 71, 194
Durkheim, Emile, 197, 211
duygular, 13-15, 30, 47-48, 102, 104, 110, 115-16, 130, 135-36, 138-39, 144-47, 152-58, 164-65, 171-72, 176-77, 189-91, 223, 225-29, 232, 234

Einstein, Albert, 40-41, 104, 113, 115
Eleanor (fil), 37
Eminem, 133
empati, 13-15, 18, 34, 39-40, 49, 54, 57, 60, 66, 85-86, 133-36, 139-43, 145-47, 157, 160-61, 164, 186, 189, 192, 234, 236-37
endorfinler, 211
ensest tabusu, 75
eudamonia, 182
Everett, Daniel, 209
evlat edinme, 51, 53, 120, 129, 234
evrim, 10, 19-20, 29, 31, 34-36, 38, 40-41, 43-44, 46-50, 53-55, 62-66, 75, 81, 84, 86, 94, 96, 105-10, 127, 147, 151-52, 156, 161, 163, 165, 178, 212, 222, 227, 232, 234-37
Eyengo topluluğu, 81

Fessler, Daniel, 155
Fildişi Sahili, 63
filler, 13, 35, 37, 59, 116-18, 126, 131-33, 147, 162, 194
Fisher, Ronald, 38
Flack, Jessica, 52, 161
Flores, 61-62
fMRI taramaları, 110
Foerder, Preston, 117
Fränger, Wilhelm, 169
Frankfurt, Harry, 152
Fransız Devrimi, 172
Freddy (şempanze), 53
Freud, Sigmund, 208, 214-15, 219
Bir Yanılsamanın Geleceği, 214
Freud's Last Session (tiyatro oyunu), 214
Fruth, Barbara, 81-82
Furuiçi, Takeşi, 73, 81

Gabun engereği, 191
Gallese, Vittorio, 136-37
Galton, Francis, 29
Garcia, John, 102
Gazzaniga, Michael, 103-4
gecikmeli tatmin, 154
genetik belirlenimcilik, 107
genetik seçilim, 177
genito-genital sürtünme, 67, 72, 189

Georgia (şempanze), 120, 124, 126, 128-29
Ghiselin, Michael, 45, 50
Golding, William, 212
Sineklerin Tanrısı, 212
Goodall, Jane, 198
Goodenough, Ursula, 115, 238
The Sacred Depths of Nature, 113
goriller, 63-64, 86, 201
Gould, Stephen Jay, 107-10, 113, 115
Grace (fil), 37
Grandin, Temple, 139
Gray, John, 26
Guantánamo, 30
Guanyin, 197
Güney Amerika, 180
güvercinler, 200

Habermas, Jürgen, 24
Haçlı Seferleri, 210
Haeckel, Ernst, 65
Haidt, Jonathan, 48, 172
"Duygusal Köpek ve Akılcı Kuyruğu", 48
Haldane, J. B. S., 36
Hamilton, William, 36-39, 54
Happy (fil), 118
Harman, Oren, 36-39, 238
The Price of Altruism, 35
Harris, Sam, 30, 89, 94-95, 182, 215
The Moral Landscape, 30
Havva, 77-78, 168, 223
Hawaii, 179
Haydn, Joseph, 90
Hindular, 90, 110
Hirst, Damien, 207
Yaşayan Birinin Zihninde Ölümün Fiziksel imkânsızlığı, 207
Hitchens, Christopher, 10, 26, 89, 93-94, 181, 215
God is Not Great, 93
Hitler, Adolf, 29
Hobaiter, Catherine, 141
Hobbes, Thomas, 228
hobbit, 61
Hohmann, Gottfried, 70, 72, 81-82
homo economicus, 49
Hooker, Joseph, 42
Horner, Vicky, 122-24, 175, 199, 238
Houtman, Dick, 92
Hrdy, Sarah, 180, 238
Hugo, Victor
Sefiller, 182
Hume, David, 25, 48, 163-64
Huxley, Thomas Henry, 40-44, 46-47, 60, 65
Lay Sermons, 43

IgNobel Ödülü, 140
Index (yasak kitaplar listesi), 96
Irak Savaşı, 93
ısırma, 21, 153, 157-58, 160, 186-87, 189, 227

içgüdüler, 25, 31-32, 47-48, 153-54, 172, 223, 234
iğ hücre, 85
iki ayak üzerinde yürüme, 19, 63-64
İkinci Dünya Savaşı, 29
insan beyni, 106, 137-38
"İnsan Maymundan Evrimleşmedi", 65
insanbiçimcilik, 161
insanmerkezli önyargı, 33
İslam, 95, 110
İsveçli Lutherciler, 110
işbirliği, 23, 38, 44-45, 49, 55, 57, 69, 72, 84, 120, 124, 127, 131, 157, 185, 217, 231, 234-35, 237
işkence, 30, 39, 131, 136, 142, 157, 167-68, 210
İyi Samiriyeli, 25, 142-43, 145-46

Jackson, Michael, 133-35
japon balığı, 126
Jetha, Cacilda, 180
Jimmy (şempanze), 22
Jimoh (şempanze), 162
Joe (şempanze), 150
Johnson, Mark, 185
Jones, Paula, 72
Jung, Carl, 80

kadının cinsel özerkliği, 180
"Kahraman Köpek", 126
Kalind (bonobo), 69
Kamba (bonobo), 81-82
Kamboçya, 210
kambur balinalar, 234
Kamerun, 195
kan proteinleri, 63
Kandula (fil), 117, 119
Kano, Takayoshi, 70
Kant, Immanuel, 150, 165, 170, 185, 221
Kanzi (bonobo), 232
kaplumbağalar, 11, 13-15, 140
Kaptan Cook, 179
kapuçinler, 12, 138, 228-29, 231
kargalar, 100, 116, 119
  cücekargalar, 14, 100, 116
karıncalar, 60, 224, 234
"kayıp nesil", 182
kediler, 47, 71, 126, 152, 159, 194, 200
Kelt kabileleri, 179
Kent State University, 65
kertenkeleler, 14
Kızıl Kmerler, 210
Kibale Ormanı, 161
Kiduş, 196
kinestetik geri besleme, 121
King, Barbara, 211
  Evolving God, 211
Kitabı Mukaddes (Kral James versiyonu), 196
Kitcher, Philip, 151-52, 154, 171, 185, 215-16, 219, 238
  The Ethical Project, 171
Kitty (bonobo), 186
kolektivizm, 210
komünizm, 214
Kongo Demokratik Cumhuriyeti (KDC), 68, 188
Konrad Lorenz Araştırma İstasyonu, 14
Köhler, Wolfgang, 130, 204
kölelik, 142
köpekbalıkları, 165, 207-8
köpekler, 13, 21, 24, 47, 126, 158, 160, 172, 200, 212, 226-27, 230-31
"kör bir saat imalatçısı", 171
Kral Herod, 81
Kraliçe Victoria, 106, 112
Kropotkin, Pyotr, 38, 44, 60
  Yardımlaşma, 44
"Kruger'de Savaş" (video), 125
Kubrick, Stanley, 71
  2001: Uzay Macerası, 71
Kummer, Hans, 224
Kurtz, Paul, 113-14
  Hümanist Manifesto, 113
kuşlar, 14-15, 20, 36, 65, 79, 94, 116, 119, 148, 168, 200, 220
kutup ayıları, 64
Kuzey Kore, 183
kuzgunlar, 14
Kyoto Üniversitesi, 148, 204

La Chapelle-Aux-Saints'in İhtiyarı, 62
La Fontaine, Jean de, 116
Lamaleralar, 178-79
Lamarck, Jean-Baptiste, 65
Lascaux (Fransa), 62
Lee, Richard, 178
Leonardo da Vinci, 77
  Son Akşam Yemeği, 77
Lévi-Strauss, Claude, 75
Lewis, C. S., 214
limbik sistem, 14
Lincoln, Abraham, 61, 142
Linnaeus, Carl, 63, 106
Liza (şempanze), 129
Lody (bonobo), 186
Loeke (kedi), 200
Lola Ya Bonobo, 188
Londra Hayvanat Bahçesi, 106
Lorenz, Konrad, 14, 71, 158
Loretta (bonobo), 80, 83
Lovejoy, Owen, 66
Lucy (fosil), 20
Luit (şempanze), 159-60
Luther, Martin, 11

Machiavelli, Niccolo, 21
MacLean, Paul, 14
Madame Bee, 125
makaklar, 98, 137, 158-59, 166
Makali (şempanze), 189-90
Malusu (bonobo), 194
Mama (şempanze), 21-22, 160
Maman, 188, 191, 201
Mao Zedong, 210
Marcus Aurelius, 58
  Düşünceler, 58
Marvin'in Odası, 58
Marx, Karl, 215
Massachusetts, 200
Matsigenka topluluğu, 76
Matta, 81, 218
May (şempanze), 130, 141
Maya (bonobo), 189, 191
Maynard-Smith, John, 35, 37
Mayr, Ernest, 41, 44
Mbuti pigmeleri, 174
McCauley, Robert, 212, 238
Mead, Margaret, 76
meditasyon, 16, 110
Mendel, Gregor, 105
merhamet, 165, 218
Meryem, 17, 197
Metropolitan Museum of Art, 208
Michelangelo, 136
Mike (şempanze), 52
Miku, Hatsune, 202
Mill, John Stuart, 182
Miller, Henry
  Big Sur ve Hieronymus Bosch'un Portakalları, 168
Milli Hayvanat Bahçesi (Washington), 117
Milwaukee County Hayvanat Bahçesi, 186
minnettarlık, 126, 129-30, 176
Miró, Joan, 17
Miss USA, 106, 109
Mitani, John, 161
Mobutu Sese Seko, 188
monogami, 66, 180
Montaigne, Michel de, 116, 133, 220
More, Thomas, 76
  Ütopya, 76-77
Mormonlar, 100, 110
Mozart, Wolfgang Amadeus, 90
Mozu (makak), 98
Mr. Spickles (makak), 159

Natural History, 107
Natural History of Rape (Thornhill ve Palmer), 108
Neanderthaller, 20, 61-64, 98
neoteni, 78
New York Times, 11, 109, 208
Newton, Isaac, 40
Nietzsche, Friedrich, 9, 54
Nikkie (şempanze), 195-96
Nishida, Toshisada, 112, 128
Norenzayan, Ara, 205, 216-17, 238
Notre Dame Katedrali, 215
Nussbaum, Martha, 185

Occupy Wall Street, 229
On Emir, 7, 150, 181, 185
13 fobisi, 199, 205
Oortje (şempanze), 193
opera, 135-36, 202
orangutanlar, 63-64, 112
orgazm, 67, 72
Oscar (şempanze), 53
otizm, 139-40
Oxford Üniversitesi, 96

ölüm farkındalığı, 191-95, 204-6, 208
ölüm korkusu, 167, 196
ölümden sonra hayat, 96, 208, 215
ön insula, 85
örtüşmeyen magisteria (NOMA), 110, 115
özgecilik, 12, 34-40, 45, 47, 49-51, 53-60, 85, 108, 124, 130, 145, 165, 218, 234-35
özgür irade, 152, 154
Özgür Ruh Biraderleri ve Hemşireleri, 79

Palin, Sarah, 224
Palmer, Craig, 108
Pan (cins), 18, 20
Panbanisha (bonobo), 229-30, 232
Panofsky, Erwin, 222
Pansy (şempanze), 193
Papa Elçiliği (1214), 96
paratoner, 200
Parish, Amy, 83
Parker, Ian, 68, 70-73
Parr, Lisa, 23
Pascal, Blaise, 172
pazar etkisi, 217
Pellegrini, Carlo, 41
Peony (şempanze), 12-13, 120, 123-24
Pew Araştırma Merkezi, 110
Phineas (şempanze), 51-52, 173
Pirahã, 209
piranalar, 165
Planckendael, 18
plesiosaurlar, 15
Plotnik, Josh, 118, 131, 238
Pol Pot, 210
Pollock, Jackson, 136
Prado, 17, 220-21
Price, George, 35, 37, 39, 54, 58, 60, 243
Primat Araştırma Enstitüsü (PRI), 148, 204
Prinz, Jesse, 157, 247
prosimianlar, 63
Protestanlar, 89-91, 96, 110
Prozac, 178, 183
Pruetz, Jill, 52-53, 148-49

Rahibe Teresa, 93
Range, Friederike, 230-31, 247
rasyonalizm, 42, 103, 107, 113, 201
Reiss, Diana, 117, 238
Reo (şempanze), 204, 208
Revel, Jean-François, 111
rhesuslar, 55, 98-99, 128, 159, 166
Ribberink, Egbert, 92, 247
Ricard, Matthieu, 110-11
Rilling, James, 55, 86
Rita (şempanze), 123, 127
Rix (şempanze), 192
Robespierre, Maximilien, 215
Romalılar, 179, 209
Romito, 62
Rosenblum, Leonard, 159
Rotterdamlı Erasmus, 79-80, 113, 221
Deliliğe Övgü, 221
Rousseau, Jean-Jacques, 76, 215
Royal Society, 29
Rönesans, 80, 170
Röntgen, Wilhelm, 104
Ryan, Christopher, 180, 238

saldırganlık, 40, 52, 57, 69, 71, 85, 131, 225
San Diego Hayvanat Bahçesi, 69, 80
Santino (şempanze), 203
sazan, 126
Scherer, Klaus, 153
Schmidt, Allan, 226
Schönberg, Arnold, 199
Sembe (şempanze), 226
sempati, 32, 47, 61, 133, 142, 145-46, 150, 164, 190
Sex at Dawn (Ryan ve Jetha), 180
Sharpton, Al, 10
Shiba (şempanze), 226
Silverman, David, 92-93
simya, 27, 168, 207
sincaplar, 35
Sinirbilim Derneği, 16
Skinner, B. E., 25, 102, 138-39, 144, 200
Smith, Adam, 25, 176
Smith, Joseph, 100
Smuts, Barbara
Sex and Friendship in Baboons, 161
Socko (şempanze), 120, 130
Sokrates, 170, 217
sosyobiyoloji, 29
Sovyetler Birliği, 38, 210
soylu vahşi, 76
Speed, Joshua, 142
Spinoza, Baruch, 113, 221
Stalin, Joseph, 210
Steinbeck, John, 114-15

The Log from the Sea of Cortez, 115
Stevens, Jeroen, 18
Stewart, Fiona, 112
strappado, 17
Strauss-Kahn, Dominique, 151
Suchak, Malini, 127, 238
sümüklü böcekler, 43
sürüngenler, 13-15
Swift, Jonathan, 88

Şafak, Elif, 206
şefkat, 12-13, 16-17, 23-25, 34, 47, 59, 62, 72-73, 184
şeker deneyi, 154
şelale dansı, 198
Şempanze (film), 53
Şempanze Ailesi (film), 195-96
şempanzeler, 3, 13, 17-23, 25, 28, 32-35, 40, 45, 51-53, 57, 63-64, 66-74, 78, 81-87, 102, 112, 118, 120-25, 127-32, 140-41, 143, 146, 148-56, 159-62, 173-75, 185, 187, 189, 191-93, 195-99, 201, 203-4, 224-26, 230-31, 237

Tama Hayvanat Bahçesi, 150, 155, 166
Tan, Amy, 101
Tannen, Deborah, 84
You Just Don't Understand, 84
"Tanrısız Ahlak Olur mu?" (blog), 11
Tanzanya, 112, 191
Tara (şempanze), 226
tarım devrimi, 180
Taronga Hayvanat Bahçesi, 226
tartışma teorisi, 94
Taş Devri, 63
Taung Çocuğu, 71-72
tecavüz, 10, 39, 108-9, 174, 178
tektanrıcılık, 110
Teleki, Geza, 192
tepeli ağaçkakanlar, 119
termit, 149, 203
teselli, 13-14, 57, 124, 146-47, 158, 189, 197, 208
The Colbert Report, 67, 181
The New York Review of Books, 109
The New Yorker, 68
The O'Reilly Factor, 92-93
The Vulgate, 78
Thornhill, Randy, 108
Tia (şempanze), 52
timsahlar, 14-15
Tinka (şempanze), 141
Tjan (cücekarga), 100
Tolstoy, Leo, 111, 114
topluluk yararı, 170, 173-77, 186, 231
Toplumcul Tercih Testi, 120-21
Trivers, Robert, 38-39, 54, 130-31
Turnbull, Colin, 174
Tuskegee frengi deneyi, 30

USA Today, 103

Ültimatom Oyunu, 179, 228-29
Üstün Varlık Tarikatı, 215

Vanity Fair, 41
Vatikan, 17, 63, 91, 96, 109
Vernon (bonobo), 69, 80
Vietnam Savaşı, 93
Viki (maymun), 201
Viyana Üniversitesi, 140, 230
Volker (bonobo), 81-82, 162
Voltaire, 188, 215, 217
von Neumann, John, 38

Washoe (şempanze), 52, 201
Wendell, Turk, 199
Westermarck, Edward, 25, 150, 176-77, 249
Wilberforce, Samuel, 41-42
Williams, George, 46
Wilson, David Sloan, 211
Woods, Vanessa, 73
Wrangham, Richard, 69, 202
Demonic Males, 69
Wright, Robert, 46
The Moral Animal, 46

X-ışını, 104

yağmur dansı, 198
yağmur ornanları, 63, 66, 87
yağmur yüzü, 198
Yamamoto, Shinya, 148
yaratılışçılık, 66, 109
Yerkes Primat Merkezi, 12
Yerkes, Robert, 3, 12, 18, 85, 120, 141, 148, 238
Almost Human, 18, 85
Yeroen (şempanze), 159-60, 237
YouTube, 126
yunuslar, 118, 126, 147, 162
yüz kızarması, 155-56
127 Saat (film), 145

zina, 181
Zoraki Kral (film), 134-35, 144
Zürih Üniversitesi, 143

metis bilim | 25

İçimizdeki Maymun'da insan doğası hakkındaki önyargıları altüst eden de Waal, bu kez de gözlemlerini evrimci biyoloji ve ahlak felsefesi bağlamına taşıyarak eşsiz bir argüman inşa ediyor. İnsan ahlakı denilen şeyin gökten zembille inmediğini, "içten geldiğini" savunuyor: "Ahlaki davranış ne dinle başlamıştır, ne de dinle biter; evrimin ürünüdür." Hayvanlarla aramızdaki bağlar üzerinde duran de Waal, ahlakımızı aşağıdan yukarı doğru açıklamaya çalışıyor. Dinin ahlak üzerindeki rolünün sonradan gelen bir rol olduğunu, işbirliği ve empati gibi doğal içgüdülerimize ek olarak ortaya çıktığını öne sürüyor. Ve bu bağlamda, günümüzde dinin toplumun işleyişi açısından nasıl bir rol oynadığını sorguluyor:

"Beş asır sonra hâlâ dinin toplumdaki yeri konusunda kavgaya tutuşuyoruz. Hieronymus Bosch'un zamanında olduğu gibi şimdi de ana tema ahlak. Tanrısız bir dünya canlandırabilir miyiz gözümüzde? Böylesi bir dünya iyi olur mu? Sanmayın ki köktenci Hıristiyanlar ve biyoloji arasındaki savaş bilgiler üzerinden yürütülüyor. İnsanın evrimden şüphe etmesi için kanıtlara karşı epey bağışıklık sahibi olması lazım... Çatışma hakikatle değil, hakikatin ne yapılacağıyla ilgili. Ahlakın doğrudan yaratıcı Tanrı'dan geldiğine inanan birisi için evrimi kabul etmek manevi bir uçurum demektir. ... Belki sadece ben böyle düşünüyorumdur ama menfur bir davranışta bulunmasını engelleyen tek şey inanç sistemi olan insandan korkarım. Yaşanabilir bir toplum için gerekli özdenetim de dahil, bütün insanlığımızın yapımızda olduğunu neden düşünmeyelim?"

Metis Bilim
ISBN-13: 978-975-342-106-5

9 789753 421065

Metis Yayınları
www.metiskitap.com